

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2015. CXIX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor

főszerkesztő

Csörsz Rumen István

felelős szerkesztő

Balázs Mihály

Bíró Ferenc

Bitskey István

Császtvay Tünde

Dávidházi Péter

Kőszeghy Péter

Szörényi László

Tverdota György

Vizkelety András

*

Bene Sándor

a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>

Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Vadai István</i> : Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám. <i>Az Istenes énekek</i> kiadástörténetének új modellje, I.	433
<i>Demeter Júlia</i> : Az „egyműves” Katona József elfeledett drámája: a <i>Luca széke</i>	468
<i>Gábori Kovács József</i> : Kemény Zsigmond útja a Pesti Hirlapig. A centralisták, a municipalisták és Széchenyi hívei vonzásában	501
Műhely	
<i>Bognár Péter</i> : Pesti Gábor, az első magyar nyelven alkotó humanista költő	528
<i>Vaderna Gábor</i> : A kizökkent idő. Vörösmarty Mihály <i>Dessewffy Aurél</i> című epigrammájának keletkezéséről	543
Szemle	
Nyolcszáz esztendő a ferences rend. Tanulmányok a rend lelkeségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről (<i>Szankó Eszter</i>)	551
Radikale Reformation. Die Unitarier in Siebenbürgen (<i>Illner Balázs</i>)	556
A sors kísértései. Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára (<i>Hansági Ágnes</i>)	562
Születésnap kalandok. A Krúdy Gyula születésének 135. évfordulója alkalmából rendezett konferencia szerkesztett előadásai (<i>Szénási Zoltán</i>)	569

VADAI ISTVÁN

Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám

Az *Istenes énekek* kiadástörténetének új modellje, I.

A kassai kiadásról

Az *Istenes énekek* 1665-ös kassai kiadása¹ már eddig is sok fejtörést okozott a kutatóknak. A kassai nyomdász ez időben Susanna Severini volt, a korábbi kassai nyomdász, Markus Severini özvegye, vagy ahogyan a nyomtatvány címlapján önmagát nevezi: *Severina özvegyné*. Kiadásának csak töredékeit ismerjük, ezeket 1878-ban Pauer János székesfehérvári püspök áztatta ki egy „régí könyvtáblából”. A nyomtatványról szóló első híradás² idején még bekötetlen íveket Pauer 1881 végén bekötötte, így jött létre az a kereken száz levélből álló kötet, mely ma a Székesfehérvári Püspöki Könyvtárban található. A könyvtár raktárából újabban előkerült még két levél (151–152, 377–378), illetve egy már korábban is ismert laphoz (80) tartozó részlet.³

A kiadás első részletes tartalmi leírását Dézsi Lajos végezte el,⁴ és már ő felhívta a figyelmet arra a furcsa tényre, hogy noha a nyomtatvány első 198 lapja szolgáljaan követi a rendezetlen bártfai kiadást, ettől kezdve azonban oldalszámaiban jelentősen eltér tőle. 94 lapnyi hiány után a kassai kiadás a 301. lapon folytatódik, ám ezen a helyen a bártfaihoz képest 71-gyel nagyobb lapszámokkal. A 323–362. lapok hiánya után viszont ez az eltérés már csak 46. Mindeközben a bártfai és kassai edíció szövege nem tér el, „a két kiadás énekeinek sorrendje a *töredékekben* is megegyezik”. Dézsi arra következtet ebből, hogy az elveszett lapokon a kassai kiadás új énekekkel is bővült, és „az énekek sorrendje is némi változást szenvedett”.

A kiadás problematikája ezután lekerült a napirendről, a szakirodalom úgy könyvelte el a kassai edíciót, mintha végig a bártfai utánnyomása lenne, így az *eliminatio codicum descriptorum* elve alapján kizárták a szövegkritikai vizsgálatból. Miután ilyen vizsgálgódások lényegében csak Balassi és Rimay verseire vonatkozóan történtek, ez

1 RMNy 3197

2 SZABÓ Károly, *Vegyes közlemények*, MKsz., 3(1878), 336; Uő, *Régi magyar könyvészeti adatok: II-dik közlemény*, MKsz., 4(1879), 122–123

3 SMOHAY Péter, *Egy újra előkerült Balassi-töredékről*, MKsz., 128(2012), 263–268. A rövid közleményen túl haszonnal forgattam a szerző publikálatlan szakdolgozatát, melyet volt szíves rendelkezésemre bocsátani: Balassi Bálint *Istenes énekinek 1665-ös kassai kiadása*, Szeged, 2013. E munka a részletesen leírt könyvészeti adatok mellett kitér a lapok kiáztatásának és bekötésének történetére is. A dolgozat lényegi megállapításait foglalja össze: SMOHAY Péter, *A Balassi-szövegek leszármazásáról a kassai töredék kapcsán* = *Tanulmányok Szilárdfy Zoltán 75. születésnapjára*, szerk. SMOHAY András, Székesfehérvár, Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2012, 23–30.

4 DÉZSI Lajos, *Balassa és Rimay „Istenes énekei”-nek bibliographiája*, Bp., 1905, 5. sz., 15–23.

tényleges hibát nem eredményezett, hiszen a kassai kiadás eleje, ahol az érintett versek olvashatók, valóban a bártfai hű lenyomatának nevezhető. A kassai kiadást csak abban az esetben érdemelt említést, ha segítségével a bártfai kiadás hiányait lehetett kiegészíteni. Mivel a bártfai edíció első másfél íve nem maradt ránk, hiányzik belőle *Solvirogram Pannoniusnak*, a rendezett kiadások titokzatos álnevű szerkesztőjének az olvasóhoz intézett előszava. Ezt a Balassi-filológia és az *Istenes énekek* kiadástörténete szempontjából kiemelkedően fontos előszót egyedül a kassai kiadás őrizte meg.

Ám a kérdés nem pusztán szövegkritikai természetű, közelíthetünk az *Istenes énekek* kiadástörténete felől is, és ekkor már érdekes kérdés, hogy miképpen jöhetett létre a furcsa lapszámeltéréseket mutató nyomtatvány. A kérdést Kőszeghy Péter próbálta megoldani,⁵ és nézetünk szerint a lényeges lépést ez ügyben meg is tette. Táblázatba foglalta az *Istenes énekek* bártfai, löcsei, kolozsvári és kassai kiadásainak azon verseit, melyek a kassaiban a 301. lapot követően helyezkednek el. A lapszámok közötti arányokat megvizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy a kassai kiadás vegyes énekrésze nem a bártfai rendezetlen kiadás tartalmának felel meg, hanem a rendezett kiadások sorrendjéhez igazodik.

Kőszeghy megoldása tökéletesen megindokolja a kassai kiadás 301. lap utáni viselkedését, következtetésével is egyetértünk: a nyomtatvány vegyes énekrésze a rendezett kiadások vegyes énekrészét követi. Az elmélet azonban nem magyarázza meg a 71 lapos ugrást. Kőszeghy úgy gondolta, hogy a kassai kiadó a legelső, rendezetlen váradi kiadást követhette, éppen a kassai edíció a bizonyosság rá, hogy ebben Balassi és Rimay versei még összekeverve szerepeltek, de a kiadvány vegyes része már a váradi kiadó, Szenci Kertész Ábrahám által átszerkesztve jelent meg. Arra a 71 lapra pedig, ami a lapszámkülönbséget okozza, azt a 18 Rimay-verset helyezné el, mely eddig a rendezetlen kiadásokban nem jelent meg, a rendezettek anyagához viszont már szervesen hozzátartozik. Ez utóbbi hipotézissel nem értünk egyet, egy tanulmányfejezetben másféle megoldást próbáltunk javasolni.⁶ Mint az alábbiakból majd kiderül, kifogásaink ugyan megálltak, de a helyette javasolt teória szintén elhibázott volt.

Kőszeghy elméletének második része a kassai kiadás egy eddig még nem említett anomáliáján bukik meg: a 198. és 301. lap között ugyanis nemcsak laphiányt érzékelünk, hanem közben az ívjelzésekhez képest a számozás is csúszik 4 lapszámnyit. Erre a jelenségre Szentmártoni Szabó Géza figyelt fel,⁷ Kőszeghy pedig azt hangsúlyozta, hogy ez a lapszámozásbeli „tévedés” nem befolyásolja a kiadások szedéssűrűségére és arányaira vonatkozó számításait. Így is van, a 300. lap előtt csúszás nem érinti a 300. lap utáni részre vonatkozó számításokat. Érinti viszont a 71 lapra bepótolandó verseket, mivel így 67 lapra kellene elhelyezni az általa javasolt énekeket, és ennyi helyre már nem férnek el. Tegyük most félre a kérdésnek ezt a részét, és nézzük meg, hogy Kőszeghy milyen lehetőségeket vázol fel a kassai kiadás létrejöttére vonatkozóan:

5 KŐSZEGHY Péter, *A Balassi-szövegagyomány néhány kérdéséről*, ItK, 89(1985), 76–89.

6 VADAI István, *Hozzászólás a Hozzászóláshoz = A szerelem költői: Konferencia Balassi Bálint születésének ötödfélszázadik, Gyöngyösi István halálának háromszázadik évfordulóján* (Sárospatak, 2004. május 26–29.), szerk. SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Universitas, 2007, 141–175.

7 KŐSZEGHY, i. m., 37. jegyzet.

- 1) Volt egy korábbi, ránk nem maradt nyomtatvány, melyet a kassai hűen követ.
- 2) A kassai kiadó önállóan bővíti, változtatja a bártfai nyomtatványt.
- 3) Részben a bártfait, részben az elveszett kiadást követi.⁸

A második eset kizárható, mert nem magyarázza meg, hogy a kiadó változtatásai miért harmonizálnak a rendezett kiadások verssorrendjével. A harmadik eset sem valószínű, hiszen joggal felvethető, hogy egy rendezett kiadás birtokában a kassai kiadó miért nem abból közli a kiadvány elejét. Így Kőszeghy az első esetre szavaz, szerinte Severina özvegyné forrása egy rendezetlen, de Rimay 18 versével már bővített, és vegyes ének-részében már átszerkesztett váradi kiadás lehetett.

Figyeljük meg, hogy mindhárom vázolt lehetőség *egyetlen* kassai nyomtatványról beszél. Fel sem vetődik az a lehetőség, hogy a kiáztatott lapok esetleg *több* kiadásból származhatnak. Ennek egészen kézenfekvő okai vannak. Természetesen nem az, hogy a székesfehérvári példány fizikailag egyetlen kötetet alkot, hiszen ismert tény volt, hogy a könyvtáblából előkerült töredékeket Pauer püspök kötötte egybe; hanem az, hogy igencsak valószínűtlen, hogy ugyanabból a kötéstáblából egyszerre az *Istenes énekek* két különböző kiadása került volna elő, ráadásul úgy, hogy a ránk maradt lapok között nincsen lapszámátfedés. Hiányokkal ugyan, de kölcsönösen kiegészítik egymást. Önmagában már az is valószínűtlennek tűnik, hogy Kassán készült volna két különböző kiadás. De nyilván az is erősíti az „egyetlen nyomtatvány”-elméletet, hogy a vegyes énekrész anomáliái ellenére a végén ott szerepel az *Istene eleibe felbocsátandó áhítatos imádságok*, vagyis az a függelék, mely a bártfai kiadás végén is áll.

E legutóbbi érvet nyugodtan félretehetjük, hiszen nem bekötött könyvről, hanem könyvtáblából kiáztatott lapokról beszélünk, így a vizsgált részek sorrendje nincsen rögzítve. Az imádságokat tartalmazó részt tekinthetjük akár a kassai kiadás első egységéhez, akár a vegyes énekrészhez tartozó függeléknek. Az első esetben a kassai kiadás a bártfai mintájára tartalmazná ezt a részt, a második esetben a vegyes énekrész forrásául tekintett nyomtatvány mintájára. Ez utóbbihoz csak azt kellene feltennünk, hogy Szenci Kertész Ábrahám rendezett kiadásai eleinte még ezt az imádságoskönyvet közölték, s csak utóbb került ennek helyére a lőcsei és kolozsvári kiadásokból ismert *Via Jacobæa*.

Talán valószínűtlen, hogy egyetlen könyvtáblából két különböző *Istenes énekek* kiadás kerül elő, de ami *valószínűtlen*, az persze teljességgel *nem lehetetlen*. Próbaképpen vizsgáljuk meg, hogy mi szólna a „két nyomtatvány”-elmélet mellett! Az egyszerűség kedvéért jelöljük a továbbiakban a kassai kiadás bártfaival megegyező részét (A_1^r – A_7^v + 1–198) A-val, a vegyes énekrészt tartalmazó lapokat (301–394) B-vel, az imádságokat tartalmazó részt, mely külön lapszámozással és új ívszámozással van szedve (145–168), C-vel.

(1) *Tipográfia.* A és B látszólag azonos tipográfiával készült. Azonos a formátum (12°) és az ívfüzetek terjedelme (12 levél = 24 lap). Azonos a lapok mérete és szedéstükre, mindegyiken 18 szövegsor helyezkedik el. Különbözik azonban az élőfej szedésmódja. A-ban (*Balassa Bálintnak | Istenes Eneki*),⁹ B-ben ezzel szemben dőltbetűs verzál megoldást találunk (*ISTENES | ENEKEK*). Az élőfejet A-ban linea választja el a lap szövegétől, B-ben ilyen elválasztó vonalat nem találunk. Önmagában az a tény is komoly érv, hogy A és B eltérő tipográfiájú élőfejeket használ. Ilyen különbséget egyetlen más Balassi-kiadásban sem találunk. Ha az élőfejeket összehasonlítjuk az *Istenes énekek* más kiadásával, rögtön arra is gyanakodni kezdhethetünk, hogy miféle mintát követ a kassai kiadás két fele: A szedésmódja a bártfai kiadáshoz igazodik (*Balassa Bálintnak || Istenes Eneki. || Külömb külömb féle | Istenes Enekek || Pécseli Imrének | Istenes Eneki*), B pedig a rendezett kiadások élőfejhasználatát követi (*BALASSA | ENEKI. || RIMAI | ENEKI. || ISTENES || ENEKEK.*)¹⁰ A bártfai kiadásban ugyan nincsen elválasztó vonal az élőfej alatt, A bizonyára azért használ lineát, mert a két nyomtatvány rétalakja eltér egymástól: a bártfai 8°, A pedig 12° alakú. A kibővített élőfej segít a két kiadás szövegét ennek ellenére szinkronban tartani.

Kiegészíthetjük megfigyelésünket azzal, hogy C-ben is kisbetűs kurzív élőfej áll a lapok tetején, melyet szintén linea választ el a lap szövegétől. Az önálló címlappal, saját nyomdai kolofonnal, különálló ívjelzéssel és külön lapszámozással megjelenő függelékek szedésmódja nem annyira következetes, hiszen akár önálló kiadványként is forgalomba kerülhettek, mégis jelen esetben C élőfejei (*Ahitatos buzgo | Imádságok*) A tipográfiai megoldásához igazodnak. Ez arra mutat, hogy C vélhetően A függeléke volt.

(2) *Hangjelölés.* A és B látszólag azonos hangjelölésű. Eleve nem is számíthatunk arra, hogy jelentős különbséget találhatnánk, hiszen ha egyazon kiadáshoz tartoznak, akkor erre semmi ok sincsen, ha pedig két nyomtatványhoz, akkor is ugyanabban a nyomdában, közel azonos időben szedhették őket. Egyetlen okból léphet fel helyesírási eltérés: ha A és B különböző forrásokra mennek vissza, és legalább az egyik esetben a szedő nem a saját hangjelölési szokásaihoz, hanem a követett forráshoz igazodik.¹¹

Az előzetes várákozással ellentétben a két rész között szignifikáns hangjelölésbeli eltérést figyelhetünk meg. B igen gyakran *c*-vel jelöli a szóvégi *k*-kat, és a *k* teljes hasonulásánál is *ck*-t használ. Csupán egyetlen példát idézünk, *A gonosz természet megromlásáról...* kezdetű vers 11. strófáját:

9 A kisbetűs kurzív írásmódú élőfej használata alól kivétel az A íven szereplő előszó és az *Elogiumok*, ill. az imádságokra vonatkozó *Index*. A limináriák azonban nagyon gyakran kivételek, az *Istenes énekek* többi kiadásában is eltér ezek élőfejének szedésmódja, általában verzál vagy kiskapitális.

10 Erre a különbségre Vámos Hanna hívta fel a figyelmet. A megfigyelt rend alól a bécsi kiadás az egyetlen korai kivétel: ott álló verzál élőfejeket találunk. A rendezett kiadások lőcsei ágán 1671-től a kiskapitális élőfejet használják. De ezekben a kiadásokban is mindig egyöntetű a kiadvány eljárásmodja.

11 Elméletileg van még egy szóba jöhető lehetőség, ti. ha a nyomtatvány két részét különböző szedő szedte volna. Ám ekkor nem tudnánk megindokolni, hogy miért éppen az általunk vizsgált két rész határára váltják egymást.

Vadnac ollyac kiç ajánlyác magokat,
 Hizelkedő fzőckal barátságokat,
 De ha ki veheti[c] töled titkodat
 Meg-ölneç hiredben, hát ód magadat.

A c-vel végződő szavak száma éles különbséget mutat A és B között. A 144 lapján a latin szövegektől eltekintve csupán egyetlen ilyen jelölést találhatunk, Rimay János *Bálint, nemzedetben ki voltál Balassa...* kezdetű versének 4. sorában (A_6^r) a *Kinec* szó áll. Ezzel szemben B ránk maradt 36 lapján összesen 185 c-re végződő szó szerepel, átlagosan minden oldalon 5.

Az előző ponthoz hasonlóan most is kiterjeszthetjük a vizsgálatot C-re, és ismét azt állapíthatjuk meg, hogy A hangjelöléséhez igazodik, egyetlen esetben sem használ c-t a szóvégi k jelölésére.

(3) *Prelimináriák.* Egyetlen kiadványt feltételezve a 198. és 301. lap közötti 4 lapszámnyi csúszást a nyomdász hibájának kell tulajdonítanunk. Ha két lapszámsorozat között ilyen differencia mutatkozik, ez már önmagában is felveti a gyanút, hogy nem azonos kiadás lapjait próbáljuk egymáshoz illeszteni. Két kiadványt elgondolva, az ívjelzéshez képest 4 lapszámnyi eltérést egyszerűen az okozhatja, hogy máshol helyezkedett el a legelső lapszám.

A-ban az 1-es lapszám az A_{10}^r lapra esik, mert a címlevél, az olvasóhoz szóló ajánlás és az *Elogiumok* összesen 9 levélnyit tesznek ki. Az A-ban lévő preliminária 18 lapja így elfér a 24 lapos első ívfüzetben, de nem tölti ki azt teljesen: A_1^{rv} [címlevél] + $A_2^r - A_7^v = 2 \text{ lap} + 16 \text{ lap} = 18 \text{ lap}$.

B lapszámaiból és ívjelzéseiből az következik, hogy az első számozott oldalnak az A_8^r -ra kellett esnie. Így összesen 14 lapnyi hely jut a prelimináriáknak: A_1^{rv} [címlevél] + $A_2^r - A_7^v = 2 \text{ lap} + 12 \text{ lap} = 14 \text{ lap}$. Ezen a helyen A prelimináriái nem férnének el. Ha azonban B-t a vegyes énekrészhez igazodóan *rendezett* kiadásnak tekintjük, rögtön kínálja magát a megoldás: cseréljük ki a Solvirogram-előszót a rendezett kiadások élén álló Szenci Kertész Ábrahám-előszóra! Óvatosan kell eljárunk, mert a kiadványnak ez a része ravasz tipográfiájú. A címlevelet természetesen külön számoljuk (2 lap), hiszen az mindig azonos terjedelmű. A mintául választott kolozsvári 1677-es kiadásban az *Elogiumok* szövege 5 lapnyi.¹² Kőszeghy lapszámokra vonatkozó számításaiából tudjuk, hogy az azonos szövegű részeknél B másfélszer szellősebb, mint a kolozsvári, vagyis B-ben ugyanez a rész pontosan 7,5 lapon férne el. A Szenci Kertész-előszó azonban a törzsanyagnál nagyobb betűtípussal van szedve, laponként 18 soros a szedés, pontosan úgy, mint a kassai kiadásban. Itt tehát nem számolhatunk másfélszeres szorzóval, ez a rész B-ben is 4,5 lapra eshetett. $2 + 4,5 + 7,5 = 14 \text{ lap}$.

12 A Szenci Kertész Ábrahám-féle *Lectori Salutemet* három kolozsvári kiadás őrizte meg (1669–1677, 1677, 1683). Azért választottuk az 1677-est, mert Kőszeghy Péter lapszámarány-számításai erre vonatkoznak. A prelimináriák terjedelmére vonatkozó számítások a másik két kiadás alapján számolva is hasonló eredményre vezetnek.

Vagyis az **A** és **B** közötti 4 lapszámnyi csúszást azzal tudjuk indokolni, hogy a Solvirogram-előszó majdnem kétszer olyan hosszú, mint a Szenci Kertész-féle *Lectori Salutem*. **B** azzal spórol 4 lapot, hogy az **A** íven lapszám nélkül elhelyezett prelimináriák ennyivel rövidebbek, tehát az ívjelzéshez képest 4 lappal korábban kezdheti el a lapszámozást, mint **A**.

(4) *Szedéssűrűség*. A kolozsvári 1677-es kiadás és a **B** között fennálló másfélszeres arány, mellyel az imént is számoltunk, lényegében abból fakad, hogy a kolozsvári kiadás lapjain 23–24 sor fér el, míg a kassaiban 18 sor. Olykor persze módosíthatnak a pontos arányszámon a belső címlapok, az eltérő tipográfiájú címek, a záródíszek vagy olyan strófaforma, mely az egyik szedéstükörben pontosan egész sorokat tölt ki, míg a másikon egy-két szótag miatt új sort kell beiktatni. Az arány statisztikai jellegű, ennek ellenére az egész kiadványra vonatkozóan folyamatosan és meglepően pontosan fennáll. Kőszeghy Péter táblázatának első sorára pillantva például azt olvashatjuk le, hogy Szepsi Csombor Márton *Egekben lakozó szentséges háromság...* incipitű verse a kolozsvári kiadásban a 202. lapon, **B**-ben pedig a 303-on kezdődik. Vagyis egy egyszerű szorzással ($202 \times 1,5$) megkapjuk **B** megfelelő helyét. Ebből viszont az következik, hogy ez az arányszám nemcsak a vegyes énekrész lapszámkülönbségeire érvényes, hanem önmagában bármely vers lapszámára is.¹³ Így az arányosság az egész kiadványra, azaz **B** ránc nem maradt részére is fennáll, ami csak akkor lehet igaz, ha **B** eleje is a rendezett kiadásokhoz hasonlít, ha tartalma pontosan megegyezik a kolozsvári kiadásokéval. Ha nem így lenne, akkor a véletlen számlájára kellene írunk, hogy a vegyes énekrészben megfigyelt másfélszeres aránnyal számolva a rendezett típusú **B** elé lapra *pontosan* odafelel egy rendezett kiadás éppen megfelelő része.

Ezzel nemcsak azt láttuk be, hogy **B** forrása egy kolozsvári típusú (Rimay versei előtt rövid, verses summákat tartalmazó) kiadás lehetett, hanem azt is, hogy mi okozza **A** és **B** között a 301. oldalnál fennálló 71 lapos különbséget. Kőszeghy tulajdonképpen ráhibázott, hogy az a 18 Rimay-vers, mely a rendezetlen kiadásokban még nem szerepelt. Csakhogy ez nem a rendezetlen kiadásokat követően, kiegészítésként fordult elő a kassai kiadásban, hanem **B** elveszett első része – mely nézetünk szerint teljes egészében rendezett kiadás volt – éppen ezzel a 18 Rimay-verssel bővebb, mint a rendezetlenek. Elképzelésünk ott tér el, hogy Kőszeghy elméletéhez lőcsei típusú (Rimay versei előtt hosszú prózai argumentumokat tartalmazó) szövegforrás kellett, a miénkhez pedig kolozsvári. Ő egy rendezetlen kiadást bővítene további versekkel, mi egy teljes egészében rendezett **B** kiadást képzelünk el.

(5) *Szövegkritika*. Hasonlítsuk össze **A** verseit a bártfai kiadás anyagával! A részletes szövegkritikai vizsgálat azt mutatja, hogy a két rendezetlen kiadás nagyon közel áll egymáshoz, így vélekedett erről a korábbi szakirodalom is. De ezt az állítást erősebben

13 Ez tautológia: bármely vers kezdő lapszáma felfogható úgy, mint az 1-es lapszámtól mért távolsága. Vagyis ilyenkor is két vers kezdetének lapszámkülönbségét mérjük, a szóban forgó vers és a legelső vers távolságát.

is kimondhatjuk. A bártfai kiadás és A tartalmaz közös hibákat (*errores coniunctivi*). Példáink az *Epicédium* nyitó versének utolsó két versszakából valók, ahol a Rímay-vers vizsolyi 1596-os kiadására is támaszkodhatunk:

(Vizsoly)	Ám váltsa bár magát, s nyerje szabadságát <i>holtom</i> hozó sebemmel
(Vizsoly)	S azzal egybe <i>vegye</i> híremet és nevemet.

A bártfai edíció és A szövegében durva sajtóhibát, szókihagyást találunk:

(Bá, Ka-A)	Ám váltsa bár magát, s nyerje szabadságát <i>hollóm</i> hozó sebemmel
(Bá, Ka-A)	S azzal egybe híremet és nevemet.

A példák száma könnyen szaporítható. Olyan szöveghelyet sem túl nehéz találni, ahol A szövege saját hibát (*errores separativi*) tartalmaz. Például az *Epicédium* 5. versének kezdete A-ban, illetve a többi kiadásban:

(Bé, Bá, Ko, Lő)	Délos szigetéből ez minap Diana Jöve Nyír <i>földére</i> rongyoson, fáradva
(Ka-A)	Délos szigetéből ez minap Diana Jöve Nyír <i>földéről</i> rongyoson, fáradva

A bécsi, bártfai, löcsei és kolozsvári edíciókban a hitelesebb alak áll, amit az ének előtti prózai argumentum igazol (Diána az vadászásnak Isten Asszonya, Balassi Ferencnek halálát hallván, Délos szigetéből ki-jő a *Nyírségre*, sír, rettenetes átokkal illetván a földet). A hibát nyilván az első sor *szigetéből* szavának analógiája okozta, a másoló az ütemhatáron belső rímet hozott létre.

Ám *egyetlen* olyan hely sincs, ahol a bártfai kiadásnak lenne saját hibája A-val szemben. *Egyetlen* olyan hely sincs, ahol A szövege a jobb. Ez pedig a szövegkritika szabályai szerint azt jelenti, hogy A a bártfai kiadás leszármazottja.¹⁴ A saját hibái miatt nem lehet a másik kiadás forrása, közös forrásból pedig azért nem származhatnak, mert nehéz lenne elképzelni, hogy a bártfai kiadás *összes* meglévő hibája ebből a közös ősből származna (hiszen A is öröklí őket), ám a számos, olykor nyilvánvalóan hibás szöveghely továbbörökítése közben a kiadás egyetlen saját hibát sem ejtett volna.

Vagyis helytelen az a korábbi álláspontom, hogy a kassai kiadás oldalági rokona lenne a bártfainak.¹⁵ Korábbi elgondolásom *A gonosz természet megromlásáról...* kezdetű vers 17. szakaszára támaszkodott, mely így szerepel a bártfai kiadásban:

14 Paul MAAS, *Textkritik*, Leipzig, B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1950², 6. Különösen fontos hangsúlyozni, hogy a saját hiba nem lehet egyszerűen javítható alak, pl. felismerhető nyomdahiba. Emiatt nem STOLL Béla magyar nyelvű szövegkritikai összefoglalóját idéztük, mert ott éppen ilyen, könnyen kiigazítható sajtóhibán keresztül mutatja be a Lachmann-módszer működését.

15 SINKA Zsófia, VADAI István, *Fától az erdőt = Tanítványok, mesterek: Tanulmányok Balázs Mihály köszöntésére*, Szeged, 2008, 299–311.

(Bá)

Lám hallottad régi *paraszt* beszédben,
A' ki másnak vermet és életében,
Nem sok kerülheti el-életében,
Maga nyaka szakad belé *életében*.

Ezzel szemben a kassai kiadásban, és vele teljesen megegyezően a rendezett kiadásokban (a kolozsvári és lőcsei típusban egyaránt) a következőképpen áll:

(Ka-B, Lő, Ko)

Lám hallottad régi *pél*da beszédben,
A' ki másnak vermet és életében,
Nem sok kerülheti el életében,
Maga nyaka szakad belé *véletlen*.

Akármelyik variáns is a helyes, a kassai kiadás csakis akkor egyezhet meg a rendezett edíciók alakjával, ha nem a bártfaiból származtatjuk le. A bökkenő ott van a gondolatmentben, hogy hallgatolagos feltétel bújik meg benne: az „egyetlen nyomtatvány” hipotézise. Az idézett vers ugyanis nem az A, hanem a B részben olvasható. A rendezett kiadáson alapuló B természetesen tartalmazhat jobb alakot, mint a bártfai kiadás. Szenci Kertész Ábrahám a vegyes énekrész anyagát jórészt a rendezetlen kiadásokból öröklí (ezért van nagyon kevés eltérés a bártfai és a rendezett kiadások szövege között), ám az általa használt rendezetlen forrás természetesen nem közvetlenül a bártfai edíció, hanem annak valamelyik őse. Ezért a bártfai kiadás saját hibái nem öröklődnek a rendezett kiadásokba. Ez harmonizál korábbi okfejtésünkkel: A a bártfai kiadás le nyomata, B viszont nem.

Az „egy nyomtatvány” elméletet a fenti érvek alaposan meggyengítik, és bár elsőre igencsak valószínűtlennek tűnt, A+C-t és B-t két különböző kiadásnak tekinthetjük. Már csak azzal kellene elszámolnunk, hogy miként került egyetlen kötetáblába két különböző kassai kiadás. Biztos válaszunk természetesen nincsen. Megkísérelhetjük viszont rekonstruálni azt a folyamatot, ahogyan a kötetábla töltelékanyaga összeállt.

Először is arra próbálunk meg válaszolni, hogy miért selejtezték ki a szóban forgó lapokat, miért lett belőlük makulatúra, majd kötetáblát erősítő papír. Smohay Péter figyelt fel rá, hogy a nyomtatvány bizonyos levelei hibásan vannak körbevágva.¹⁶ Hét olyan levél is van, melynek szélén oda nem való „karakteroszlop” látható (80, 91, 93, 191–192, 311, Imádságok 363). A felesleges betűnyomatok nyilván más lapok szövegrészei, az ívek hibás körbevágásával kerültek jelenlegi helyükre. Smohay csak egyetlen esetben azonosítja azt a lapot, ahonnan a felesleges nyomat származik: rámutat, hogy a 80. lap (E₁^v) jobb oldalán látható idegen betűk a 101. laphoz (E₁₂ⁱ) tartoznak. Ez egyáltalán nem véletlen, hiszen a két érintett levél szabályos párt alkot, ez az E ívfűzet legkülső levélpárja. Ebben az esetben nem is a körbevágás okozta a „betűvándorlást”-t, hanem akkor vált le a levélpár felső rétege, amikor azt a könyvtáblából kiáztatták.

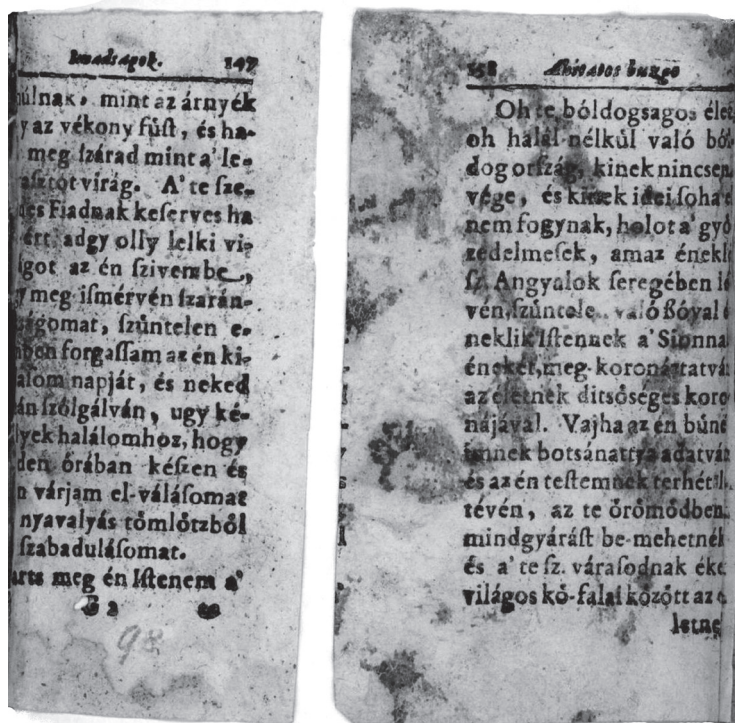
16 SMOHAY, Balassi Bálint..., i. m., 13.

A további estekben már valóban az ív pontatlan, a szedéstükröt megcsonkító felvágása okozza a hibákat. A 91. és 93. lapoknál, a lapok gerinc felőli oldalára, ahol tehát a levélpárok levelei fizikailag összefüggnek, a lapokhoz nem tartozó betűtöredékek kerültek.¹⁷ Az 91. (E_7^r) lap párja a 94. (E_6^v), a 93. (E_8^r) lapé pedig 92. (E_5^v), a 94. és 92. lapok azonban nincsenek meg A anyagában. Mivel viszont tudjuk, hogy A szinte sorról sorra, még a szavak elválasztását is pontosan betartva követi a bártfai kiadást, segítségül hívhatjuk az ellenőrzéshez. A lapszéleken látható betűk mindkét esetben rendre megtalálhatók a bártfai kiadás imént meghatározott helyein.

Kissé más a helyzet a 191–192. (I_9^r, v) levéllel. Ennek mindkét oldalán szerepelnek a lapszálen felesleges betűtöredékek, de nem a gerinc felőli szélén, hanem a metszés mentén, a rektó jobb oldalán, illetve a verzó bal oldalán. Ezek tehát nem a levélpár másik tagjáról kerültek ide, hanem az ív egy másik leveléről. A 12° ív kilövését figyelembe véve meghatározható, hogy ez az ($I_{10}^{v, r}$) lehetett (a hajtogatás miatt fordul meg a rektó és verzó sorrendje). Ez a levél megint hiányzik a ránk maradt anyagból, de az előző módszerhez folyamodva felüthetjük a bártfai kiadást a 193–194. lapoknál, s a szedéstükr szélén valóban ott sorakoznak a megfelelő betűk. Tehát az E ívhez hasonlóan, az I-t is pontatlanul vágták fel, csak itt bizonyos lapok külső, metszés felőli széle esett ennek áldozatul.

A anyaga után vegyük sorra C levélállományát. Az imádságokat tartalmazó függéknek csak a G íve maradt meg, de ebben is van szedéstükröt érintő pontatlan vágás. A 158. (G_7^v) lap metszés felőli oldalán újfent betűtöredékek láthatók. A korábbi eljárást ismételhetjük, az ív kilövése alapján ezek a 147. (G_2^r) lapról származnak, és ez most benne van C anyagában. Ám a megfelelő oldal szedéstükre teljesen ép, semmiféle hibás vágás nem nyeste le a szélét! Vagyis bizonyos betűnyomatok egyszerre két különböző helyen szerepelnek a kiadványban: a saját helyükön és egy másik lap metszés felőli szélén. Ez csakis úgy lehetséges, hogy C levelei a székesfehérvári példányban nem egyazon G ívből származnak.

17 A Székesfehérvári Egyházmegye honlapján korábban közzétett fotókon sajnos a lapszélek nem tanulmányozhatók, mert a képeket is körbevágták. Erre az OSZK mikrofilmfelvétele is alkalmatlan, rossz minőségű, sőt meg is rongálódott. Ezúton is köszönöm Smohay Péternek, hogy a kassai kiadás jó minőségű digitális fényképfelvételét a rendelkezésemre bocsátotta.

Kassa-C 147. és 158. lapja a két példányban létező lenyomatokkal

Smohay ugyan nem sorolja fel dolgozatában, de a G ív egy másik lapjánál is megfigyelhető ugyanez a jelenség. A 162. lap (G_9^v) metszés felőli szélén a bal felső sarokban egy kis betűtöredék, a lapszél közepén pedig három apró pontocska látszik. Újfent az ív kilövésére támaszkodva határozhatjuk meg a szomszédos levélpárt, illetve annak érintett lapját, ami jelen esetben a 163. lap (G_8^r), vagyis a bekötött könyvben éppen soron következő lap. Ennek jobb szélén felismerhető a felső sarok lapszáma, ennek töredéke került át a megelőző lap sarkába; a jobb oldali metszés közepén pedig éppen a megfelelő helyen, a 6–8. sorok végződnek olyan jelekkel (kötőjel, vessző, kötőjel), amelyekből a másik levélen csak három pontocska látszik. Nem érdemelne ennyi figyelmet ez az eset, ha megint nem arról lenne szó, hogy az érintett négy jel egyszerre két lenyomatban létezik. Ez előző megállapításunkat támasztja alá: a most említett levélpárok a G ívnek nem ugyanabból a nyomatából valók.

Még nyilvánvalóbb a fenti megállapítás, ha az imádságokra vonatkozó *Index 2.* oldalára (G_{11}^r) pillantunk. Itt a lap közepén apró, idegen laptöredék látható, rajta három szó töredékei (*oben* és *m oráján*). Ezek az érintett levélpár megfelelő lapjának (G_2^v) 5. és 6. sorából származnak (*idöben* és *halálom oráján*). A G_2^v lap szövege azonban teljesen

ép, semmiféle sérülés nem érte. A helyzet megint ugyanaz, mint az előbb: a szövegrészleteknek két különböző lenyomatát látjuk, csak most éppen nem lapszélén, hanem az oldal közepén. Az idegen betűk csakis a szóban forgó ív egy másik lenyomatáról kerülhettek ide.

B anyagában szintén vannak lapszéli betűtöredékek, a 311. lapon a gerinc felőli szélén, a 363-on a metszés felőlin. Nem maradtak ránk azonban a megfelelő levelek, és olyan kiadványt sem ismerünk, melyet **B** sorról sorra pontosan követne. A kolozsvári kiadások ugyan segíthetnének, de a különböző szedéssűrűségek miatt nem sikerült a megfelelő szöveghelyeket meghatározni.

A rossz helyre került betűtöredékek azt bizonyítják, hogy a kötéstáblába nem különálló, szabályosan levelekre vágott ívrészek kerültek, hanem olykor nagyobb ívdarabok, levélpárok vagy az íven egymás mellett elhelyezkedő levélszomszédok, illetve azok részletei. Smohay is úgy látja, hogy az íveket a nyomdában nem hajtogatták össze, a modern kötés készítőjéről vagy Pauer János püspökről pedig nehéz lenne elképzelni, hogy a nyomtatvány szövegtükrét hibás körbevágással rongálta volna meg.¹⁸

A kérdés csupán az, hogy a nyomtatást követően, a rendes munkafolyamat részeként vágták fel pontatlanul az íveket, vagy felvágatlanul tették félre, és csak a kötéstábla készítője darabolta fel – érthető módon különösebben nem ügyelve a szedéstükrökre. Hogy megválaszolhassuk ezt a kérdést, számot kell vetnünk a kötet jelenlegi állapotában megfigyelhető lapsorrenddel. Smohay Péter szellemesen világít rá,¹⁹ hogy a kassai kiadásnak több olyan helye is akad, ahol a lapszámok vagy ívjelek hiánya miatt nem állapítható meg könnyedén a helyes lapsorrend, de aki ceruzás számozással látta el a lapokat (a könyvkötő vagy Pauer püspök) ilyenkor *soha* nem téved; három esetben viszont olyankor köti (köteti) be rossz helyre a lapokat, amikor azok helyes sorrendje a lapszámozás miatt nyilvánvaló. Smohaynak részben igaza van, a kötéstáblából bizonyára nem különálló lapok kerültek elő, hanem nagyobb egységek, levélpárok vagy az ívre egymás mellé szedett részek. Azt viszont nehéz megérteni, hogy ez hogyan vezethetett mechanikus tévesztéshez.

A következő sorrendi hibákkal kell elszámolnunk: 24–23, 62–61, illetve 366–365–364–363. Ez utóbbinál a lapok ráadásul rossz helyre lettek bekötve. Hogy a következő gondolatmenet követhető és ellenőrizhető legyen, bemutatjuk a kassai kiadás ívkielvási táblázatát, melyet a kiadásról készített fotók – később részletezendő – aprólékos vizsgálata alapján következtettünk ki. A táblázat az A ívre vonatkozik, de a kiadvány többi ívére is érvényes:

18 SMOHAY szerint a könyvkötő mester Kubik Lőrinc székesfehérvári könyv- és papírkereskedő volt. Balassi Bálint..., i. m., 11.

19 Balassi Bálint..., i. m.

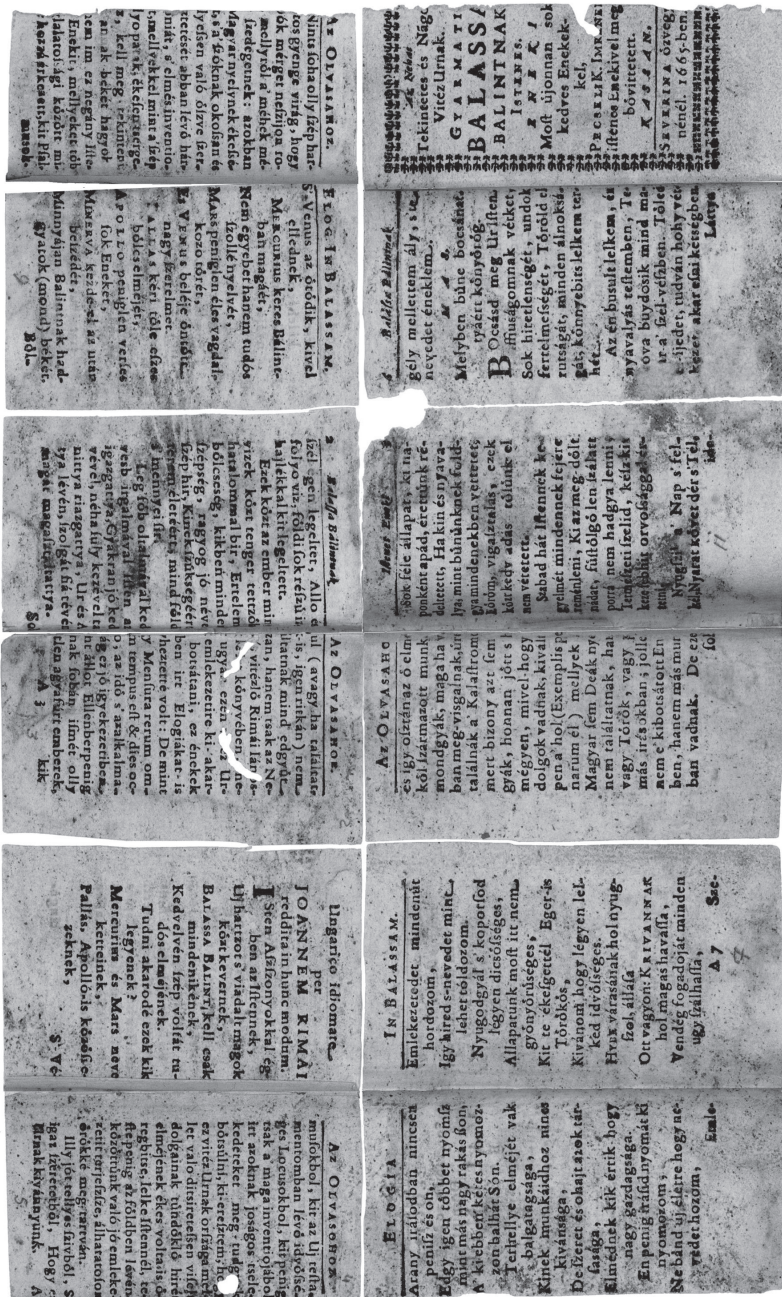
A bal oldali táblázat az ív előoldala, ezen szerepel a jobb alsó sarokban a kiadvány címlapja (A_1^r). Ha a két táblázat közti függőleges tengely mentén megfordítjuk az ívet, akkor a hátoldalán a címlevél verzója értelemszerűen a bal alsó sarokba kerül. A táblázatok felső sorában fejjel lefelé szerepelnek az A betűk, ez jelzi, hogy itt a lapok is így helyezkednek el (az indexeket az áttekinthetőség miatt nem fordítottuk meg). A levélpárok tagjait szaggatott vonalak választják el egymástól. A kinyomtatott ívekről először levágták a bal oldali négy levelet (5, 6, 7, 8) a kettőzött vonal mentén – így már mindkét darab szabályosan hajtogatható –, majd a kisebb füzetet (a 2 egymásba hajtott levélpárt) a nagyobb füzet középebe (a 4. és 9. levél közé) csúsztatták.

∇_5^r	∇_8^v	∇_3^r	∇_{10}^v	∇_9^r	∇_4^v
A_6^v	A_7^r	A_2^v	A_{11}^r	A_{12}^v	A_1^r

∇_4^r	∇_9^v	∇_{10}^r	∇_3^v	∇_8^r	∇_5^v
A_1^v	A_{12}^r	A_{11}^v	A_2^r	A_7^v	A_6^r

A 12° ívnek másféle kilövése is használatos, aszerint változik meg a lapok elhelyezkedése, hogy milyen sorrendben végezzük a hajtogatást. Jelen esetben a nagyobbik ívrészt előbb a függőleges, majd a vízszintes tengelye mentén hajtották ketté, ekkor illesztették helyére a belső két levélpárt, végül ismét függőleges tengely menti hajtással állt elő a teljes ívfüzet, melynek a felső és metszés felőli szélét még fel kellett vágni.

Hogy az ív kilövése éppen a fenti módon történt, és nem máshogyan, azt a kiadásról készült fotók aprólékos tanulmányozásával állapítottuk meg. Felismerhető például az ívek eredeti, vágás nélküli széle. Amikor az ívet szétvágták, ferde, íves, sőt néha cakkos vágási vonalak alakultak ki. Sokat segített a papír elszíneződése, a kiterjedt vöröses-barnás foltok, szúrágások és a papír különböző sérülései, melyek gyakran a vágási vonalakat keresztezve megmutatták, hogy mely levélpárok, milyen állásban helyezkedtek el egymás mellett. A lapok fotóit felhasználva számítógépen elkészítettük mind a tizenegy felvágatlan ív teljes képét, és ezen ellenőriztük, hogy a lapok felismerhető jellegzetességei igazolják-e a kilövést, és méretük, mintázatuk illeszkedik-e egymáshoz.

Az A iv előoldalának rekonstruált képe a három jellegzetes szúrágással.

A lapok egyik látványos, könnyen azonosítható sérülése egy félköríves, viszonylag nagyméretű szúrágás. Több helyen is felbukkan a lapokon, kétségtelenül mutatva, hogy ezek valamikor egymás közvetlen közelében helyezkedtek el. Ám a szúrágta lapok jelenleg nem egymás mellett állnak. A rekonstrukció közben kiderült, hogy ez a sérülés minden íven egyetlenegyszer fordul elő, ráadásul mindig az ívnek ugyanazon a helyén! Ha az ívet úgy helyezzük el, hogy előoldala néz felfelé (kilövési táblázatunk bal oldali táblázata szerint), akkor ez a szúrágás az ívek egy részénél a 3. lapra esik, ahol pedig itt ép a papír, ott a 10. lapon találjuk meg tükörszimmetrikusan. Vagyis ez utóbbi ívek a többihez képest hátoldalukkal felfelé heverték, ilyenkor ugyanis a 10. lap éppen a 3. fölött helyezkedik el, és az ív megfordításával a szúrágás szimmetrikus helyzete is magyarázatot nyer. A lapok ilyen szisztematikus sérülése csak úgy képzelhető el, ha az íveket nyomtatás után nem vágták fel, hanem felvágás nélkül heverték viszonylag hosszabb ideig egymáson. (Elméletileg elképzelhető lenne, hogy eleve sérült, szúrágta papírt használtak nyomdai levonatok készítéséhez, munkafázisok ellenőrzéséhez, ezt azonban cáfolja a sérülések és ívszélek ellenőrzése. A fotók nagyításán olykor jól látható, hogy a sérülések a nyomtatás *után* keletkeztek, mert a szúrágás olyan papírrészleteket mozdított el, melyeken egymáshoz tartozó betűrészletek helyezkednek el.) A, B és C ívei tehát a kassai nyomda raktárában kerültek egymás mellé, és ott nem is ki-nyomtatásuk természetes sorrendjében tárolták őket.

Szerencsés módon a 3. levélen található, korábban említett félköríves szúrágás az R ív kivételével minden meglévő ívet érint, hol nagyobb, hol kisebb mértékben. Az ívek többségénél a sérülés igen kiterjedt, nagyméretű, néha pedig csak apró lyukacsok jelzik. Ez alapján azt is meg lehet határozni, hogy az ívek milyen sorrendben heverték egymáson. Természetesen ehhez további jellegzetességeket is fel kellett használni. Ilyen például az előoldalukkal felfelé elhelyezett ívek 1. lapjának metszése, ahol egy ívesen hajló szúrágás igazít el, vagy az 5. lapon található nagyobb lyuk. Ez utóbbiak nem minden íven találhatók meg, de táblázatba foglalva őket pontosan igazodnak a meghatározott ívsorrendhez. A papír más jellegzetességei, további apró szúrágások, csomkulások, a vöröses barna elszíneződések terjedése szintén illeszkednek a kikövetkeztethető rendhez. Természetesen egyáltalán nem biztos, hogy az egymásra helyezett ívek közül mindegyik ránk is maradt. Az ívjelek szintén arra mutatnak, hogy bizonyára hiányzik közülük néhány. A megmaradtak az alábbi rend szerint illeszthetők sorba:

I	
H	
iG(I.)	
O	
Q	
R	
A	
B	
C	
D	
E	
iG(II.)	

A kis táblázatokban szürke színnel jelöltük az ív meglévő lapjait. Függetlenül attól, hogy a lap megmaradt vagy elveszett, az íveken bejelöltük a három legjellegzetesebb szúrágás helyét. Látható, hogy minden egybefüggő szürke rész elhelyezkedését azonosítja legalább egy-egy papírsérülés. A további, apróbb ismertetőjegyeiktől eltekintetünk. A függőleges vastagított vonal az ívkilövési táblázathoz hasonlóan az 5, 6, 7. és 8. levelet különíti el, s itt most azt mutatja, hogy az adott ív előoldalával felfelé vagy lefelé helyezkedik el. Látható, hogy az első hét ív áll egyféleképpen, a rákövetkező öt pedig fordítva sorakozik. A bal oldalon feltüntetett ívjelek közül csak a G jelölése igényel magyarázatot. Az ívjelet megelőző i betű arra utal, hogy ez nem a kiadás **A** részéhez tartozik, hanem a **C**-vel jelölt imádságoskönyvhöz. Ahogyan ezt már korábban megállapítottuk, ennek az ívnek a lapjai nem egyetlen ívpéldányból származnak, legalább két különböző lenyomat lapjai kerültek bekötésre. A táblázatok mellett I. és II. jelöli a két ívpéldányt. Látható, hogy ezek látszólag kiegészítik egymást, de a lapszélre került betűtöredékek és a szúrágások is azt mutatják, hogy egymáshoz képest fordítva állnak, nem illeszthetők egybe.

Ahogy korábban mondtuk, az ívek nem nyomtatásuk természetes sorrendjében helyezkedtek el egymás után. Vannak olyanok, melyek ábécérendben állnak (O, Q, R – A, B, C, D, E), de a H és I nem igazodik ehhez a rendhez. Ez utóbbi két ívet ráadásul másféle papírra nyomták, de a fizikai sérülések szerint mégis a többivel együtt tárolták. A kassai kiadás **B** részének ívei (O, Q, R) ugyan egymás mellett találhatóak, az **A** rész ívei azonban két külön tömbben helyezkednek el. Az sem igazodik a természetes rendhez, hogy mely ívek állnak előlapjukkal azonos irányban: az A ív éppen fordítva áll, mint ahogy a rákövetkezők alapján várnánk. Mindez arra utal, hogy az íveket nem tervezett módon rakták félre, vagy ha igen, akkor ezt a rendet utóbb megbolygatták, **A**, **B** és **C** ívei összekeveredtek, és noha nyomokban felfedezhető bizonyos ívek együvé tartozása, a teljes ívsorozat nem mutat szándékos sorrendet.

Következő megfigyelésünk az lehet, hogy az ívekből nem véletlenszerűen maradtak ránk levelek. Úgy tűnik, mintha a könyvtábla készítője függőleges csíkokra szabdalta volna az íveket. Ennélfogva együtt maradtak meg (vagy veszték el) a kilövési táblázat felső, illetve alsó sorában szereplő levelek. Például ha elveszett az 5. levél, akkor bizonyosan elveszett a 6. is, ha ránk maradt a 9. akkor bizonyosan ránk maradt a 12. is. Ezek természetesen soha nem levélpárok (azok a táblázatban nem egymás alatt, hanem egymás mellett helyezkednek el), sőt éppen az az érdekes, hogy az ívek felszabdálása a levélpárok együvé tartozását teljesen figyelmen kívül hagyja.

A papírlapok szétvágása során a szedéstükrök lényegében épen maradtak, csak néhány esetben figyelhettük meg, hogy szomszédos laptükrök szélét érintette volna a vágás. Ez vélhetően azért van így, mert a könyvkötőnek éppen megfelelő volt az ívrét, éppen a lapok méretének megfelelő méretű papírcsíkokra volt szüksége. A függőleges vágásokkal kapott papírcsíkok nem mindig egyetlen levél szélességűek, a duplaszéles csíkokat kettéhajtották, ilyen hajtasra következtethetünk a lapok szimmetrikus sérüléseiből (pl. az A ív 11. és 12. lapjai között látható ilyen a bemutatott fotón), ám a hajtasok nem igazodnak a levélpárok szokásos hajtási helyeihez. Vízszintes tengelyű hajtasok mutatják (lásd az E ív 10. és 11. levele közötti szimmetrikus sérülést), hogy a papír-

csíkokat vízszintesen is két részre vágták, vagy kétfelé hajtották, hogy a 12° alakot megközelítsék.

A modern kori kötés ezeket a hajtásokat majdnem teljesen eltüntette, hiszen a különböző helyre illesztendő leveleket kényszerűen elválasztotta egymástól. Ám munka közben mégis igazodott ahhoz, hogy a levelek milyen módon tartoztak egymáshoz. És ezen a ponton válaszolhatjuk meg azt a kérdést, hogy miért vannak a székesfehérvári példányban hibás sorrendben bekötött lapok.

Az ívek rekonstruálása ugyanis világosan bizonyítja, hogy legalább három esetben az ívkilövés során *hiba történt* a kassai nyomdában, és éppen a hibás módon bekötött leveleknél. A 23–24. lapok a B ív 9. levelére esnek, a szedés során pedig felcserélték a rektó és verzó kilövési helyét. A hibás kilövést az ív szomszédos lapjainak mintázata egyértelműen igazolja. A modern kötéskor a helytelen sorrendet bizonyára a fizikailag egybefüggő B₄–B₉ levélpár kényszerítette ki. Hasonló a helyzet a 61–62. lapoknál, ezek a D ív 4. levelén találhatók, szintén hibás kilövés miatt a rektó és verzó fordított rendben áll. A hiba érdekes módon megint az ív ugyanazon a levélpárját (D₄–D₉) érinti, ez a levélpár okozhatta a modern kötés lapsorrendjének tévesztését.

Kissé bonyolultabb a helyzet a 363–364–365–366. lapoknál. Ezek a Q ív 9. és 10. levelére esnek, és egymáshoz képest, illetve az alattuk elhelyezkedő 11–12. levelekhez képest helyes sorrendben állnak a ránk maradt ívtöredéken. Ám a szúrágások és papírelszíneződések azt mutatják, hogy ezt a négy levelet mégis hibásan lőtték ki, az ív előoldala és hátoldala keveredett össze, így a 9–10–11–12. levelet a 8–3–2–7. levél helyére illesztették. Ebben az esetben a megmaradt ívrészletet nem vágták fel levelekre, csak négyfelé összehajtották. A modern kötés készítője csak felvágta a két „levélpár” széleit, nem ügyelve arra, hogy ezek eredetileg különböző levélpárokhoz tartozó szomszédos ívrészletek. Ezzel azt is meg tudtuk indokolni, hogy a 363–364–365–366. lapok miért állnak fordított sorrendben, és azt is, hogy miért kerültek a 367–368–369–370. lapok mögé. A felső „levélpárt” a 17. században hajtogatták rossz sorrendben, előbb a függőleges, s utóbb a vízszintes tengely mentén.

Ezzel sikerült megválaszolnunk a hibás lapsorrendet, de közben az is kiderült, hogy miért kerültek a szóban forgó ívek makulatúrába. Vélhetően ezek az ívkilövés ellenőrzésére szolgáló *próbanyomatok*. Csak három esetben láttunk tényleges kilövési hibát, de ez nem mond ellent ennek a feltevésnek. Egyfelől nem maradtak ránk a teljes ívek, csak az A és H ívekről állíthatjuk, hogy helyesen vannak kilöve, a többi esetleg a hiányzó részein volt hibás. Másfelől nemcsak a hibás kilövésről szokás ellenőrző levonatot készíteni, hanem a hibátlanokról is. Ez az elgondolás választ ad arra is, hogy miért került egymás mellé gyakorlatilag majdnem logikusan összefüggő ívsorozat. Nem azért, mert a ténylegesen nagy példányszámban kinyomtatott ívekből valaki összegyűjtögetett egy-egy példányt, így létrehozva a teljes nyomtatványt (nyomdai műszóval ezt hívják *összehordásnak*), hanem a nyomtatási és ellenőrzési folyamat következménye az olykor látszólag logikus rendet követő, valójában pusztán mechanikus sorrendben keletkező szemét.

Ha a fentebbi érvelést elfogadva úgy véljük, hogy a Székesfehérváron őrzött és szétvágott makulatúra ívekből összeállított kötet **A+C** és **B** része két különböző kiadáshoz

tartozott, akkor mindkét kiadás szövegkritikai állapotával el kell tudnunk számolni. Az **A+C** résszel nincs is különösebb gondunk, hiszen azt a korábbi vélekedésnek megfelelően továbbra is az 1660 körüli, rendezetlen bártfai kiadás leszármazottjának gondoljuk. A **B** rész megítélésénél azonban az *Istenes énekek* rendezett kiadásait kell szemügyre vennünk.

Első megközelítésben **B** a kolozsvári kiadások közeli rokonának tűnik, hiszen a terjedelemszámítások szerint ezekkel mutat helyes arányosságot. A kiadvány élén ugyanúgy szerepelt szerkesztői előszó, mint ahogyan az 1669–1677 közé datált, az 1677-es és 1683-as kolozsvári kiadások élén. Emiatt elsősorban ezeknek a kiadásoknak a szövegével kell összevetnünk a kassai **B** részét, hogy megállapíthassuk a rokonság fokát. Kontrollsövegként a rendezett kiadások másik ágát, a lőcsei típusú kiadásokat használhatjuk, ezen belül is a legkorábbi, 1666-os, 1670-es és 1671-es edíciók lehetnek relevánsak.

A szövegösszevetések során tanácsos megkülönböztetnünk *szubsztantív* és *akcidentális* eltéréseket.²⁰ Azokon a helyeken, ahol **B** szövege ránk maradt, a lőcsei és kolozsvári kiadások 33 helyen térnek el a szöveg jelentését lényegében nem befolyásoló módon (e-ző, í-ző és ő-ző hangalakok, szavak kis- és nagybetűs kezdése, helyesírási változatok; például: *felett* – *fölött*, *Délre* – *délre*, *Király* – *király*, *a'* – *az*, *kivánnya* – *kévánnya*, *fáradság* – *fáradtság*). Előre várható módon az esetek döntő többségében, 28 alkalommal **B** szövege a kolozsvári kiadások akcidentális jegyeivel egyezik meg. Csak 5 olyan hely van, ahol **B** a lőcsei kiadások alakjaival azonos. Ez utóbbi esetek első pillantásra a kassai kiadás horizontális variánsainak tűnnek. Akcidentális eltérésekről lévén szó, ez teljesen elfogadható arány, hiszen ezek a szövegjegyek lineáris leszármazási rendet követve is gyakran ingadoznak, így például a szóban forgó kiadások esetében akár a lőcsei, akár a kolozsvári ágon belül is kimutatható lenne hasonló arányú instabilitás. Az akcidentális azonosságok és eltérések alapján tehát azt mondhatjuk, hogy **B** a rendezett kiadások kolozsvári ágához tartozik.

Azokon a helyeken, ahol **B** szövege ránk maradt, a lőcsei és kolozsvári kiadások 18 helyen térnek el *szubsztantív* módon, vagyis úgy, hogy a szöveg jelentése is megváltozik. Két esetben, a *Bűn testéből s tömlőcéből...* kezdetű ének 3. és 4. versszakában nem tudjuk eldönteni, hogy melyik a helyes alak (*ártalmamra* – *ártalmára*, *meg-ragad* – *el-ragad*). A *Bűn testéből s tömlőcéből...* kezdetű ének S. K. szerzőjelöléséről sem tudjuk, hogy honnan került a lőcsei kiadásokba. Mindenesetre ezeken a helyeken **B** az elsőként felsorolt, kolozsvári alakokkal egyezik meg. Hat olyan eset fordul elő, ahol **B** szintén a kolozsvári variánsokkal egyezik meg, és ezzel egyidejűleg a lőcsei ág alakja hibásnak vagy hiányosnak minősíthető. Például Szepsi Csombor Márton *Egekben lakozó szent-*

20 Ezt a distinkciót elsőként Walter Wilson GREG javasolta máig mérvadónak tekinthető szövegkritikai tanulmányában: *The Rationale of Copy-Text*, *Studies in Bibliography*, 3(1950–51), 21. Noha egzakt definíciót ő sem ad, mégis nyilvánvaló, hogy érdemes megkülönböztetni a szöveg jelentését is módosító *szubsztantív* variánsokat és azokat a felszíni módosulásokat, *akcidentális* eltéréseket (helyesírási, nyelvjárásbeli, tipográfiai kísérőjegyek), melyek a jelentést lényegében érintetlenül hagyják. Míg az előbbiek a szövegtörténet során kialakulásuk után stabilan öröklődnek, az utóbbiak folyamatosan változhatnak. A szubsztantív eltérések közül akár egy is perdöntő lehet az érvelés során, az akcidentális eltérésekről általában csak statisztikai jellegű megállapításokat tehetünk.

séges Háromság... kezdetű versénél csak a lőcsei kiadásokban hiányzik a nótajelzés; az *A gonosz természet megromlásáról...* kezdetű ének 23. szakaszában a *tisztességeknek* szó helyett a versritmust elrontva *tisztességnek* áll. E hat esetben tehát a lőcsei ágon történt romlás, **B** pedig a kolozsvári edíciók helyes alakjait őrizte meg. Két olyan eset is van, ahol a kolozsvári ágon történt hiba, és ez a kassai kiadás **B** részben is megjelenik. Pécseli Király Imre *Paradicsomnak te szép fényes napja...* kezdetű versének 5. szakaszában a *Űthassak, Uram, elődben* kifejezésből kimaradt az *Uram* szó, a 22. strófában pedig egy *s'* kötőszó hiányzik. E két eset a Lachmann-módszer értelmében *közös hibának* minősül, kétségtelenül bizonyítja a kolozsvári kiadások és **B** genetikai együvé tartozását.

A fennmaradó hét esetben azonban azt tapasztalhatjuk, hogy a kolozsvári kiadások alakja hibás, **B** pedig a lőcsei kiadások helyes alakját hozza! A felsorolásban dőlt betűvel emeltük ki a helyes variánsokat:

		lőcsei ág és Kassa B	kolozsvári ág
A gonosz természet	18.	<i>nyelved néked igen nagy</i>	néked nyelved igen nagy
	26.	<i>Utálatos nevezettel illetnek</i>	Utálatos nevezettel neveznek
Paradicsomnak te szép	15.	<i>josággal / jószággal</i>	igassággal
	18.	<i>bűnből</i>	büntől
	20.	<i>benned</i>	bennem
	21.	<i>kép utálás</i>	kép mutatas
Pajzsa szegény fejemnek	12.	<i>ne árthasson</i>	de árthasson

Ha kizárjuk a lőcsei és kolozsvári kiadások közötti kontaminációt, melyre a rendezett kiadások részletes (de most nem tárgyalandó) összehasonító vizsgálata is feljogosít, akkor ebből az következik, hogy **B** ugyan kolozsvári típusú kiadásból készült, de egy olyan edíció alapján, mely minden ismert kolozsvári kiadásnál korábbi. Ebben az elvesztett kiadásban *még* a helyes alakok szerepeltek a bemutatott hét helyen, így **B** ezeken a pontokon természetes módon azonos lehet a lőcsei kiadásokkal, miközben más helyeken a kolozsvári helyes és hibás alakokat követi. A kolozsvári ágon csak **B** forrását követően romlik el a szöveg a bemutatott helyeken, így e tekintetben a későbbi kolozsvári kiadások eltérhetnek **B**-től, miközben akcidentálisan és számos esetben szubsztantívan is közeli rokonságban állnak vele.

Ezen a ponton érdemes visszatérni arra az öt esetre, amikor **B** akcidentális eltéréseket mutat a kolozsvári kiadásokhoz képest, vagyis a lőcsei edíciók hangalakjait és helyesírási módozatait követi. Fejtegetésünk korábbi részében ezeket statisztikailag megengedhető mértékű horizontális variánsoknak tekintettük. Ha azonban **B** valóban a most bemutatott helyet foglalja el a kiadások leszármazási rendjében, nincs is szükségünk rá, hogy ezt az öt esetet anomáliának véljük. **B** alakjai ugyanazért egyezhetnek meg a lőcsei kiadásokban szereplőkkel, amiért a hét, lőcsei kiadással egyező szubsztantív variáns. Öt esetben *még* nem változott meg a közös ő, csak a **B** forrásául szolgáló kiadást követően módosult a szöveg.

A helyzet nagyon hasonló ahhoz, ami korábban az 1669–1677 közé datált kolozsvári kiadás felfedezésekor állt elő,²¹ majd pedig a *Mátray-kódex* Balassi-anyagának újraértékelésekor fordult elő ismét.²² Mindkétszer korábbra kellett datálni a vizsgált gyűjteményt, mint az összes addig ismert kolozsvári kiadás. **B** esetében ugyanerre a következtetésre jutottunk. Ahhoz, hogy pontosabb képet rajzoljunk a kiadástörténetről, nemcsak **B** viszonyát kell tisztáznunk, hanem számot kell vetnünk az *Istenes énekek* rendezett kiadásainak létrejöttével és a váradi kiadások ügyével.

Hány váradi kiadás volt?

Kőszeghy Péter az általa Szegeden megtalált *Istenes énekek*-példány meghatározása közben arra a következtetésre jutott, hogy a kiadás kétségtelenül kolozsvári típusú, ám több szöveghely is bizonyítja, hogy az ismert kolozsvári kiadásoknál olykor jobb, s ezeken a helyeken rendre a lőcsei kiadások alakjaival egyezik. Az addig ismert kiadási dátumú kolozsvári edíciók közül az 1677-es a legkorábbi, ezért a szegedi töredék datálásának ez a *terminus ante quem*-je. A *terminus post quem* kérdése egy fokkal bonyolultabb. Kőszeghy azért dönt 1669 mellett, mert a nyomtatványt Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomtatványának tartja, márpedig ez a nyomda 1669-ben kezdte meg működését. Tudjuk azonban, hogy a váradi nyomda felszerelése Szenci Kertész Ábrahám halála után Kolozsvárra került, tehát 1669-et megelőzően is használták ezeket a nyomdai betűket. Látszólag semmi akadálya annak, hogy váradi nyomtatványként határozzuk meg a szegedi töredéket. Kőszeghy ezt az eshetőséget három indok alapján veti el:²³

(1) A váradi és kolozsvári nyomda felszerelése teljes egészében nem azonosítható. Vannak olyan iniciálék és metszetek, melyek csak a kolozsvári nyomda anyagában tűnnek fel.

Ez az érv azonban gyengíthető. Kőszeghy ugyan csak kolozsvári kiadásokból tudta adatolni az M, A és K iniciálék használatát, ez a megfigyelés azonban pontosítható, Szenci Kertész Ábrahám tipográfiájának ma már pontosabb leírását is ismerjük. Érdeemes V. Ecsedy Juditnak e nyomdakészletre vonatkozó megállapításait idézni:

21 KŐSZEGHY Péter, *Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról*, ItK, 80(1976), 714–719.

22 VADAI István, *Balassi Bálint istenes énekei a Mátray-kódexben* = „Mielz valt mesure que ne fait estultie”: A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére, szerk. BARTÓK István et al, Bp., Krónika Nova, 2008, 371–375. Hasonló eredményekre jutott tőlünk függetlenül és lényegében azonos időben KŐSZEGHY Péter is, vö. *Lemista töprengések: Balassi istenes énekeinek kiadásáról* = *Szolgáltatokat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, Bp., Balassi–MTA ITI, 2009, 233–236 = Uő, *Balassi Bálint: Magyar Amphiön*, Bp., Balassi, 2014, 207–213.

23 KŐSZEGHY, *Balassi verseinek...*, i. m., 715. Érvelésének (3) pontját, miszerint nehezen tételezhető fel Szenci Kertészről afféle gondatlanság, hogy munkájából szavak, sőt olykor sorok maradnak ki, nem tartjuk szükségesnek cáfolni. Ilyen hibát a későbbi kolozsvári nyomdászról, Veresegyházi Szentyel Mihályról ugyanúgy nehéz (vagy éppen könnyű) feltételezni. *Quandoque bonus dormitat Homerus*.

Nyomtatványainak jellegzetes vonása, amely más hazai kiadványoktól megkülönbözteti, az üres középső díszek (ún. faktotumok) iniciáléként való alkalmazása (XX. tábla). Működésének első húsz évében egyáltalán nem volt iniciáléja. Az első iniciálét (XVIII. tábla, „b” sorozat) Váradon 1659-ben alkalmazta Szenci Kertész, Bethlen János *Innocentia Transylvaniae* című művében, majd egy másik, kisebb méretű iniciálé a *Biblia* lapjain tűnt fel (XVII. tábla, „a” sorozat); ezt korábban egyik nyomtatványában sem használta. Valószínű, hogy az 1659–1660-ban megjelenő iniciálékat („a”, „b”, „c” sorozat) kifejezetten a *Biblia* nyomtatására szerezte be, valószínűleg jóval korábban, mint 1659-ben, csak az 1657-től kezdve – éppen a *Biblia* nyomtatása miatt – megcsappanó számú nyomtatványán nem használta még fel. A „c” és „d” sorozat egymáshoz igen hasonló, naturális díszítésű betűkből áll, csak méretben és az egyes betűk díszítési módjában tér el egymástól kissé a két sorozat. Ez a két iniciálé-sorozat különbözik a korabeli hazai nyomdák által használt sorozatoktól, de nagyon hasonló rajzúakat lehet találni nem egy németalföldi nyomda termékein. Az iniciálék azonban még megjelenésük alkalmával (1665-ben) sem látszottak újnak, és állapotuk tovább romlott, bár még Tótfalusi is használta ezeket a század utolsó éveiben.²⁴

A Szegeden előkerült *Istenes énekek* M, A és K iniciáléi a „d” sorozathoz tartoznak, és a fentiek szerint már Szenci Kertész is használta őket. Amikor Váradot elfoglalták a törökök, 1659-ben a nyomda, felszerelésével együtt előbb Kolozsvárra, majd Szebenbe került. A szebeni korszakban bukkannak fel a „c” és „d” sorozat iniciáléi az itteni nyomda 1665–1668 közötti kiadványaiban (például Komáromi Csipkés György *Igaz hit [...]* című művének 1666-os kiadásában, RMNy 3322).

Kőszeghy kitér a vizsgált *Istenes énekek*-kiadás egy záródíszére is, mely a töredék A6b lapján látható. 1671 utáni adatokat sorol arra vonatkozóan, hogy ez a könyvdísz több Veresegyházi Szentyel Mihály által készített kolozsvári nyomtatványban megtalálható. Ám a szóban forgó záródísz már korábban is előfordul, Szenci Kertész Ábrahám is előszeretettel használta szebeni működésének idején. Az RMNy címlapfotóinak tanúsága szerint a dísz már 1663-ban felbukkan Bethlen János Erdély történetéről szóló munkájának (*Rerum Transylvanicarum libri qvatuor [...]*; RMNy 3123) címlapján.²⁵

Tehát Kőszeghy első érve alapján nem zárhatjuk ki, hogy az *Istenes énekek* szegedi töredéke korábban jelent meg, talán nem is Kolozsvárott, hanem még Szebenben, s talán nem is Veresegyházi Szentyel keze alatt, hanem Szenci Kertész szerkesztésében. Így e kiadás helyes *terminus post quem*je 1665.

24 V. ECSÉDY Judit, „A híres Szentzi Ábrahám nevezetes váradí tyográfijája”, Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve, 1991–1993, 289–322. A „c” sorozat legelső, „a”-val és „b”-vel együtt történő említése téves, a „c” sorozat csak 1665-ben bukkan fel. A „c” és „d” sorozat olykor egy nyomtatványon belül keveredik is egymással, pl. az *Istenes énekek* 1677-es kiadásában az M és K iniciálé a „d” sorozathoz, az A viszont a „c”-hez tartozik.

25 A záródísz további címlapokon is látható: RMNy 3128, RMNy 3129, RMNy 3242, RMNy 3252. Veresegyházi Szentyel Mihály is használja már 1669-ben az RMNy 3539A címoldalán.

(2) „A lőcsei 1671-es és a pozsonyi 1676-os kiadás címlapjáról tudjuk, hogy ezek a *várad*i *negyedik editio* szerint nyomtattak. A kolozsvári kiadásokban a *Lectori Salutem* amellett bizonyít, hogy ezek a második – vagy legalábbis nem az utolsó, a negyedik – várad kiadás alapján készültek. Most vagy feltesszük, hogy a várad kiadó először lerövidítette a versek feliratait (ahogy a kolozsvári nyomtatású szövegekben is találhatók), majd egy következő kiadásban ismét visszatért a (lőcsei kiadásokban megőrzött) hosszú formához – ami igencsak valószínűtlen; vagy abból kiindulva, hogy a kolozsvári kiadványokban tűnnek fel először a rövidített summák, a töredéket egyértelműen kolozsvári kiadásúnak tartjuk.”²⁶

A *Lectori Salutem* – ha jól értjük Kőszeghy fentebbi gondolatmenetét – azért bizonyítaná, hogy a kolozsvári kiadások nem az utolsó várad kiadás alapján készültek, mert ha így lenne, akkor ennek az utolsó várad kiadásnak előszóval kellett kezdődnie (innen örökölhettek a kolozsvári kiadások), de így nem tudjuk megmagyarázni, hogy a lőcsei kiadások miért *nem* örökölik az előszót.

Kőszeghy – érthető módon – el akarja kerülni azt a megoldást, hogy Váradon először hosszú summás rendezett kiadás jelent volna meg, azt követően rövid summás, végül megint hosszú summás. A lőcsei kiadásban olvasható hosszú summák nyilvánvaló rokonságban állnak a *Rimay–Madách-kódex*ben található hosszú argumentumokkal, és nagyon valószínű, hogy ezeket Szenci Kertész abból a Rimay-verseket tartalmazó kéziratból vette, amelyet a rendezett kiadások készítésénél felhasznált. Így az is nagyon valószínű, hogy az első rendezett kiadásban a hosszú argumentumok szerepeltek.²⁷ A hosszú argumentumokkal ellátott lőcsei kiadások pedig címlapjukon vallják, hogy *a várad negyedik edíció* szerint készültek, vagyis ha nem akarjuk váltogatni a hosszú és rövid summás várad kiadásokat, akkor az első rendezett edíciótól kezdve a negyedikig *mindegyik* várad kiadásnak hosszú argumentumosnak kellett lennie.

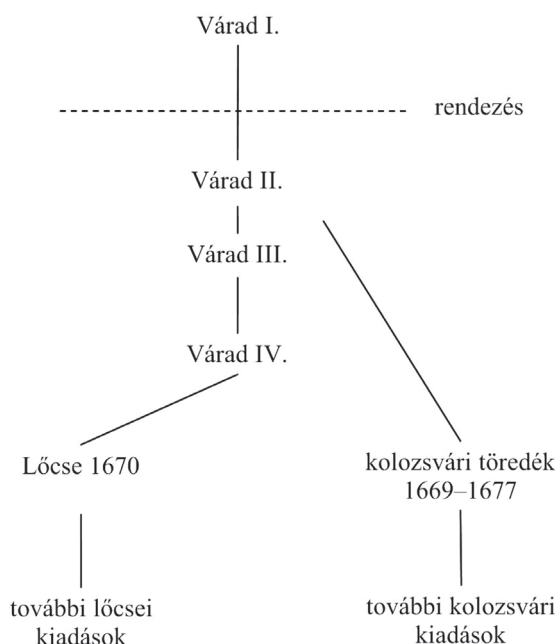
Kőszeghy Péter szerint a rövid summás kiadások már mind Kolozsváron láttak napvilágot, sőt az iniciálék és a záródísz használata alapján úgy véli, hogy ezek Szenci Kertész Ábrahám halála után, csak 1669-et követően, Veresegyházi Szentyel Mihály nyomdájában jelentek meg. Ebből következően a kétsoros verses argumentumokat is Veresegyházi Szentyel szerzeményeinek gondolja. Így az ő számlájára kell írnia azokat

26 KŐSZEGHY, *Balassi verseinek...*, i. m., 714.

27 A valószínű kifejezés persze nem jelent kétségtelen bizonyosságot. Bár az 1656 tájára datált várad töredékről a lapszámrekonstrukció alapján én is azt gondolom, hogy hosszú summás kiadásból származik, vö. VADAI István, *Balassi–Rimay „Istenes Éneki”-nek elveszett kiadásairól*, ItK, 95(1991), 63–73. Sajnos ebből még nem következik sem az, hogy a töredék valóban megjelent edíció korrektúrapéldánya lenne, sem az, hogy ezt megelőzően ne létezhetett volna korábbi (argumentumok nélküli vagy rövid argumentumos) rendezett kiadás. Sőt, fennáll az az eshetőség is, hogy a rövid verses summák nem a nyomtatott kiadások valamelyik szerkesztőjétől valók, hanem azok éppígy a forráskéziratból származnak, adott esetben lehetnek akár Rimay János, akár Madách Gáspár szerzeményei is! Erre vallana, hogy nem egységes a versformájuk, és hogy például egysoros, rímtelenül végződő Balassi-sor is akad köztük. (Ez a hipotézis külön tanulmányt érdemelne.) Ezek után tulajdonképpen nincs valódi akadály annak, hogy a várad kiadások kétféle redakcióban jelentek volna meg, s noha furcsának és indokolatlannak tűnik, teljesen nem vethetjük el a hosszú summás – rövid summás – hosszú summás kiadássorrendet sem.

a helyesírási és hangjelölésbeli jellegzetességeket is, melyek az *Istenes énekek* kolozsvári típusú kiadásáiban jelennek meg. Ezek közül a legfeltűnőbb, hogy ezekben a nyomtatványokban az élettelen főnévre vonatkozó *ki* névmások helyett következetesen *mely* alakot találunk. Hogy a legelső ilyen típusú kiadás a második vagy harmadik váradi edícióra vezethető vissza, azt nem tudjuk. Az első kiadás még rendezetlen volt, a negyedik pedig a fentebbi elgondolás szerint már nem tartalmazott előszót. A két különböző edíció egyaránt szóba jöhet.

Kőszeghy Péter a váradi kiadásokra és a kolozsvári edíciók leszármazására vonatkozó 1976-os elképzelését a következő sztemmával ábrázolta:²⁸

A (2) pont alatt kifejtett érvelés azonban elég könnyen megkerülhető. A lőcsei (és pozsonyi) kiadások címlapján valóban ez olvasható: *a váradi negyedik editio szerént*. Ám ebből egyáltalán nem következik, hogy mindannyian igazat állítanak. Ha ugyanis elképzelünk egy olyan korai (1666 előtti) lőcsei kiadást, mely a címlapján hirdeti, hogy a *váradi negyedik editio szerént* készült, és elhagyja az előszót – mondjuk azért, mert nem akar más nyomdász tollaival ékeskedni –, valamint elhagyja a kötet végén, a kezdősormutató után álló Owenus-epigrammát,²⁹ akkor éppen egy olyan nyomtat-

28 KŐSZEGHY, *Balassi verseinek...*, i. m., 717. A rajzot csupán a váradi I. kiadással egészítettük ki, és a később közlendő sztemmákhoz igazítva felcseréltük a jobb és bal oldalt.

29 BARTÓK István bizonyította, hogy az *Istenes énekek* rendezett kiadásáiban szereplő Owenus-epigram-

ványhoz jutunk, mely minden tekintetben alkalmas rá, hogy a további löcsei (és pozsonyi) kiadások őszül szolgáljon. E további kiadások a címlapjukon ekkor nem a *forrásukat*, hanem a redakció *típusát* nevezik meg. Így tehát megengedhető, hogy a hosszú summás *negyedik* váradi kiadás elé előszót képzeljünk.

Ezek után az sem lehet bizonyos, hogy pontosan *négy* váradi kiadás készült, vagyis hogy a *negyedik* váradi kiadás egyben az utolsó is lett volna a sorban Szenci Kertész munkái közül. Elméletileg ugyanis készülhetett akár több (mondjuk *öt*) váradi edíció is, és ekkor a löcsei (és pozsonyi) kiadások váradi előzménye lehetett a *negyedik*, s mivel az imént megengedtük, hogy ez a kiadás még mindig hosszú summás legyen, semmi akadálya annak, hogy Szenci Kertész csak ez után, az *ötödik* kiadásban hozza létre a rövid summás kolozsvári kiadástípust. A szegedi töredék módosított *post quem*-jét figyelembe véve az első kolozsvári típusú kiadás készülhetett 1665–1667 között Szenci Kertész Ábrahám szebeni műhelyében, de létrejöhetett 1669 után Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomdájában is.

Nincs azonban feltétlenül szükség arra, hogy a váradi kiadások számát nyakra-főre, indokolatlanul szaporítsuk. Szentmártoni Szabó Géza hívta fel a figyelmet arra, hogy elegendő csupán *két* váradi edíciót, egy rendezetlen és egy rendezett kiadást elképzelnünk, hiszen a Szenci Kertész Ábrahám által ismert, a *Lectori Salutem*-ben felsorolt *három* rendezetlen kiadás után a legújabb, rendezett edíció pontosan a *negyedik* a sorban.³⁰ Az előszó így kezdődik:³¹

Mivel az Néhai, jó hírrel nével tündöklő vitéz Urnak, a' *Tekintetes és Na[gysá]gos* Gyar-mathi BALASI BALINTNAK Istenes Eneki; Amaz jó emlekezetű, Istenben bődögül ki-múlt Néhai *Nemes é[s] Nemzetes* RIMAI JANOS ékes Enekivel annyira edgyüvé voltak elegyed-vén, az elébbi **Bártfai, Lőcsei**, sőt még a' **Váradi első ki-bocsátás**-ban-is, hogy, mellyek legyenek a' meg-nevezet Ur elméjének Istenes rajzati, a' más fő személynek viszont idvességes találmányi, a' ki ugyan gyakran olvasta légyen-is a' két rendbéli munkát, alig tudhatott (avagy ugyan nem-is) választást közöttök tenni.

Függetlenül attól, hogy a megnevezett bártfai, löcsei és váradi első kibocsátást tudjuk-e azonosítani, vagy sem, ránk maradt-e, vagy sem, világos, hogy Szenci Kertész csupán

mák fordításai Szenci Kertész Ábrahám-tól származnak, vö. *A Rimaynak tulajdonított Owenus-fordítások*, ItK, 86(1982), 632–637. Tanulmányában nem tér ki arra, hogy a löcsei típusú kiadásokban megtalálhatók ugyan a címlap verzőjén és a Rimay-rész címlapjának verzőjén szereplő epigrammák, a kötet végén, a kezdősormutató után azonban csak a kolozsvári kiadásokban szerepel egy latin nyelvű Owenus-darab. Ez a vers az előszóval és az előszóban idézett két Owenus-darabbal együtt nyilván szerves része volt Szenci Kertész szerkesztői koncepciójának, tehát nehezen képzelhető el, hogy a *negyedik váradi edíció* hagyta volna el. Így ezt a csonkítást az első rendezett löcsei kiadás számlájára kell írunk.

30 SZABÓ Géza, *Balassi Bálint és Rimay János Istenes énekei [Kísérőtanulmány a kolozsvári 1701-es Istenes énekek-kiadás hasonmásához]*, Bp., Helikon, 1983, 27.

31 Az előszót a kolozsvári 1677-es kiadásból idézzük, a korábbi kiadások megnevezéseit vastagítással emeltük ki.

három rendezetlen kiadást említ.³² Ez lehetővé teszi, hogy a lőcsei (és pozsonyi) rendezett kiadások címlapján szereplő *váradí negyedik editio szerént* szövegrészt úgy értsük, hogy ez a legelső, immáron Balassi és Rimay verseit elkülönítő redakcióra vonatkozik. Szentmártoni Szabó Géza észrevétele tulajdonképpen „Occam borotvája” típusú érvelés: nincsen kényszerítő ok arra, hogy egyéb adatokkal nem igazolható módon, szükségtelenül bővítsük a váradí kiadások számát. Megengedhető az egyszerűbb megoldás, hogy tudniillik csak *két* váradí kiadást gondolunk el. Ezt a váradí kiadások számát csökkentő javaslatot azóta szakmai konszenzus övezi. Újabban Kőszeghy Péter hozott újabb szövegkritikai érveket, de ő maga is elismeri, hogy ezek alapján Szentmártoni Szabó Géza javaslata teljes bizonyossággal nem utasítható el.³³

Az „Occam borotvája” típusú érvelés önmagában is meggyőzőnek tűnik, ráadásul analóg példa is található rá, mely arról tanúskodik, hogy a korabeli nyomtatványok valóban számozták így a redakciókat. Szentmártoni Szabó Géza például Medgyesi Pál *Praxis Pietatis*-ára hivatkozik, melynek 1678-as kiadása „hetedik” edíciónak nevezi magát, noha a megelőző hat kiadás különböző helyeken jelent meg.³⁴ Hasonlóan meggyőző példa a *Heidelbergi Káté* 1650-es amszterdami kiadása és ennek a fordításnak a későbbi redakciói. Ezek a sorszámozás tekintetében megfontolandó azonosságokat mutatnak. A kiadássorozat történetét részletesen tárgyaló Nagy Barna a redakciók sorszámozására és az ebből fakadó következtetési lehetőségekre is kitér.³⁵ Jogosan vethető fel ugyanis az a kérdés, hogy ha a *Heidelbergi Káté* 1656-os pataki kiadása címlapján a „*negyedik* ilyen formán való nyomtatás”-nak nevezi magát, akkor hol a megelőző három: „Ha az 1650-i amszterdami kiadást vesszük az elsőnek ebben a sorban, az 1652-i váradí kiadást pedig másodiknak: *hol van, hol volt a harmadik ilyen formán való nyomtatás?*”³⁶ Pavercsik Ilona kutatásai alapján ma már azonosítani tudjuk a „hiányzó láncszem”-et, egy korábban ismeretlen lőcsei, 1654 körüli nyomtat-

32 Szentmártoni Szabó Géza 1983-as észrevétele óta több ponton is módosult az *Istenes énekek* kiadástörténetéről, azon belül pedig a szóba jöhető rendezetlen kiadások számáról kialakult képünk. 1991-ben egy előadásban feltételeztem, hogy a bécsi 1633-as kiadás tulajdonképpen meg sem jelent, így Szenci Kertész joggal nem ismerte. Vö. VADAI István, *krúda = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon LX. minden kor, a főszerkesztő Kőszeghy Péter hatvanadik születésnapjára (árgyod térde – „Zsúpra aggnő”)*, szerk. BARTÓK István, Csörsz Rumen István, JANKOVICS József, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., rec.iti, 2011, 116–120. Egy váradí nyomtatványtöredékről bizonyítottam, hogy az az első rendezett kiadás korrektúrapéldányából való; vö. VADAI, Balassi–Rimay..., i. m. Tipográfiai érvek alapján megváltozott a korábban 1635–1640 körülinek vélt rendezetlen bártfai kiadás datálása, ma 1660 körülinek tartjuk: V. ECSEDY Judit, *Tipográfiai vizsgálódások az „Istenes énekek” körül*, MKSz, 113(1997), 201–205. Előkerült egy töredék, melyet 1632-es bártfai kiadasként szonosítottak: H. HUBERT Gabriella, *Balassi Istenes énekeinek legelső kiadása?*, MKSz, 111(1995), 169–172. Az új feltevések és adatok tehát több ponton jelentősen módosították a kiadástörténetről alkotott elgondolásainkat, ám Szentmártoni Szabó Géza elgondolása ezek tükrében sem vált érvénytelenné.

33 KŐSZEGHY, *Lemista töprengések*, i. m., 233–236.

34 SZABÓ Géza, i. m.

35 NAGY Barna, *A Heidelbergi Káté jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században = A Heidelbergi Káté Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, Bp., a Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965 (Studia et Acta Ecclesiastica, 1), 17–91.

36 Uo., 62.

ványtöredéket, mely pontosan beleillik a Nagy Barna által felállított hipotézisbe.³⁷ A *Heidelbergi Káté* első tíz kiadása jelen ismereteink szerint a következő rendben követte egymást:

		a címlapon	az előszóban
Amszterdam	1650		
Várad	1652		
Lőcse	1654 k.		
Patak	1658	negyedik ilyen forma	
Patak	1667	ötödik ilyen forma	ötöd úttal
Kassa	1668	ötödik ilyen forma	ötöd úttal
Lőcse	1669	az ötödik editio szerint	hatod úttal
Kolozsvár	1671	hetedik ilyen forma	heted úttal
Lőcse	1674	az ötödik editio szerint	hatod úttal
Kolozsvár	1675		heted úttal

A táblázatból leolvasható, hogy 1658-tól kezdve a redakciók feltüntetik a címlapjukon a sorszámukat. A lőcsei kiadások „ötödik editio szerint” hivatkozása a redakció forrásának sorszámát nevezi meg, de az előszó világosan eligazít, ezek a kiadások hatodiknak tekintik magukat. Érdekes, hogy a két lőcsei (1669, 1674), valamint a két kolozsvári (1671, 1675) kiadás esetében a sorszám nem módosul, vagyis a kiadó nem tekinti a változatlan lenyomatot *új* redakciónak. A korábbi kiadások rendre módosítanak a kiadványon, lerövidül az előszó, imaszövegekkel bővül a törzsszöveg, stilisztikai változtatások, apró, de szándékos módosítások, javítások kerülnek a munkába. A változatlan lenyomat gyakorlatilag *megismétlése* egy korábbi kiadásnak. Ilyen logika mentén érthető meg, hogy az *Istenes énekek* esetében miért állítja magáról több lőcsei (és egy pozsonyi) kiadás is, hogy a *várad* *negyedik editio szerint* készült. Azért, mert egy olyan sorozat tagjai, melyek nem módosítanak a mintájukon.

Nyilvánvaló, hogy a *Heidelbergi Káté* esetében a kiadók nem a saját nyomdájukban előállított kiadások számára utalnak, hanem a mű összes kiadására. Sőt, saját nyomdájuknak változatlan kiadásait számozással meg sem különböztetik. Szenci Kertész Ábrahám hasonló logikával sorolja fel a megelőző, bártfai és lőcsei és váradi kiadást, e legutóbbit pedig azért említi, mert a legújabb, *negyedik* redakció attól lényegesen eltér. Mindezek alapján elfogadhatónak tartom Szentmártoni Szabó Géza javaslatát, hogy az *Istenes énekek* váradi kiadásainak számát csökkentsük kettőre. Egy rendezetlen kiadás jelent meg 1650–1656 között, és egy rendezett 1656 körül. Az ebből fakadó következmények vizsgálata előtt azonban érdemes folytatni a *Heidelbergi Káté* kiadástörténetének vizsgálatát.

37 RMNy 2533. A Nagy Barna által felsorolt kiadások közül viszont törölnünk kell a pataki 1656-os kiadást, mert ez fizikailag megegyezik a pataki 1658-assal (lásd RMNy 2791).

Nagy Barna a kassai 1668-as kiadásról úgy gondolja, hogy az némi tipográfiai módosítással a pataki 1667-es mintájára készült, emellett bizonyít a címlapjukon szereplő azonos sorszám.³⁸ A lőcsei 1669-es kiadásról pedig a következőket állítja:³⁹

Kétségkívül az előző évi kassai kiadást vette mintául. Tipográfiailag szorosan azt követi: minden lapon, az őrszóiig menően, azzal egyezik a szövegmenyiség. A kurzív betűtípus használatában, illetve annak mellőzésében is ahhoz igazodik (pl. a bibliai idézeteknél). Könyvdíszait is ahhoz hasonlóan állítja össze. Ahol tipográfiai eltérés van az utolsó pataki és a kassai kiadás között, ott szemmel láthatóan ez utóbbival tart.

Ez a megállapítás teljesen kézenfekvőnek tűnik, csak az a gond, hogy a *Heidelbergi Káté* kassai kiadása talán *meg sem jelent*. Négy könyvtárban található meg hat hiányos példánya, ám kivétel nélkül mindegyik csak az A ívfüzet könyvtáblából kiáztatott töredéke. Önmagában már az is gyanús, hogy könyvtáblából kerültek elő, de egyenesen árulkodó, hogy mind ugyanazon ív lenyomatai. Nehezen képzelhető el, hogy a 256 lapos nyomtatványnak véletlenül mindig csak az első füzte marad meg, sokkal könnyebb arra gondolni, hogy a ránk maradt A ívek *próbanyomatok*. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött két példány közül az egyik felvágatlan fél ívekből áll. A két példányban pedig azonos helyen lévő szúrágások mutatják, hogy az ívek valaha hosszabb ideig heverték a nyomda raktárában makulatúraként. A két példány egyes lapjai azonos módon csonkultak meg, akkor vághatták le az aljukat, amikor végül kötéstáblába kerültek. Mindez kísértetiesen hasonlít az *Istenes énekek* kassai kiadásainak történetére. A *Heidelbergi Káté* próbanyomatai persze nem bizonyítják kétséget kizáróan, hogy a kiadvány nem látott napvilágot, ahogyan az *Istenes énekek* kassai kiadásairól sem tudhatjuk, hogy végül forgalomba kerültek-e. Csak annyi tudható, hogy a meglevő töredékek nem elkészült munkából valók. Vagyis e kiadásokat nem tekinthetjük kétségtelenül megjelent edíciónak, legalábbis nagy óvatossággal kell kezelnünk őket.

Megfontolásra érdemes, hogy milyen különös párhuzam vonható az *Istenes énekek B* része és a *Heidelbergi Káté* 1668-as kassai kiadása között. Mindkét nyomtatvány Kassán készült, az utóbb említett, a megözvegyült Susanna Severini második férjének, Tüersch Dávidnak a munkája. Mindkettő töredék, csak bizonyos íveit ismerjük. Mindkettő kötéstáblából került elő. És meglepő módon mindkettőt egy speciális hangjelölésszel azonososság jellemzi. A *Heidelbergi Káté* kassai kiadásáról Nagy Barna éppen azt jegyzi meg rosszállóan, hogy „Különös archaizálásnak látszik, hogy a szóvégi k-hangot Tüersch Dávid nyomdász a legtöbb esetben c-betűvel jelzi.”⁴⁰ Ugyanezt akár az *Istenes énekek B* részéről is írhatta volna.

Mielőtt e váratlan hasonlóságból következtetéseket vonnánk le, pontosítsuk Nagy Barna megfigyelését, a c betűk használata csak a *Heidelbergi Káté* kassai kiadásának kurzívan szedett részeire vonatkozik, csak a dőltbetűs részeket érinti. Ez után gondoljuk

38 NAGY Barna, *i. m.*, 67.

39 *Uo.*, 69.

40 *Uo.*

végig, hogy mi lehet az oka az archaikus hangjelölésnek. Azért jelöli-e a kiadó *c* betűvel a szóvégi *k*-kat, mert ilyen a saját, megszokott hangjelölése? Nyilván nem, mert akkor ez kiterjedne az álló betűkre is, nemcsak a dőltre. Az sem lehetséges, hogy a nyomda dőlt betűkészletében ne lenne elegendő *k* betű, hiszen az *Istenes énekek A része* ékesen bizonyítja, hogy a kassai nyomdában gond nélkül szedtek *c*-zés nélküli dőlt betűs szöveget. Az előfejen (*Balassa Bálintnak | Istenes Enekei*) előfordul két *k* azt mutatja, hogy ebből a betűből ívenként legalább 24 rendelkezésre állt. Ha viszont se nem egyéni hangjelölési szokás, se nem technikai kényszer a dőlt betűs szövegek szóvégi *c*-zése, akkor nem lehet más, mint a forrásul szolgáló nyomtatvány hatása. Mivel a *Heidelbergi Káté* pataki 1667-es kiadása nem ilyen kiadás, újra kell gondolnunk a kiadvány kiadástörténetét.

Ha igaz, hogy a *Heidelbergi Káté* Kassán nem jelent meg, akkor az 1669-es lőcsei kiadás sem követheti szolgai módon, az őrszavakig bezárólag. Csak az képzelhető el, hogy mind a kassai, mind a lőcsei kiadás egy harmadikat követ szolgálai, csakis ez magyarázhatja azonosságukat. De hol keressük ezt a harmadik kiadást?

A válaszhoz végig kell tekintenünk a 17. század közepének nyomdai hangjelölési gyakorlatát. Ebben a munkában sajnos nem segít Szathmári István helyesírás-történeti munkája, mely részletesen csak a 16. századi műhelyek szokásait tárgyalja, a későbbi korszakokra nézve csak a tendenciákat jelöli ki, a nyelvtankönyvek álláspontját mutatja be. Azon túl, hogy a 17. századra a szóvégi *k* hang *c*-vel történő jelölése eltűnik, sommásan csak annyit tudunk meg, hogy „a katolikus helyesírásban Káldi, a protestánsban Geleji Katona teszi végérvényesen a *k*-t *e* hang jelévé”.⁴¹ Ezért az RMNy címléírásainak vizsgálatához folyamodtunk, végignéztük, hogy az 1640 és 1670 közti három évtizedben mely nyomdákra jellemző a szóvégi *k* hang *c*-vel történő jelölése.

Olyan magyarországi nyomda, mely teljesen ezt a hangjelölést használná, ebben a korszakban már valóban nincsen. Három olyan nyomda azonban van, ahol több különböző kiadványban is felbukkannak a szóvégi *c*-k. Az egyik ilyen a sárospataki nyomda, itt a bennünket érdeklő időszakban a következő nyomtatványok jelölik a szóvégi *k*-t archaikus módon:

RMNy 2730	Patak 1657	MEDGYESI Pál: <i>Igazak sorsa e' világon [...]</i>
RMNy 2793	Patak 1657	MEDGYESI Pál: <i>Gyözködő hit</i>
RMNy 2794	Patak 1658	MEDGYESI Pál: <i>Istenhez-valo igaz megterés [...]</i>
RMNy 2796	Patak 1658	MEDGYESI Pál: <i>Sok jajokban s' bánatos szível ejtett [...]</i>
RMNy 2868	Patak 1659	CZEGLÉDI István: <i>Siralmas szarándoki járásból [...]</i>
RMNy 2872	Patak 1659	NEUBART Christoph [...] <i>uj és o kalendariuma</i>

Jellemző mozzanatként tekinthető, hogy négy Medgyesi Pál-munka is szerepel a listán. Ezek a halotti beszédek, prédikációk Patakon jelennek meg először, így a hangjelölés tekintetében csak arra gondolhatunk, hogy a nyomda a szerzői kéziratot követi. Ugyanez igaz a Czeglédi-nyomtatványra is. Egyedül az 1659-es naptárkiadás az, ahol egy korábbi nyomtatvány jelölésének továbbélésére gyanakodhatunk.

41 SZATHMÁRI István, *Régi nyelvtanaink és egységesülő irodalmi nyelvünk*, Bp., Akadémiai, 1968, 415.

Szenci Kertész Ábrahám váradi nyomtatványainak esetében teljesen más a helyzet. A következő kiadások jelölik archaikus módon *c*-vel a szóvégi *k*-kat:

RMNy 1914	Várad 1641	KERESZTÚRI Pál: <i>Fel-sördült keresztyen [...]</i>
RMNy 1980	Várad 1642	SIDERIUS János: <i>Kisded gyermekeknek való catechismus [...]</i>
RMNy 1981	Várad 1642	<i>Az Szent David profetának ékes rytmusu soltari [...]</i>
RMNy 2253	Várad 1648	<i>Laus podagrae</i>
RMNy 2982	Várad-Kolozsvár 1659–61	<i>Szent Biblia</i>

Három olyan kiadás is szerepel a listán, mely nyilvánvalóan egy-egy korábbi nyomtatvány alapján jelenik meg újra. A Siderius-káté a címlapján hivatkozik is Lipsiai Pálra, vagyis ez a redakció az egykori debreceni nyomdász, Lipsiai Rheda Pál 1597-es kiadását követi. E 16. századi munka fennmaradt töredéke ugyan nem mutatja a szóvégi *c*-k használatát, de a két kiadás közötti fél évszázad során a Siderius-káté több kiadást is megért, mára azonban ezek nagy része elveszett. Feltehető tehát, hogy Szenci Kertész valamilyen, általunk már nem tanulmányozható 17. századi kátékiadás hangjelölését követi. A Szenci Molnár-zsoltárkönyv és a Biblia esetében teljesen bizonyos, hogy az első kiadások még *c*-vel jelölték a szóvégi *k*-kat, a váradi kiadó hangjelölése pedig ezekhez igazodik. Vagyis Szenci Kertész Ábrahám nyomdájának helyesírása, legalábbis részben, korábbi nyomtatványok követésével magyarázható.

A kassai nyomda termékei közül csak három esetben figyelhetjük meg a szóban forgó archaikus hangjelölést. Ezek a következők:⁴²

RMNy 3033	Kassa 1662	SIDERIUS János: <i>Kisded gyermekeknek való catechismvs</i>
RMNy 3034	Kassa 1662	<i>Az Szent David profetának ékes rythmusi soltarival</i>
RMNy 3427	Kassa 1668	<i>Keresztyén catechismvs [Heidelbergi Káté]</i>

Érdekes módon megint a Siderius-káté az egyik ilyen nyomtatvány, noha egészen bizonyos, hogy a kassai nyomdász nem az 1642-es váradi edíció nyomán halad, kiadásának függeléke tartalmában is más. De a fentebbi gondolatmenet alapján most is arra gyanakodhatunk, hogy egy korábbi (talán mégiscsak váradi) nyomtatvány hangjelölését őrzi az 1662-es kiadás. Bizonyára ugyanez a helyzet a Szenci Molnár-féle zsoltárkiadás esetében, hiszen a Siderius-káté ránk maradt két példánya éppen a zsoltárkiadással egybekötve, kolligátumként őrződött meg.

A kassai nyomda – mint láttuk – két esetben is korábbi (talán Szenci Kertész-hez köthető) forrásmunkából öröklí az archaikus hangjelölést. Okunk van tehát arra gondolni, hogy a harmadik esetben, a *Heidelbergi Káté* kiadásánál is ez történhetett.

42 Itt most értelemszerűen nem soroljuk fel az *Istenes énekek* kiadását. Ez címlapja (sőt a teljes A és C rész) alapján nem is jelöli a szóvégi *k*-kat *c*-vel, csak a B rész, melyről azonban nem tudjuk, hogy mikor készült. A későbbiekben természetesen éppen a datálás céljából fogjuk hasznosítani megfigyeléseinket.

Ám a ránk maradt kátékiadások – a kassait természetesen leszámítva – egyike sem jelöli a szóvégi *k*-kat *c*-vel. A Nagy Barna által feltételezett forrás, a pataki 1667-es edíció sem. Ha fenntartjuk azt a véleményünket, hogy a kassai nyomdász ebben az esetben is szolgálja utánoz egy másik redakciót, akkor azt kell feltennünk, hogy ez a kiadás mára elveszett. De ha megfelelő nyomdahelyet keresünk az elveszett kiadás számára, szerencsére nincs túl sok választásunk. A pataki nyomdát épp az imént zártuk ki, a 17. század közepén pedig a kassai és pataki mellett csak Szenci Kertész Ábrahám műhelyében fordul elő többször is a szóban forgó archaikus hangjelölés. A kassai kiadás 1668-as dátuma alapján azonban már nem váradi, hanem szebeni nyomtatványra kell gyanakodnunk.

A nyomtatás helyének és idejének meghatározásában segítségünkre lehet, ha számba vesszük Szenci Kertész Ábrahám latin nyelvű kátékiadásait is. Összesen négy ilyen van, az első kettő még a heidelbergi, a második kettő pedig a leideni latin kiadásokat követi:

latin nyelvű	magyar fordítás
Várad 1640 (RMNy 1860)	Várad 1640 (RMNy 1863) heidelbergi típus
Várad 1644 (RMNy 2087)	
Várad 1652 (RMNy 2452)	Várad 1652 (RMNy 2457) leideni típus
Szeben 1666 (RMNy 3319)	

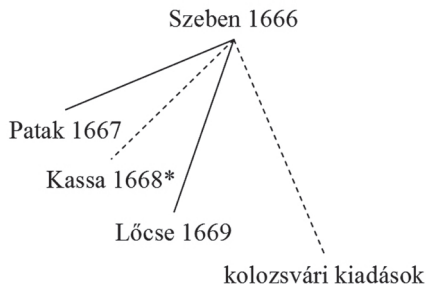
Az RMNy 2087 leírásánál azt olvashatjuk, hogy „Váradon 1640-ben és 1652-ben a latin nyelvű heidelbergi kátéval (1860 és 2452) azonos évben magyar nyelvű kiadás is megjelent (1863, 2457). Ennek alapján nem zárható ki, hogy 1644-ben is napvilágot látott itt a magyar káté, bár erre vonatkozó konkrét adat nem maradt fenn.” Teljesen analóg módon azt is feltehetjük, hogy 1666-ban is hasonlóan történt a dolog, a latin káté-kiadást ugyanabban az évben magyar fordítás is követte. A latin nyelvű kátét, ennek magyar fordításait, valamint az úgynevezett „kisdéd katekizmus”-t⁴³ Szenci Kertész Ábrahám rendszeresen újra kiadta. Ha 1666-ban, Szebenben is megjelentette a *Heidelbergi Káté* magyar fordítását, akkor a kiadástörténetet a következőképpen gondolhatjuk el:

Szebenben 1666-ban napvilágot láthatott egy magyar nyelvű *Heidelbergi Káté*. Sorrendben ez ténylegesen az *ötödik* redakció, Szenci Kertész Ábrahám így a valóságnak megfelelően tüntethette fel a sorszámot. Ezt követően 1667-ben Patakon e kiadás változtatás nélkül jelenik meg, a sorszám sem változik meg (ahogyan majd a későbbi lőcsei és

43 Ezt a hollandból fordított munkát először Szenci Kertész Ábrahám jelentette meg Váradon 1654-ben (RMNy 2561), ezt közli újra a pataki nyomda 1660-ban (RMNy 2935). Szenci Kertész 1665-ben újra kiadja Szebenben (RMNy 3248), és ezt a kiadást közli újra Veresegyházi Szenteyel Mihály Kolozsvárott 1669-ben (RMNy 2541). A további kiadások nézőpontunkból már érdektelenek. A „kisdéd” katekizmus ugyanazt a jellegzetes útvonalat járja be: a váradi nyomda a kezdeményező, a pataki az utánpótlás. Miután Szenci Kertész elhagyja Váradot, Szebenben is folytatja a kiadást, ezzel adva mintát a későbbi kolozsvári kiadásoknak.

kolozsvári kiadások is eljárnak a számozást illetően). Még egy évvel később, 1668-ban a kassai nyomdász, Türsch Dávid nyomtatja ki a kátét a szebeni kiadás nyomán, bár lehet, hogy az A ív szedésénél tovább nem jut. Teljesen szolgai, az őrszavakig azonos kiadást készít, még a szebeni kiadás szóvégi *c*-it is megőrzi, és ő sem változtatja meg a sorszámot. Végül Lőcsén 1669-ben készül újabb változatlan, a szebeni nyomtatványt az őrszavakig menően követő kiadás, mely címlapján már az *ötödik editio* szerint kifejezést használja. E két utóbbi redakció, a kassai és a lőcsei tehát azért hasonlít egymáshoz, mert mindkettő nagyon hasonlít a szebenihez.

Elgondolásunkat megerősíti, hogy a pataki nyomdász, Rosnyai János egyébként is szívesen követte Szenci Kertész munkáit. Még az Elsevier-nyomda tölgyfás-szalagos, NON SOLUS feliratú nyomdászjelvényét is onnan veszi.⁴⁴ Az 1658-as pataki kiadás vélhetően ugyanúgy váradi redakcióra, az 1652-esre megy vissza, mint a fentebbi gondolatmenetben. Ami pedig a szóvégi *c*-ket illeti, Nagy Barna is megjegyzi, hogy ez a hangjelölés a *Heidelbergi Káté* kolozsvári kiadásaiban lelhető fel nyomokban,⁴⁵ vagyis Veresegyházi Szentyel Mihály szintén a szebeni nyomtatványt követhette. Nehéz lenne feltenni, hogy a kolozsvári nyomdász, aki Szenci Kertész nyomdafelszerelését és a megmaradt kinyomtatott anyagot öröklő, számos más esetben is a szebeni nyomda termékeit adja ki újra, ebben az esetben mégis inkább a kassai nyomdász hangjelöléséhez igazodna. A fenti gondolatmenet a következő leszármazási rajzzal ábrázolható (a szaggatott vonalak mentén öröklődnek a szóvégi *c*-k, a kassai ágon teljesen mechanikusan, a kolozsvári ágon szórványosan):

A *Heidelbergi Káté* kiadástörténetének vizsgálata után visszatérhetünk az *Istenes énekek* kérdésköréhez. Eredeti kérdésünk az, hogy hány váradi kiadás is volt? Szentmártoni Szabó Géza javaslata, hogy csupán egy rendezetlen és egy rendezett kiadást feltételezzünk, helytállónak tűnik. A *Heidelbergi Káté* példája is azt mutatta, hogy a címlapon olvasható sorszámok nem egyetlen nyomda tevékenységére, hanem az adott mű összes redakciójára vonatkoznak.

44 V. ECSEDY Judit, *Szenci Kertész Ábrahám és ismeretlen nyomtatványai*, MKSz., 105(1989), 21; Uő, *Az Elsevierek nyomdászjegye Magyarországon*, MKSz., 105(1989), 126–145.

45 NAGY Barna, *i. m.*, 69, 73.

Ez alapján megkísérélhetjük újrarajzolni az *Istenes énekek* sztemmáját. Azt már korábban beláttuk, hogy a lőcsei rendezett kiadások csak akkor egyezhetnek meg egymással a címlapszövegben, továbbá az előszó, illetve az utolsó Owenus-epigramma elhagyásában, ha ezek a kiadások nem közvetlenül a váradi rendezett edícióra mennek vissza, hanem egy olyan közös lőcsei kiadásra, melyben ezek a változtatások először megjelentek. A lőcsei kiadások vélhetően nem lineáris módon származnak le egymásból, erre az utal, hogy az 1666-os kiadás hibái nem öröklődnek mechanikusan.⁴⁶

Az ismert kolozsvári kiadások szintén nem készülhettek közvetlenül a váradi rendezett edícióból, hiszen az abban olvasható hosszú summákat egyöntetű módon rövid, kétsoros, verses argumentumokkal helyettesítik. Abban is megegyeznek egymással, hogy a *ki* vonatkozó névmásokat rendre *mely*-re cserélik. Kőszeghy Péter azon a véleményen volt, hogy ezt a két mozzanatot Veresegyházi Szentyel Mihály számlájára kell írunk, hiszen a lőcsei kiadások tanúsága szerint e változtatások a váradi nyomdában még nem következthettek be.⁴⁷

Ám a *Heidelbergi Káté* kiadásainak tanulmányozása ezt a véleményt is megingatja! Nagy Barna a váradi 1652-es kiadás ismertetése során az alábbi megjegyzést fűzi Szenci Kertész kátékiadásához: „[...] fejlődés jele, hogy a vonatkozó névmásnál, amikor nem személyről van szó, következetesen *mely* alakot használ az ódon *ki* helyett, ami az amszterdami kiadásban nagyon gyakori sajátosság”.⁴⁸ Az általa felsorolt egyéb hangtani mozzanatok is szinte pontról pontra megegyeznek azzal, amit Kőszeghy Péter a töredékes kolozsvári kiadás helyesírásáról mond.⁴⁹ Képtelenség lenne azt gondolni, hogy miközben Szenci Kertész Ábrahám ilyen módon modernizálja a *Heidelbergi Káté* szövegét, majd ezután többször is kiadja az *Istenes énekeket*, az abban lévő teljesen hasonló helyesírási modernizációk tőle függetlenek lennének. Ebből pedig az következik, hogy a kolozsvári kiadások e tekintetben (és vélhetően a rövid summák tekintetében is) egy Szenci Kertész-nyomtatványra mennek vissza.

Ez a kolozsvári típust először megvalósító kiadás azonban valóban nem lehet azonos a váradi rendezett kiadással: későbbre, Szenci Kertész működésének szebeni korszakára kell tennünk. Mint korábban láttuk, Szenci Kertész itt is aktív, rendre újra megjelenteti azokat a nyomtatványokat, melyeket korábban Váradon kiadott. Érdekes módon a *Váradi Bibliában*, illetve ezt követően a *Heidelbergi Káté* kikövetkeztetett kiadásában is a szóvégi *k*-kat *c*-vel jelöli. E tekintetben a kassai nyomdász, Türsch Dávid hűségesen követi. És azt is tudjuk, hogy Türsch Dávid egy kolozsvári

46 Csak a Balassi-részre vonatkozóan értékeli a kiadást, de megállapításunkkal egybecseng Parádi Andrea véleménye: PARÁDI Andrea, *Balassi Istenes énekei a lőcsei 1666-os kiadásban = Balassi Bálint és a reneszánsz kultúra: Fiatal kutatók Balassi-konferenciája, Budapest, 2004. november 8–9.*, szerk. Kiss Farkas Gábor, Bp., ELTE, 2004, 147–154. Csak részben értünk viszont egyet Horváth Viktor megállapításaival: HORVÁTH Viktor, *Az Istenes énekek lőcsei és kolozsvári kiadásairól*, kísérőtanulmány a hálózati Rimay-kiadáshoz, rimay.hu/rimay_minor_beta.pdf. Ő a lőcsei és kolozsvár kiadások variánsainak keveredésével is számol. Szerintünk a két kiadástípus kontaminációja egyáltalán nem bizonyítható; az azonos variánsok létrejöttéhez a kiadások közös őseit, Szenci Kertész Ábrahám váradi kiadását kell felelőssé tennünk.

47 KŐSZEGHY, *Balassi verseinek...*, i. m., 715.

48 NAGY Barna, i. m., 60.

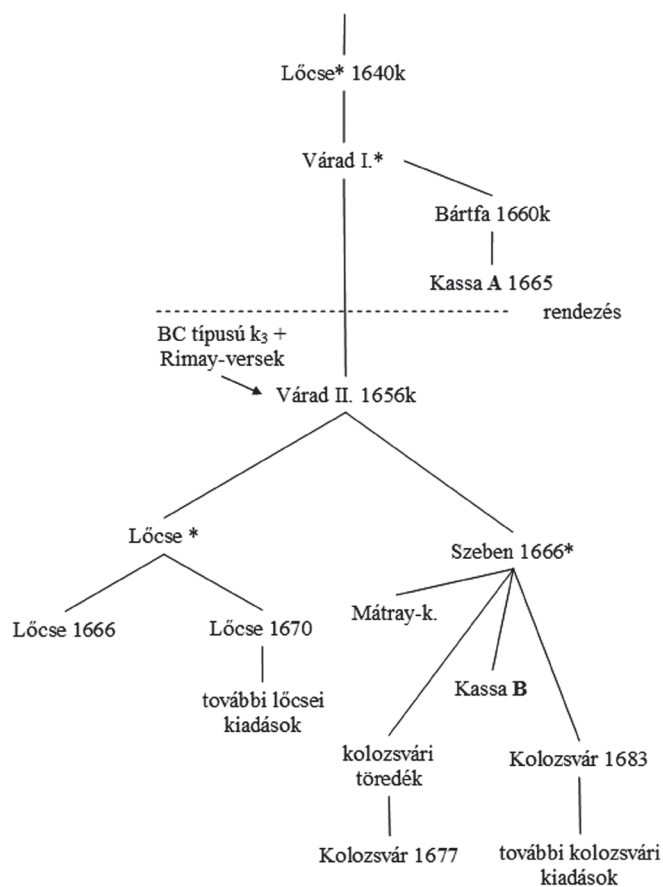
49 KŐSZEGHY, *Balassi verseinek...*, i. m., 715.

típusú *Istenes énekek*-kiadást is hűségesen követ, mely ugyancsak *c*-vel jelöli a szóvégi *k*-kat. Kézenfekvő arra gondolni, hogy a kassai nyomdász mindkét mintául szolgáló nyomtatványt ugyanonnan szerezte be, nevezetesen Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából. A kassai nyomda máskor is gyakran támaszkodott váradi nyomtatványokra. Ha így történt, akkor fel kell vennünk Balassi és Rimay verseinek rendezett kiadásai közé egy szebeni edíciót is.

Ha arra támaszkodunk, hogy Versegyházi Szentyel Mihály, a későbbi kolozsvári nyomdász az iniciálék és könyvdíszek tekintetében szintén erre a szebeni kiadásra támaszkodik, akkor Szenci Kertész kiadványának mind a *terminus post quemje*, mind *terminus ante quemje* meghatározható. Korábban megállapítottuk, hogy a megfelelő nyomdadíszeket 1665 után használták Szebenben, de csak 1667 tavaszáig, mert ekkor halt meg Szenci Kertész Ábrahám. Vagyis a most kikövetkeztetett rendezett szebeni kiadás vélhetően 1666-ban jelent meg. Pontosan akkor, amikor a *Heidelbergi Káté* kikövetkeztetett szebeni kiadása. Tüersch Dávid tehát azonos évben nyomtatott kiadásokhoz juthatott hozzá, könnyen lehet, hogy ugyanazon alkalommal.

A kolozsvári kiadások – a lőcsei edíciókhoz hasonlóan – szintén nem sorakozhatnak lineáris rendben; erre szövegkritikai érvek utalnak, illetve egy iniciálé hiánya. V. Ecsedy Judit korábban idézett megfigyelései, melyek Szenci Kertész nyomtatványainak könyvdíszeiről tesz, azért is érdekes, mert a kolozsvári 1681-es kiadás A iniciáléja éppen olyan faktotum, mely Szenci Kertész Ábrahám váradi tipográfiai megoldásához igazodik. Ez arra utal, hogy az 1681-es szedés nem a megelőző (véltően 1677-es) kolozsvári kiadásra, hanem egy korábbi (talán a rekonstruált szebeni) edícióra támaszkodik. Ez lehet a magyarázata annak, hogy az 1681-es kötet képes elkerülni a korábbi kiadások hibáit, így például a szegedi töredék és az 1677-es kiadás durva sorkihagyásait is. Mindezek alapján felvázolhatjuk az *Istenes énekek* új sztemmáját, melyet a most kikövetkeztetett szebeni kiadással egészíthetünk ki:⁵⁰

50 Jelen tanulmány főként az *Istenes énekek* rendezett kiadásaira koncentrált. A felvázolt sztemma is csak ezekre vonatkozik. Az *Istenes énekek* teljes kiadástörténetét egészében ábrázoló ágrajz csak gondolatmenetünk folytatásában, a II. rész végén kap majd helyet.

DEMETER JÚLIA

Az „egyműves” Katona József elfeledett drámája: a *Luca széke*

Katona József, a *Bánk bán* írója egyműves szerző – a nagyközönség és a szakma számára egyaránt. A számos, *Bánk bán*on kívüli drámacím, amely az életrajzában szerepel, nem több, mint lexikális adat, melyeket elnyelt az idő. Az 1810-es évek után alig játszották e színdarabjait,¹ s összegyűjtésük, majd kiadásuk csupán az egyműves halhatatlan szerzőnek szólt.

Katona József posztumusz megismerésének folyamata akár a *Luca széke* kéziratcímeiből is nyomon követhető, annál is inkább, mivel a *Bánk bán* színpadi recepciótörténete összeforrt az irodalmi elismertséggel. Ugyan a *Bánk bán* színházi sikersorozata csak az 1840-es évek közepén indult,² színházi ismertsége korábbra datálható. 1833-as kassai ősbemutatóját³ követően 1839-ig hét előadása volt, színháztörténeti szempontból fontos városokban (Kolozsvár, Debrecen, Buda, Pest).⁴ Így érthető, hogy a *Luca széke* 1838-as kézírata már a *Bánk bán* írójaként azonosította a szerzőt, az 1841-es Nemzeti Színház-beli előadás (március 3-ai és 13-ai) színlapján pedig a *Lucza széke* című *eredeti drámát Irta Katona József, a Bánkbán szerzője*.

A Katona-recepció kitüntetett drámája természetesen a *Bánk bán* volt és lesz, s ezen kevéssé változtat összes vagy válogatott drámáinak kiadása: az iskolai oktatás és a művelt közönség is egyműves szerzőnek tudja Katonát.⁵ Az egyművességet erősítette

* A szerző az ELTE BTK nyugalmazott főiskolai tanára. A tanulmány az OTKA/NKFIH többszörös támogatásával jött létre: a dráma- és színháztörténeti kutatás a K 83599. sz., a Katona-kutatás a K 81791. sz. program keretében.

1 Kerényi Ferenc 1837-ig terjedő színlapkutatása némileg árnyalja e képet: a 19. század első felében még több Katona-darabot előadtak, 1837-ig a legtöbbször a *Mombelli grófokat* és a *Luca székét*, utána azonban gyakorlatilag csak ez utóbbit és a *Bánk bánt* játszották. KERÉNYI Ferenc, *Katona József a magyar színpadok műsorán (1811–1837)*, ItK, 96(1992), 402–412.

2 KATONA József, *Bánk bán* (Kritikai kiadás), s. a. r. OROSZ László, Bp., Akadémiai, 1983, 519.

3 A színlapon: „Itt még soha nem adatott nagy Nemzeti Dráma 5 Felvonásban. Szerzette Katona Jó'sef.” (OSZMI, színlapmásolat.)

4 KATONA, *Bánk bán*, i. m., 517–521.

5 A Katonáról mint egyműves szerzőről vallott nézetet igyekszik tágitani szakmai körben Nagy Imre, a *Bánk bánt* közvetlenül megelőző művek, így részint a *Ziska* c. dráma vizsgálatával, vö. NAGY Imre, *Katona József Ziska című drámájának befogadástörténete*, ItK, 116(2012), 167–188, de főképp a *Jeruzsálem pusztulása* jelentőségét, kivételes drámai erőnyeit felmutató elemzéseivel. Vö. Uő, *A pusztulás tragikus látomása: Világkép, műfaj és tragikum összefüggései Katona József Jeruzsálem pusztulása című drámájában*, ItK, 89(1985), 514–520; Uő, *Nemzet és egyéniség: Drámairodalmunk az 1810-es években: a hazafiság drámái*, Bp., Argumentum, 1993, 185–196; Uő, *Katona József Jeruzsálem pusztulása (1814) című drámájának befogadás-története*, ItK, 118(2014), 118–134; Uő, *Magyar Lucretia (A nők elleni erőszak témája*

az a tény is, hogy a 20. században Katona egyetlen más drámáját sem játszották. A két kivétel: a *Jeruzsálem pusztulásának* ősbemutatója egy 1952-es amatőr előadás volt, játszották továbbá Spiró György erősen vitatható átdolgozásában.⁶ A *Luca széke* 1918-as előadására később térünk ki.

Az irodalomtörténet feladatának tartotta a teljes Katona-életmű értékelését, a művek pontos időrendjének megállapítását, párhuzamosan a minél pontosabb (mert Katona esetében meglehetősen rejtőzködő) életrajzi tényekkel. Ez a tudományos érdeklődés és szempontrendszer semmit sem változtatott azon az alapvető szándékon, hogy Katona életrajza és műveinek kronológiája mind-mind egy részletes „fejlődésregény”-be illeszkedjék, ahol az egyenes vonalú fejlődés a *Bánk bán*ban csúcsonyul ki. Természetesen nem áll szándékunkban letaszítani a *Bánk bán*t az életmű csúcspontjára, a megelőző éveket és műveket pedig továbbra is a tetőpontra készülődésként értékeljük, de nem tartjuk sem szerzetlennek, sem a fő műhöz vezető egyenes vonalú útnak az életmű állomásait. Katona egyes műveiről tehát nemcsak a *Bánk bán*nal való viszonyítás alapján gondolkodunk.

A *Bánk bán* előtti drámaszövegek kritikai kiadásának munkálatai szükségessé tették, hogy minden darabot részletesen megvizsgáljunk, s így új kritikai narratívát hozunk létre. A *Luca széke* nemcsak önállóan, ügyetlen és valószerűtlen drámai kezdeményként olvasható. Sikere, vagyis színi befogadás-története egy olyan dramaturgiai és színháztörténeti szempontú olvasatot indokolhat, amely a korban sikeres színjáték-típusok továbbéléséből, hagyományozódásából indul ki. A *Luca széke* nemcsak a Katona-életműben képvisel különös helyet nem-történeti és nem-tragikus cselekményével, hanem a 19. századi színháztörténetben is. A történelem iránt kivételes érdeklődést mutató Katonának csupán két drámája játszódik kora jelenében: a *Luca széke* és a *A rózsza, vagyis a tapasztalatlan légy a pókok között* (a továbbiakban: *A rózsza*) című vígjáték,⁷ s csak e két műve zárul egyértelműen szerencsés fordulattal.

A színházi recepció hiánya alól – a *Bánk bán*on kívül – a *Luca széke* a kivétel, melyet az 1870-es évekig viszonylag rendszeresen és sikerrel játszottak. Egyszersmind „kakukktójás” is az életműben, legalábbis a korábbi megközelítések fényében. Általában a *Rózsát* említik az életmű egyetlen vígjátékaként, jóllehet a *Luca széke* is szerencsés kimenetű, s felmutatja a komédia számos, végkifejleten túli sajátosságát – a szereplőket, a dialógusokat és a szituációkat tekintve egyaránt. A források szerint csoportosított Katona-művek sorában a négy regénydramatizálás, -átdolgozás között szerepel,⁸ de ez az egyetlen Katona-dráma, melynek forrása máig ismeretlen. A szakirodalom általában szűkszavú a darabban kapcsolatban, legtöbbször egy-egy jelenségre példaként hivatkozik rá. Így példa a népies komikumra, a néprajzi vonásokra, a valószínűtlen cselekményre stb., s ezzel magyarázzák 19. századi népszerűségét is.

és a *Bánk bán harmadik felvonása*) = *Drámák határhelyzetben*, I, szerk. BRUTOVSZKY Gabriella, DEMETER Júlia, N. TÓTH Anikó, PETRES CSIZMADIA Gabriella, Nyitra, 2014, 275–299.

6 SPIRÓ György, *Csirkefej: Öt dráma*, Bp., Magvető, 1987; Uő, *Drámák I. – Átiratok I.*, Bp., Scolar, 2008.

7 BÍRÓ Ferenc, *Katona József*, Bp., Balassi, 2002, 47.

8 Vö. Katona József összes művei, I–II, s. a. r., utószó, jegyzetek SOLT Andor, Bp., Szépirodalmi, 1959.

A történet Vérhanti gróf kastélyában, illetve a közeli templomban és annak kriptájában játszódik, karácsonykor, december 24. délutánján és éjszakáján. Az e fizikai térből és időpontból induló cselekmény két szálon fut: a kastély alkalmazottai, cselédei körében (alsó, populáris szint), valamint a gróf körül (magas társadalmi és stiláris szint). Karácsony lévén, a címadó Lucaszék használatára ketten is készülnek. Körtés, a gróf mindenese, elődjeit követve, a hagyomány életben tartása érdekében készíti el a széket. Körtés fogadott fia, Mártonka viszont nem hisz a babonában, hanem azt épp kihasználni készül. Ő ugyanis Körtés leányába, Ágneskába szerelmes, s azzal akarja kicsikarni Körtés beleegyezését a házasságba, hogy azt fogja hazudni: a Lucaszékrol épp Ágneskát azonosította boszorkányként a templomban, s így a kétségbeesett atya örül majd, ha valaki – azaz Mártonka – elveszi csúfságba esett leányát. A cselekmény másik szála a fiatal gróffal, Lázárral indul, aki örültként bolyong öt hónapja, amióta édesanyja, Rozina váratlanul meghalt. Hamarosan kiderül, hogy a gróf Bertalannal, az orvossal megmérgeztette hűtlennek vélt feleségét. Újabb fordulat: Rozina nem halt meg, mert az orvos méreg helyett altatót adott az asszonynak, és tetszhalottként vitette a templom kriptájába, ahol azóta étellel és itallal látja el. A gróf hűséges szolgája, Jakab megerősíteni látszik Lázár sejtését, hogy édesanyja nem természetes halállal halt meg: Rozina halála után nem sokkal ugyanis a Nagy Mákszem nevű fogadóban az orvos részeg inasa elfecsegte, hogy korábban, Bécsben a gróf elhívta az orvost a gyengélkedő Rozinához, akibe az orvos azonnal beleszeretett. Közben, az orvos nem részletezett mesterkedése következtében a gróf egy Juliánna nevű szépséges, de férjes udvari dámát akart megszerezni az orvos által készített bájjal segítségével; ezt Rozina felfedezte, elmondta a fejedelemasszonynak, így Juliánna megmenekült, a grófnak azonban el kellett hagynia Bécset. Azóta az orvos Rozina elleni bosszúra tüzelte a gróft. A dráma jelenében – főleg Lázár viselkedése és gyanakodása következtében – ekkor jön el a pillanat, hogy a szerelmes orvos karácsony éjjelén kiszabadítsa és magával vigye a kriptában sínylődő Rozinát. Körtés azonban már este 11 órakor elfoglalta helyét a templomban a Lucaszéken (egy kolduló cigány és egy kántáló tót deák társaságában), így észreveszi a kriptába tartó orvost, akit a Körtés által riadóztatott Lázár agyonlő. A falu népe boldogan köszönti Rozinát, a kastélyban pedig igen gyorsan tisztázódik, hogy a gróf féltékenysége alaptalan, mert az asszony nem volt hűtlen: nem egy ismeretlen katonatiszt, hanem saját bátyja látogatta (volna) meg azon a hónapokkal korábbi éjszakán, amikor a gróf eldöntötte felesége megöletését. A templombeli történetekről mit sem tudva érkezik Mártonka a Lucaszéke hamis történetével, vagyis hogy éjjélkor Ágneskát pillantotta meg a boszorkányok között. Rögtön kiderül, hogy a cselre nem volt szükség, mert Körtés eleve egymásnak szánta Mártonkát és Ágneskát. A gróf és Rozina szerelmi házassága helyreáll. A dráma végén, a közös boldogságban valamennyien elismerik a Lucaszéke hasznos voltát.

A Luca széke keletkezése

Katona 1809–1820 között élt Pesten, 1811-től volt kapcsolata a második pesti színtársulattal: először drámákat fordított számukra, 1812-ben színészként is csatlakozott hozzájuk, s a társulat kényszerű feloszlásáig, 1815-ig együtt maradt velük.

A *Luca széke* keletkezéséről igen keveset tudunk. Katona 1812 karácsonyára írta,⁹ a pesti Rondellában volt az ősbemutató 1812. december 26-án.¹⁰

A Luca széke fennmaradt kéziratai

Katona egyetlen drámájának sincs autográf kézírata, így a *Luca széke*nek sincs; fennmaradt viszont öt kézírata és másolata, valamennyi a 19. századból:

1) *A' Lutza széke Karátson Éjtszakáján. Néző Játék 3. Fel Vonásban irta: Katona József*¹¹

Ez a legkorábbi (1822) és valószínűleg Katonához a leginkább köthető kézirat, ezért ezt tekintjük a készülő kritikai kiadás első szövegének. Solt Andor volt az első, aki 1959-es kiadásában ebből közölte a drámaszöveget.¹²

A kézirat címlapján Udvarhelyi Miklós sajátkezű possessor-bejegyzése (*Udvarhelyi Miklósémp*) látható, valószínű, hogy ő volt a másoltató, annál is inkább, mert szenvédeyesen gyűjtötte a drámakéziratokat. Udvarhelyi Miklós (1790–1864), a magyar színház- és operatörténet kiemelkedő alakja a magyar irodalom történetében is kitüntetett helyet szerzett azzal, hogy 1833. február 15-én Kassán jutalomjátékául választotta Katona József *Bánk bánját* (Mikhál bánjt játszotta), kiemelve ezzel a drámát a feledésből, s elindítva azt diadalútján. Udvarhelyi 1810 körül állt színésznek, 1813-ban már a második pesti színtársulat tagja volt, vagyis onnan ismerhette Katonát, de kapcsolatuk csak a színtársulat feloszlása után, 1815-ben kezdődött. Ekkor „[e]gy kis csapat, Láng Ádám és Udvarhelyi Miklós vezetése alatt decemberben néhány szekeren, a legnagyobb nyomorban és hidegben elindult Pestről. Ruházatukat még indulás előtt lefoglalták a hitelezők, úgy, hogy igazán rongyosan érkeztek Kecskemétre”. Kecskemét városa támogatta őket, 1815. „december 15-én a városi tanács a játszási engedélyt megadta, sőt színházépítésre is hajlandónak nyilatkozott. [...] Az bizonyos, hogy Katona Józseftől játszták a 'Borzasztó torony'-t, 'Az üstökös csillag'-ot és 'Luca széke'-t. Udvarhelyi itt barátkozott meg Katonával, aki neki Bánk-bánját

9 WALDAPFEL József, *Katona József*, Bp., Franklin Társulat, 1942, 28.

10 Waldapfel szerint Katona ebben az előadásban Lázár szerepét játszotta, vö. *uo.*, 12; a Katona rövid (1812. jan. 20. és 1913. aug. 19. közé eső) színészi munkásságát vizsgáló KERÉNYI Ferenc szerint ez az adat nem dokumentálható; *i. m.*, 400–402.

11 A címlapon: *Udvarhelyi Miklósémp Az első Jelenés ki hagyása mellett meg engedtetik. Leg. Miskolc, 19. Jan. 1822. NBirró. m kzvel K Konyv. vizsg; OSZK Színháztörténeti Tár, L 12/1.*

12 *Katona József összes művei*, *i. m.*, II, 680: „A *Luca széke* egy 1822-ből és egy 1841-ből származó kézíratos sugópéldányban maradt fenn; Abafi is, Bayer is a másodikat adta ki, amely pedig már több helyen is felhígyított változata az elsőnek. Mi a régebbi kéziratot közöljük, azt, amely Udvarhelyi Miklósnak, Katona színésztársának és bizalmasának példánya volt, s így inkább tekinthető Katona hiteles, eredeti alkotásának.”

egy délutáni órában atyjának szövőszékére ülve egy kancsó bor mellett felolvasta.”¹³ A *Bánk bán* felolvasásáról maga Udvarhelyi számolt be 1860-ban.¹⁴ A szakirodalom azt feltételezi, hogy Udvarhelyi 1816-ban Kecskeméten Katona több drámáját is lemásoltatta. Ha igaz e feltételezés, akkor az 1822-es cenzori bejegyzésű példány annak az 1816-os kéziratnak lehet a másolata, amelyet közvetlenül Katona autográf példányáról készíthettek; ezért is gondoljuk, hogy e kézirat szövege áll a legközelebb Katona elveszett autográf példányához.

2) *Lucza széke Karátson' Éjtzakáján Eredeti Mulattságos vig Játék 3 Felvon Irta: Katona József a' „Bánk bán” írója. Leirta Gönczy Sz. Sámuel, 1838. Martius 27^{én}.*¹⁵

E kéziratról még lesz szó, mert egyedülállóan szerkesztett, ügyesen megrövidített változat. Nem tudjuk, milyen szövegről és melyik társulat számára készült. A másolót, Gönczy Sámuel vagy Somát (?-Esztergom, 1870. augusztus 17.), bár színészként is működött, leginkább sűgőként ismeri a színháztörténet. A 19. századi sűgők színházi mindeneseek voltak, ők készítették a sűgőkönyveket, a szövegkönyveket, részt vettek a jegyárusításban és a színlapok, plakátok készítésében, sőt színházi zsebkönyvek kiadásában. Gönczy először Szegeden adott ki *Játékszíni zsebkönyvet* 1839-ben,¹⁶ majd Pesten 1845–1866 között összesen huszonegy *Nemzeti színházi zsebkönyvet*, társszerkesztőkkel.¹⁷ E zsebkönyvekben vezetéknévét mindig Gönczyként írta, keresztnévét azonban több formában – Soma, Sámuel, Samu – is használta. 1839 előtt nem tudunk Gönczyről semmit. A darab 1839-es pesti előadásához az 1838. márciusi másolás kicsit korainak tűnik, ráadásul Gönczy csak 1843-tól működött Pesten.

A kézirat későbbi tulajdonosának, Futó Jánosnak a possessorori bejegyzése (*Futó János-éMP*) később került a címlapra, ahogyan a címlapot követő levél szerepfelsorolását is utólag egészítette ki ismeretlen kéz színésznevekkel, melyek néhányra Futó János társulatából ismert. Futó és Gönczy esetleges kapcsolatáról semmit sem tudunk; minden valószínűség szerint Futó társulata játszotta a *Luca székét*, 1856 után (ezt rögzítette egy 20. század közepi bejegyzés a kéziratban),¹⁸ a Gönczy másolta szöveg alapján. Futó János születési helye és ideje ismeretlen, talán az 1860-as évek elején halt meg.¹⁹ Mivel nevét is alig

13 Az idézeteket lásd LISZKA Béla, *A kecskeméti színház és színészet múltja*, kieg. HAJNÓCZY Iván dr. = *Katona emlékkönyv*, a költő halálának százados fordulóján kiadja a kecskeméti Katona József Kör, szerk. HAJNÓCZY Iván dr., Kecskemét, 1930, 101–102.

14 *Magyar Színházi Lap*, 1860/26, 211. Vö. LISZKA–HAJNÓCZY, i. m., 101–102.

15 OSZK Színháztörténeti Tár, MM 4863.

16 A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája: XVIII–XIX. század, összeáll. HANKISS Elemér, BERCZELI A. Károlyné, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1961, 326.

17 Uo., 101–106.

18 A 20. századi bejegyzés alapját a szerepek 1838-ban másolt listájához utóbb beírt színésznevek képezték, s a Színháztörténeti Tár munkatársai a színházi zsebkönyvek társulati névsorai segítségével próbálták azonosítani a szövegkönyvek keletkezési idejét, tulajdonosait stb.

19 Futóról: SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, Veszprém, Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1980–1981², III, 856–857; *Magyar Színművészeti Lexikon*, I–IV, A magyar színjátszás és drámairodalom enciklopédiája, szerk. SCHÖPFLIN Aladár, Bp., 1931, 73; *Magyar Színházművészeti Lexikon*, főszerk. SZÉKELY György, Bp., Akadémiai, 1994, 235.

őrizte meg a színháztörténet, kevésbé csodálhatjuk, hogy társulatának legtöbb tagja szintén kimaradt a *Magyar Színművészeti Lexikon*, s még inkább a *Magyar Színházművészeti Lexikon* lapjairól.

3) *Lucza széke. Drama 3 felvon. Irta Katona József. (Királyi Censurára küldetett. Jan. 30^{an} 1841 Fánscy Rendező.)*²⁰

A cenzori engedély 1841. február 23-án kelt Budán, a Nemzeti Színház Fánscy Lajos rendezésében 1841. március 3-án mutatta be, s március 13-án ismét eljátszotta. Az 1822-es kézírral nagy vonalakban egyezik, s főként színháztörténeti szempontok miatt érdekes, mert az előadáshoz kapcsolódó, utólagos javítások fontos dokumentumai a korabeli színpadi próbafolyamatnak, a közönségigényhez való alkalmazkodásnak és az előadások jellegének. Solt Andor 1959-es kiadását megelőzően e kézitről közölték a *Luca széke* szövegét.²¹

A további két kézirat időbeli sorrendjét nem tudtuk eldönteni.

4) *Lucza széke vagy A lelkek karácsonyéjjelén. Színmű 3 szakaszban Irta. Katona József*²²
A címlapon a Kolozsvári Nemzeti Színház bélyegzői mellett Fehérváry Antal Kolozsvári Nemzeti Színház igazgatója pecsét, a kemény borítón az 1880 felirat látható. Fehérvári Antal (1825–1901) 1843-tól volt színész, 1865–1879-ben Kolozsvárt játszott, majd ugyanitt igazgató is volt 1866–71 és 1874–79 között.

Egyedül e kézirat nyitójelenetében van egy kis komikus, egyben hangulati kiegészítés: a kártyázók mellett Bodóné, „az ördögök nagyanyja” ólmot önt, majd az ott lévő fiúkkal és a leányokkal elénekelteti a *Csordapásztorok* kezdetű karácsonyi dalt. Az Esztergomban 1850. december 26-án előadott *Luca széke* színlapján ugyancsak feltűnnek a más kéziratokról hiányzó szereplők: Bodoné, Éneklő Angyal, Pásztorok, Több gyermekek és Angyalok. Ezért elképzelhető, hogy az 1880-ban bekötött, s a helyesírás alapján nem sokkal korábban készített kolozsvári kéziratot egy évtizedekkel korábbi, azóta lappangó szövegről másolták. A lappangó kézirat – az esztergomi színlapból következtetve – legkésőbb 1850-ben készülhetett.

Janovics Jenő igazgatása alatt a 1918. január 19-ei kolozsvári előadáshoz e kéziratot használták, a szereplistához (utólag) fekete ceruzával be is írták a színészneveket.

20 OSZK Színháztörténeti Tár, N. Sz. L. 12.

21 *Katona József összes művei*, 1–3, s. a. r. ABAFI Lajos, Bp., Wilckens F. C. és fia–Aigner Lajos, 1880–1881 (a továbbiakban: ABAFI), I, 1–55; *Katona József: Luca széke*, kiad. AIGNER Lajos, Bp., 1883 (a továbbiakban: AIGNER); *Katona József válogatott munkái*, szerk., bev. BAYER József, Bp., Wodianer és Fiai, 1907 (a továbbiakban: BAYER), 1–45; KATONA József, *Luca széke*, KARÁCSONY Sándor tanulmányával, Bp., Exodus, 1942 (a továbbiakban: KARÁCSONY).

22 Kolozsvári Állami Magyar Színház Dokumentációs Tára, Sz./2.008. sz. Itt mondok köszönetet GAJDÓ Tamásnak, aki felhívta a figyelmemet a *Luca széke* 1918-as kolozsvári előadására, továbbá SALAT-ZAKARIÁS Erzsébetnek, a Kolozsvári Magyar Színház Dokumentációs Tára létrehozójának és vezetőjének a kézirat fotómásolatáért.

5) *Lucza széke karácson éjjelén. vagy A' sirbolt titka. Eredeti színmű 3 Felvonásban. Irta Katona József. a' Bánk bán szerzője.*²³ A helyesírás alapján a 19. század második feléből, utolsó harmadából való. A borítón és a címlapon *Evva Lajos Budapesten*, illetve *Rákosi Jenő Népszínház* feliratú pecsétek, továbbá egy több ceruzás vonallal áthúzott pecsét: *Szuper Károly szinigazgató*. A lap jobb felső sarkában kézírással: *Szuper Károly könyvtárából*.

Rákosi Jenő (1875–1881) és Evva Lajos (1881–1897) az 1875-ben nyílt Népszínház egy-mást követő igazgatói voltak, s talán úgy jutottak a kéziratához, hogy fontolgatták az előadását, de a Népszínház nem játszotta a *Luca székét*.²⁴ Az áthúzott pecsét alapján Szuper Károly lehetett a kézirat első tulajdonosa; az 1838–1892 között rendkívül aktív, az ország szinte valamennyi pontján színészként és igazgatóként megfordult Szuper Károlynak nem volt kapcsolata a Népszínházzal. E kézirat is színháztörténeti szempontból érdekes, mert – az 1838-astól most eltekintve – a másik három kézirattól való (nem igazán jelentős) eltérései egy megváltozott kor közönségének, színházának ízlését tükrözik.

*A Luca széke kiadásai és irodalma*²⁵

A *Luca székével* foglalkozó szakirodalom a 19. században legtöbbször a darab eredetiségét hangsúlyozza. Ezen túl két további kérdésre összpontosítanak a drámát vizsgálók: a népiességre és a cselekmény két fő szálára, e szálak összefüggéseire. Lényegében valamennyi elemző egyetért abban, hogy a népies alakok és a népies cselekmény bizonyosan eredeti. Jóval később, az elmúlt évtizedekben ismét történt kísérlet a *Luca széke* kánonba illesztésére.²⁶

Az első Katona-összkiadást 1880–1881-ben jelentette meg Aigner (Abafi) Lajos,²⁷ ugyanő külön is közölte a *Luca székét*.²⁸ Bayer József 1907-ben Katona válogatott munkáit adta ki, benne négy drámát, a keletkezés feltételezett sorrendjében: a *Lucza széke*, a *Jeru'sálem' pusztulása*, a *rózsa* és a *Bánk bán*.²⁹ A *Luca széke* következő kiadása jóval későbbi: 1942-ben Karácsony Sándor szöveggondozásában és tanulmányával jelent meg.³⁰ E kiadások mind a *Luca széke* 1841-es datálású kéziratát vették alapul. Solt Andor

23 OSZK Színháztörténeti Tár, MM 2584.

24 Vö. BERCZELI A. Károlyné, *A Népszínház műsora (Adattár)*, Bp., Színháztudományi és Filmtudományi Intézet, 1957 (Színháztörténeti Füzetek, 20).

25 A Katona Józseffel foglalkozó művek teljes bibliográfiáját – Hajnóczy Iván könyvének (*Katona József életének és műveinek bibliográfiája*, A Városi Könyvtár jegyzéke alapján összeáll. HAJNÓCZY IVÁN, SZILÁDY KÁROLY, Kecskemét, 1930) nyomán és adatainak felhasználásával – LISZTES LÁSZLÓ készítette el: *Katona József-bibliográfia*, Kecskemét, 1992. Anyaga a bibliográfia megjelenéséig, 1992-ig teljes és pontos.

26 NAGY IMRE, *Nemzet és egyéniség...*, i. m., 147–150; UŐ, *Magyar Lucretia...*, i. m.

27 ABAFI-AIGNER, i. m.

28 AIGNER, i. m.

29 BAYER, i. m.

30 KARÁCSONY, i. m.

volt az első, aki szakított e kiadási hagyománnyal, és a dráma legkorábbi – az 1822-es cenzori engedélyű – kéziratának szövegét rendezte sajtó alá az 1959-ben megjelent Katona-összesben.³¹ Solt Andor munkája az 1974-ben kiadott válogatás is, benne a *Luca székének* ugyancsak az 1822-es kézíraton alapuló szövegével.³²

A *Magyar Klasszikusok* 1953-as Katona-válogatása nem tartalmazza a *Luca székét*, csupán a bevezetőben esik egy rövid említés róla: „német eredeti nyomán készült”.³³ A *Magyar Klasszikusok*-kiadás a korábbi válogatásokban is szereplő *A rózsza*, a *Jeruzsálem pusztulása* a *Bánk bán* mellett a *Ziskát* közölte feltehető eredeti darabként. Orosz László 1998-as válogatásában ugyanezeket az – eredetinek tartott – drámákat közölte, de kiegészítette a *Luca székével*.³⁴ Válogatása indokolt: ez az öt mű Katona József eredeti (vagy: eredeti-gyanús) drámája, időrendben is ezek a legkésőbbiek, a legérettebbek.

A 19. század szaktudósai többet és többször említik a *Luca székét*, mint 20. századi társaik. Bayer József négy drámából álló válogatásának indoklásakor a *Bánk bán*hoz vezető utat kívánja felmutatni a négy darabbal: „E gyűjtemény négy drámája Katona drámaírói pályájának fejlődési fokozatait akarja bemutatni legjellegzetesebb műveiben, első, eredetinek jelzett drámájától: Luca széktől, az utolsóig: Bánk bánig. Ennek első felében sokfelé ágazik el tevékenysége, a másodikban egyetlen drámájának kiigazítására irányul.”³⁵ Bayer a darab színpadi bemutatóit hézagosan ismeri, de láthatóan nem tartja rossz drámának a *Luca székét*: „évtizedeken át a magyar színpad első alkalmi darabja. [...] A magyar színpadokon borzalmas címeken adták: Az élő anya a sírban vagy Luca széke; majd Tizenkét óra – vígsággal elegy érzékeny történet stb. A Nemzeti Színház két ízben is kísérletet tesz fölújításával: 1841. március 13-án és 1844. december 20-án, de siker nélkül. Kort és íróit egyaránt jellemző voltánál fogva megérdemelné, hogy az utókor kegyelete, mint alkalmi darabot, kellő kiegészítésekkel halottaiból föltámasztaná.”³⁶ Bayer a *Luca székét* Katona „valószínűleg első eredeti drámája”-ként említi,³⁷ s a *Luca székét* megelőző fordításával, adaptációjával – a *Mombelli grófokkal* – hozza kapcsolatba.³⁸

A 19. századi és a 20. század eleji szakirodalom általában ugyancsak eredetinek tartja a *Luca székét*, s eredetiségének jelentőségét a *Bánk bán*hoz vezető út fontos álló-

31 Katona József összes művei, i. m., 825–880.

32 Katona József és Madách Imre válogatott művei, K. J. műveit vál., gond., jegyz. SOLT Andor, M. I. műveit vál., gond., jegyz. NÉMETH G. Béla, Bp., Szépirodalmi, 1974, 9–56.

33 Katona József válogatott művei, vál., bev. MOLNÁR Miklós, s. a. r. SOLT Andor, Bp., Szépirodalmi, 1953 (Magyar Klasszikusok), xiv.

34 Katona József válogatott drámái, s. a. r. OROSZ László, Bp., Unikornis, 1998 (A Magyar Dráma Gyöngyszemei).

35 BAYER, i. m., xxii.

36 Uo., xxiv–xxv.

37 Uo., xiv, xxiv.

38 BAYER József, *A magyar drámairodalom története: A legrégibb nyomokon 1867-ig*, 1–2, Bp., MTA, 1897, 246–251. A *Mombelli grófok* eredetije Franz Hassaureck *Der Vater und seine Söhne* c., Bécsben 1807-ben kiadott darabja. „Abban áll tehát a *Mombelli grófok* jelentősége, hogy rámutat azon termékek egyikére, amelyekből első tápot merített legnagyobb drámaírónk. A mód, mellyel a formán belül mozogni tudott, nagy tehetségének jele, és a *Lucza széke* irodalmi értékének meghatározását is könnyebbé teszi.” Uo., 247.

másaként láttatja. Heinrich Gusztáv az eredetiséget a darab népies vonulatára szűkíti: a „Luca székében a népjelenetek nagyobbbrészt az ő [Katona] eredeti toldaléka”.³⁹ Eredeti drámaként tárgyalja a *Luca székét* Gyulai Pál monográfiája is.⁴⁰ „Sikerének oka nemcsak bizonyos alkalmoszerűségében keresendő” – utal Gyulai a karácsonyi tárgyra – „hanem szerkezete jelességében is. A fiatal költő sokat tanult, kerüli a hosszadalmasságot, célra siet, bizonyos drámai arányosság- és takarékosagra törekszik. A mű tartalma is több eredetiséget tanusít, amennyiben némi magyar genererajzot találunk benne, bár a főrészt Shakespeare és Kotzebue hatását árulja el.”⁴¹

Az 1921-ben elhunyt Riedl Frigyes egyetemi előadásait tanítványai csak 1940-ben adták ki,⁴² Riedl szövege azonban korábbi, a 19–20. század fordulójának, a 20. század elejének terméke. Előadásaiiban Katona életrajzának ismertetését követően csupán négy drámáról szól: *A rózsáról*, a *Jeruzsálem pusztulásáról*, a *Luca székéről* és a *Bánk bánról* – vagyis ugyanazon négy fontos és eredeti Katona-drámáról, amely Bayer 1907-es válogatásában is szerepelt. A *Luca széke* színpadi sikeréről Riedl már többet tud: „középfajú dráma. Ennek igen nagy hatása volt, még a hatvanas években is adták, s ez volt Katonának legnépszerűbb műve, mielőtt a Bánk bán hírré emelkedett.”⁴³ Riedl a *Luca széke* sikerének titkát a korabeli hatások együttes és ezáltal eredetinek tartható keverésében látja: „Három elem vegyülékéből áll. Az első Shakespeare-, a második Schiller-, a harmadik Kotzebue-utánezat.”⁴⁴ Riedl számára a *Luca széke* fő érdeme, hogy „előzője a Bánk bánnak. Először látjuk ebben a drámában, hogy Katona mennyire szereti már mint húsz éves fiatalember a gondolatokban való elmélyedést, amit aztán a Bánk bánban annyira kiművelt, ami Bánknak, a főalaknak a fősajátsága.” Riedl összekapcsolja a *Luca széke* és a *Bánk bán* egyes külsődleges cselekményelemeit: „előfordul már itt a Melinda motívuma: az álomital. [...] Megvan már Bánk bán egyik főmotívuma: a megcsalt férj tépelődése. Úgy, mint Bánk bán később, tragikusan tépelődik itt minden ok nélkül a gróf felesége bűnén. Végül látjuk az orvosban, kit megölnék, ki a darabnak gonosz intriguansa, ki gyáva, gonosz, idegen is, – Biberach és Ottó alakjának előre vetett árnyékát.”⁴⁵

A 20. század folyamán fordulat állt be a *Luca széke* értékelésében: egyre kevésbé szólnak róla eredeti drámaként. Horváth János ugyan fenntart még valamit az eredetiségből, szerinte a *Luca székét* Katona „alighanem valami német rémregény alapján, s részben talán a Mombelli grófok példájára” írta.⁴⁶ „Az efféle átdolgozásokat akkor eredetinek minősítették, s mint drámai műveket legtöbbször mai felfogásunk szerint

39 HEINRICH Gusztáv, *Katona József és Bánkbánja*, írta Gyulai Pál, EPhK, 9(1883), 941.

40 GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja*, Bp., Franklin-Társulat, 1883.

41 Uo., 61–62.

42 RIEDL Frigyes, *A magyar dráma története*, II, tanítványaival s. a. r. DR. SOMOGYI Ferenc, Bp., Szent István Gimnázium Arany János Önképzőköre, 1940; a *Luca széke* elemzése: 52–57.

43 Uo., 52.

44 Uo., 53.

45 Uo., 57.

46 HORVÁTH János [egyetemi előadásaiából], *Katona József: Játékszíni és drámairolalmi előzmények; Katona drámairói kortársai*, Bp., Kókai Lajos, 1936, 20.

is eredetinek tarthatjuk.⁴⁷ Látható, hogy Horváth elsősorban Bayer nyomán gondolkodott Katonáról, s a *Luca széke*ben ő is a drámaíró technikai fejlődésének jeleit fedezte fel. Bayerral ellentétben Horváth a *Monostori Veronkával* rokonítja a darabot: „Egy kombináló lélek búvár első lépései ezek, a hozzá még nem méltó alacsonyabb rendű anyagban, ízlésben. Hasonló okokból jelent nem költői, hanem csak technikai fejlődést a *Luca széke*. Minden jel arra vall, hogy ezt is valami rémregényből dramatizálta.”⁴⁸

Waldapfel József⁴⁹ kiemeli, hogy a *Luca széke* „Katona egyetlen drámája, amelynek közvetlen forrását nem tudjuk”. A rémregényből dramatizálás álláspontját ő fejt ki a legrészletesebben, ahogyan a *Luca széke*ről is ő ír a leghosszabban. Waldapfel az Európában a 18. század végén hódító, borzongató angliai regényirodalom vázlatos áttekintése után a *Luca széke* hasonló mozzanatait a dramaturgiai struktúráján belül vizsgálja.⁵⁰ Szól a megölt kísértő szelleme helyett használt fordulatról, amikor a halotról kiderül, hogy él – ez Rozina története –, továbbá az ódon kastély és a történeti környezet helyett a cselekmény jelenbe helyezéséről. Általánosságban rokon vonás szerint a rémregényekkel, hogy „csupa titok oldódik meg”. A Waldapfel-elemzés érdekessége, hogy szerint Katona lélekábrázoló képességének kibontását a csak a külső folyamatokat bemutató forrásai akadályozzák: „Katona még mindig nem tudja mindazt elejteni sekélyes forrásából, ami egyre határozottabban jelentkező lélekábrázoló szándékával ellenkezik.”⁵¹ Ennek legjobb példáját Lázár hamleti jeleneteiben találja, s itt leli meg a magyarázatot Vérhanti gróf ellentmondásos viselkedésére is a harmadik felvonásban, amikor „a férj lelkében kellene megoldásnak bekövetkeznie, kivált, minthogy ő maga sem volt ártatlan, és halálra szánt nejét, ki most öthónapi szörnyű szenvedése után előkerült, az ő bűnei hajthatták a vélt botlás felé. De a férj [...] nem engesztelődik. [...] Katona a legkülönbözőbb tényezőket összehordja lelki fordulat előkészítésére, mégsem viszi végig, bizonyára azért, mert ott van forrásában a kész külső megoldás [...]”.⁵² Waldapfel kiemeli azt az „egészen hamis világot”, melyet „Katona a színpadon és mohón habzsolt regényolvasmányaiiban megismert, mielőtt igazi emberismeretre szert tehetett volna”,⁵³ egyedül a népi alakokra és jeleneteikre nem áll e hamisság. Itt jegyezzük meg, hogy a szakirodalom, így Waldapfel sem tud semmit Katona „mohón habzsolt” regényolvasmányairól; mindez feltételezés, mivel vázlatos ismeretünk csupán a történelem iránti érdeklődéséről⁵⁴ és az ezzel kapcsolatos olvasmányairól, továbbá a második pesti színházi körében használt, részben fordított drámákról van. (Emlékezzünk: Solt Andor a Katona-összkiadásában⁵⁵ ugyancsak a *Regénydramatizálások, átdolgozások* című fejezetbe illesztette a *Luca széket*.)

47 Uo., 20.

48 Uo., 26.

49 WALDAPFEL, i. m.

50 Uo., 28–29.

51 Uo., 29–30.

52 Uo., 30–31.

53 Uo., 31.

54 Uo., 9–10; BÍRÓ, i. m., főleg 17–23.

55 Katona József összes művei, i. m.

Szász Károly „divatos német szellemben fogant silány rémdrámák közé” tartozóként, „nevetségesen rémletes és eléggé sületlen meséjű” darabként említi a *Luca székét*, mely „csak egy tekintetben – t. i. néhány népies magyar alaknak szerepeltetésével – érdemel némi figyelmet”. Rosszallóan jegyzi meg, hogy „évtizedeken át műsoron maradt a vidéki színházakban”.⁵⁶

Karácsony Sándor az önálló kötetben kiadott *Luca székéhez* részletes bevezető tanulmányt írt,⁵⁷ melyet a *Bánk bán* tárgyalásával kezd, de nem a „fejlődésregény” szempontjai szerint, sőt egyenesen azzal szemben: „hibátlan, klasszikus mű a *Bánk bán*, de töretlen, egyöntésű Katona egész oeuvre-je, tehát nincs lényeges különbség *Bánk bán*, *Jeruzsálem pusztulása*, *Luca széke* és a *Rózsa* között sem”.⁵⁸ Karácsony, az érzékeny és igen jó szemű elemző a *Bánk bán* „indogermán” olvasatában látja színpadi és főleg külföldi sikertelensége okát, s felveti, hogy az „uraltáji” olvasatban talán eltűnnek ezek a hibák.⁵⁹ A továbbiakban Katona személyisége és világlátása kerül a középpontba, mert a „rideglegény”⁶⁰ Katona „végzetesen magános lélek”, „tragikusan idegen az emberek között”,⁶¹ ezért járja át a tragikum a teljes életművet: „Katona teste és vére szerint élt tragikusan, ezért tragédiák életének gyümölcsei, ezért jelképezi életműve mindenütt a tragikumot s ezért tragikus, valahányszor drámát ír, drámájának egész menete [...]”.⁶² Ezért „nincs különbség dráma, vitézi szomorújáték, vígjáték és tragédia között”, s „a *Luca széke* is ugyanennek a tragikus életnek jelképes meséje”.⁶³ Katona drámáiban senki nem érti a másik embert, „egymást érik a vele szemben ellenségesen idegen emberek”,⁶⁴ illetve „[a] tragikus életnek ezen a tablóján ott áll az ember maga, a tragikus ember, akit nem ért a többi ember”.⁶⁵ (Megjegyezzük, hogy a drámák párhuzamainak kimutatásában különösen érdekesek a *Jeruzsálem pusztulásáról* szóló részek.) Karácsony a bevezetés VI. fejezetében tér vissza a tanulmány elején felvetett indogermán olvasat kérdésére, de már kifejezetten a *Luca székével* kapcsolatban: „ha az indogermán dráma szabályai szerint szerföltt hibás és egy csöppet sem eredeti Luca székét nézzük saját törvényei érvénye alatt, megsemmisülnek az összes ellen felhozott »kifogások«”. Nem a források vagy a kettős cselekmény kérdése az érdekes, mert „az élet sem egyszövéű”.⁶⁶

A *Luca székével* szembeni kifogásokat Karácsony láthatóan Gyulai alapján tekinti át és veri vissza.⁶⁷ Az érzékeny dramaturgiai, de leginkább lélektani megfigyelésekből mintha a szerkesztés léte vagy hiánya derülne ki az indogermán és az uraltáji olvasat különbségeként. Úgy véljük, a szerkesztés hiánya mint magyar – ráadásul

56 Szász Károly, *A magyar dráma története*, Bp., Franklin Társulat, [1939], 55.

57 KARÁCSONY, i. m., 5–22.

58 Uo., 20.

59 Uo., 6.

60 Uo., 7.

61 Uo., 9.

62 Uo., 10.

63 Uo., 10–12.

64 Uo., 12.

65 Uo., 15.

66 Uo., 20.

67 Uo., 21.

ünneplendő – sajátosság nem éppen hízog következtetés, és Katona drámáira biztosan nem jellemző. Karácsony a magyarság fogalmát nyelvészeti analógiák segítségével próbálja tisztázni, s így győztesen felülkerekedik a dramaturgiai fogalmakon: „A magyar drámában, mint minden egyéb magyar műalkotásban transzcendens, tehát megmagyarázhatatlan a jelkép, csak kettőt tudunk róla: *őszintén* a művész hús- és vér-önmaga és *sikerült*, mert a műélvező magának ismerte el, szolidáris vele. Bonyoldalmat, architektóniát ne keress e jelkép szerkezetében, mert a szerkezeti törvény az egymásutánból vagy az egyidejűségről oldozható ki [...]. Egyik felvonásvég sem áll coniunctivusban, nincs főjelenet és nincs epizód, mert a magyar ’szerkesztés’, a magyar kompozíció, a magyar architektónia is mellérendelő, akárcsak a magyar grammatika és nemcsak a magyar parasztdalban, hanem a magyar tragédiában is.”⁶⁸ E hosszabb idézetre szükségünk volt, mert így látható, hogy Karácsony nagyon is ráértett a Katona-dramaturgia sajátos sűrítettségére, a drámai egyidejűség (és színpadi megvalósítása) problémáira. Nagy kár, hogy a logika, a feszes gondolat és a fogalmi tisztázás követelménye alól felmenti a saját zagyva jelképisége: „Eszméljünk rá, hogy magyarok vagyunk Európában, idegenek jelrendszerünk szerint. Ázsia népe, de hálás nosztalgiaival lelkünkben Európa felé. Európa nem ért bennünket meg, míg tendenciózusok vagyunk s az ő nyelvén selypítünk feléje [...]”.⁶⁹

Talpassy Tibor ifjúsági Katona-életrajzában sommásan megállapítja, hogy a *Luca székéből* „ordít a kezdetlegesség”.⁷⁰ Bíró Ferenc Katona-monográfiájában⁷¹ a *Luca székét* „a Katona-életmű leginkább változatos elemekből álló darabja”-nak tartja, amelyet „hangulatilag mégis sikerül egységben tartania a szerzőnek”.⁷² Bíró, bár röviden szól a drámáról, tud a színpadi sikereiről, melyet indokoltnak is tart, sőt kiemelten kezel az életművön belül: „[e]gyike azoknak a műveknek, amelyek különösen jól mutatják, hogy Katona milyen sok kihasználatlan tematikus és technikai lehetőség birtokában hagyta abba irodalmi tevékenységét”.⁷³ Bíró a cselekmény két szálának összefonásában látható következtelenségeken belül külön figyel Rozina sajátos dramaturgiai helyzetére: mivel a rohanó katonatiszt nem is találkozott Rozinával, az nem is tudhat a gróf feltékenységét kiváltó okról, ezért talán a nézők sem értették teljesen a záró felvonás történetét. „Ez az első pillanat Katona életművében, ahol a drámaköltő ragaszkodik a maga víziójához, még akkor is, ha színpadi szerzőként nem tudja igazán megjeleníteni ezt a víziót.”⁷⁴ Bíró, aki monográfiájában részletesen foglalkozik Katona feltételezhető olvasmányáival, nem tud rémregények vagy hasonló művek olvasásáról (lásd alább a mű forrásairól írottakat).⁷⁵

68 Uo., 18.

69 Uo., 22.

70 TALPASSY Tibor, *A magyar színjátszás hőskora*, Bp., Móra, 1983, 72.

71 BÍRÓ, i. m.

72 Uo., 47.

73 Uo.

74 Uo., 49.

75 Uo., 13–23.

Az időrend korábbi tárgyalását kívánta volna, de a végére hagytuk a Katona-életmű több darabját, így a *Luca székét* is „rehabilitáló” Nagy Imre elemző tanulmányait.⁷⁶ Ő adja a *Luca széke* egyetlen modern elemzését.⁷⁷ Nagy Imre a Katona-életmű idővel egyre fontosabbá váló kérdésének tekinti az evilági igazságszolgáltatás lehetőségét és annak feltételeként a helyes emberismeretet. E két követelmény összetartozását először a *Monostori Veronkában*, majd a *Luca székében* ismerte fel:⁷⁸ ez utóbbiban „halálra ítélnék egy ártatlan embert, s az igazságszító hatalomnak rá kell döbbsennie szörnyű tévedésére. Jóvá lehet-e tenni egy téves ítéletet? Karácsonyi játékról lévén szó, a sírbolt ajtaja ismét feltáruulhat a méltatlanul elítélt előtt, s a gyötrő kérdés kedvező választ kap.”⁷⁹ A karácsony tehát engesztelő, vígjáték-konstruáló tényező, „a karácsonyjé varázsa nem teszi lehetővé egy intrikus huzamos tevékenységét”.⁸⁰ Rozinával „az igazságszolgáltatás kérdése emelkedik a mű homlokterébe”, az asszony a dráma középponti személye, akihez fűződnek a viszonyok, „helyzete jellegzetes áldozati szituáció”, s ennek megfelelően a szöveg mögött több, misztériumjátékra utaló konnotáció is felsejlik.⁸¹ Nagy Imre szerint „a mű egyik gyengéje éppen az, hogy Vérhanti beillesztése a karácsonyi játék befejező harmóniájába némileg erőszakolt”. A megfellebbezhetetlen, ám hamis ítéletet hozó Vérhanti gróf figurája „jelzi, hogy tovább erősödött Katonánál az indulatos hős” bírálata.⁸² Ezért a dráma alapkérdése, hogy csökkenthető-e az elvakult indulatok okozta kár.⁸³ A válasz a *Luca székében* „az a játékos-ironikus analógia, mely a Vérhanti-szálat a Körtés-szálhoz fűzi. Az ottani apa-feleség-fiú hármasként itt apa-leány-vőjelölt trió felel meg, mindkét esetben »boszorkánysággal« vádolnak egy ártatlan nőt, s ezt itt is, ott is az apa megtévesztésével teszik.”⁸⁴ Körtés tehát elhagyhatatlan eleme a dramaturgiának, s a világrejtélyre adott válasz a babonás emberek naiv tisztasága révén lehet pozitív.⁸⁵ A *Bánk bán*ban a nők elleni erőszak témáját vizsgálva, s az életműbeli előzményeket kutatva Nagy Imre a nőablás és a csábítási szándék összekapcsolását is felfedezi, először a *Monostori Veronkában*, majd jóval szorosabb együttesként a *Luca székében*.⁸⁶

A Luca széke színpadi recepciótörténete

Katona Józsefnek – a *Bánk bán* mellett – legnépszerűbb darabja épp a *Luca széke* volt, a legtöbbször ezt játszották. A *Magyar színháztörténet* mégis mindössze egyszer említi a

76 NAGY, *Nemzet és egyéniség...*, i. m.; Uő, *Magyar Lucretia...*, i. m.

77 NAGY, *Nemzet és egyéniség...*, i. m., 147–150.

78 Uo., 147; Uő, *Magyar Lucretia...*, 279.

79 NAGY, *Nemzet és egyéniség...*, i. m., 148.

80 Uo.

81 Uo.

82 Uo., 149.

83 Uo., 149–150.

84 Uo., 150.

85 Uo.

86 Uő, *Magyar Lucretia...*, 279.

drámát: a darab második, 1813. december 26-ai pesti előadását.⁸⁷ Az előadások összegyűjtéséhez felhasználtuk a korai színikritikákat,⁸⁸ Vértessy Jenő áttekintését a 19. századi színlapokról.⁸⁹ Vértessy anyagának nyomán György Eszter,⁹⁰ majd az ő anyagát is felhasználva, Kerényi Ferenc⁹¹ gyűjtötte össze az 1837 előtti Katona-bemutatókat. E művek alapján közöljük a *Luca széke* előadásait tartalmazó listát. Az alábbi listában György Eszter és Kerényi Ferenc adataira külön nem hivatkozunk, csak a náluk nem szereplő 1837 előtti, valamint az 1837 utáni adatok forrását adjuk meg külön. Ahol az előadás kritikája is rendelkezésünkre áll, ott megadjuk Kerényi kritikagyűjteményének⁹² lapszámait is.

1. Pest, Rondella, 1812. december 26., ősbemutató
2. Pest, 1813. december 26.
3. Pest, 1814. február 24.
4. Pest, 1814. március 12.
5. Kecskemét, 1816. április 15. előtt
6. Hódmezővásárhely, 1816. október 17. és november 13. között (Mester Franciska jutalomjátéka)⁹³
7. Komárom, 1819. november 8.
8. Székesfehérvár, 1819. december 23.
9. Szombathely, 1820. június 9.
10. Miskolc, 1822. január 19. után (az 1822-es cenzori engedélye alapján feltételezzük)
11. Székesfehérvár, 1822. december 22.
12. Kolozsvár, 1822. december 27.
13. Székesfehérvár, 1823. december 26.
14. Balatonfüred (?), 1829, a Dunántúli Színjátszó Társaság műsorán
15. Komárom, 1829, Fülöp János Nemzeti Színjátszó Köz Társasága⁹⁴
16. Miskolc, 1830. október 3. (*A borzasztó éjfél* címmel)
17. Pest, 1830. november 1.
18. Pest, Beleznai-kert, 1831. február 17.⁹⁵
19. Kassa, 1831. december 13.
20. Miskolc, 1831. december 22.
21. Kassa, 1833. január 6.

87 *Magyar színháztörténet 1790–1873*, szerk. SZÉKELY György, KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1990, 130.

88 KERÉNYI Ferenc, *A magyar színikritika kezdetei 1790–1837*, 1–3, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2000 (Fontes).

89 VÉRTESY Jenő, *A Fánscy-féle színlap-gyűjtemény a M. N. Múzeum könyvtárában*, MKsz, 16(1908), 201–222; Uő, *A Magyar Nemzeti Múzeum sűgőkönyvei*, MKsz, 17(1909), 211–243.

90 GYÖRGY Eszter, *Katona József művei a színpadon: 1811–1836; Színlapkatalógus*, Színháztudományi Szemle, 11(1983)/11, 145–156.

91 KERÉNYI, *Katona József...*, i. m.

92 KERÉNYI, *A magyar színikritika...*, i. m.

93 SÁNDOR János, *A szegedi színjátszás krónikája: Thespis szekerén 1800–1883*, Szeged, Bába, 2007, 96–98, 103.

94 SZINNYEI, i. m., 165.

95 *Balogh István naplója*, s. a. r. BARNA János, Makó, 1928, 21.

22. Buda, 1833. augusztus 3. (jelenetek egy quodlibetben)⁹⁶
23. Buda, 1833. december 20.⁹⁷
24. Hódmezővásárhely, 1834. július 1. (*Éjjeli 12 óra, vagy az elevenen eltemetett féleség* [!] címmel)⁹⁸
25. Szeged, 1834. augusztus 24., (*Tizenkét óra* címmel)⁹⁹
26. Beregszász, 1834. szeptember 11.¹⁰⁰
27. Esztergom, 1834. december 23.
28. Gyöngyös, 1834. december 26.¹⁰¹
29. Kiskunhalas, 1834. december 26.¹⁰²
30. Kecskemét, 1835. szeptember 21. (*Tizenkét óra* címmel)¹⁰³
31. Nagykálló, 1835. szeptember 6–23. között¹⁰⁴
32. Miskolc, 1835. december 8. (*Tizenkét óra* címmel)¹⁰⁵
33. Buda, 1835. december 20.
34. Kolozsvár, 1835. december 29.¹⁰⁶
35. Győr, 1836. február 14. (*Élő anya a' sírban, vagy Lucza széke* címmel)¹⁰⁷
36. Debrecen, 1836. november 8.¹⁰⁸
37. Baracska, 1836. december 13. (*Lutza széke. Tántz* címmel)¹⁰⁹
38. Esztergom, 1836, Abday Sándor társulata¹¹⁰
39. Arad, 1838. december 23.¹¹¹
40. Kolozsvár, 1838. december 27.¹¹²
41. Pest, Nemzeti Színház, 1841. március 3. (lásd az 1841-es drámakéziratot)
42. Pest, Nemzeti Színház, 1841. március 13. (lásd az 1841-es drámakéziratot)
43. Nagyvárad, 1841. június 20. (*Igy áll a világ. Egyvelegben: jelenet Lucza' széke című színjátékból*; OSZK Színháztörténeti Tár, színlap)

96 KERÉNYI, *A magyar színikritika...*, i. m., 231.

97 Uo., 313.

98 Uo., 404.

99 Uo., 441.

100 Uo., 455.

101 Balogh István naplója, i. m., 31.

102 KERÉNYI, *A magyar színikritika...*, i. m., 511.

103 Uo., 740.

104 Uo., 742–743.

105 Uo., 822.

106 Uo., 838.

107 Uo., 898.

108 Uo., 1184.

109 Balogh István naplója, i. m., 39.

110 PIFKÓ Péter, *175 éves az esztergomi színjátszás, a színházi élet kezdetei Esztergomban (1816–1849)*, Tata, 1991 (Komárom Megyei Múzeumok Közleményei, 4), 39.

111 PIROSKA Katalin, PIROSKA István, *Az aradi magyar színjátszás 130 éve (1818–1948)*, I, 1818–1905, Arad, Irodalmi Jelen, 2012, 345.

112 FERENCZI Zoltán, *A kolozsvári színészet és színház története*, kiadja a kolozsvári színészet száz éves jubileumát rendező bizottság, Kolozsvár, 1897, 517.

44. Esztergom, 1841¹¹³
45. Pest, Nemzeti Színház, 1844. december 20.¹¹⁴
46. Esztergom, 1850. december 26. (OSZK Színhártörténeti Tár, színlap)
47. Székesfehérvár, 1851. december 14.¹¹⁵
48. Kolozsvár, 1860. december 26.; Káldy Gyula kísézőzenéjével¹¹⁶
49. Nagyvárad, 1861. május–szeptember között (*Egy sírbolt titka vagy Lucza széke* címmel)¹¹⁷
50. Arad, 1862. december 26. Káldy Gyula kísézőzenéjével¹¹⁸
51. Marosvásárhely, 1863. december 13. (OSZMI, színlap-másolat)
52. Buda, Budai Népszínház, 1867. december 25.; Molnár György társulata¹¹⁹
53. Arad, 1873. december 29.¹²⁰
54. Kolozsvár, 1918. január 19.¹²¹

A *Luca széke* eddig utolsó előadását a kolozsvári színház igazgatója, Janovics Jenő rendezte: 1918. január 19-én, szombat délután játszották, ugyanaznap este Erkel Ferenc operája, a *Bánk bán* volt műsoron.¹²²

A *Luca széke* lehetséges forrásai

A *Luca széke*nek nem találtuk meg közvetlen forrását, sőt közvetett forrásról sem beszélhetünk. Katona József – színészként, drámafordítóként, adaptátorként és önálló szerzőként egyaránt – benne élt a kor magyarországi színi világban, pontosan érzekelte a divatokat és irányzatokat, ezért különösen fontos, hogy számba vegyük mindazon szerzőket, színjátéktípusokat, irodalmi műfajokat és modelleket, amelyek hatással lehettek a *Luca széke*t író Katonára – annál is inkább, mert ezzel alaposabb tudást szerezhetünk a formálódó magyar színjátszásról és színházi ízlésről.

A *Luca széke*ben több ponton is tetten érhető Shakespeare Magyarországon legkorábbi kultusz-drámájának, a *Hamlet*nek a hatása. A korábbi Katona-szakirodalom

113 PIFKÓ, i. m., 41.

114 BAYER, i. m., xxv.

115 Dr. CENNER Mihály, *Magyar színészet Székesfehérvárott és Fejér megyében*, Székesfehérvár, 1972, 146.

116 LAKATOS István, *A kolozsvári magyar zenés színpad (1792–1973): Adatok az erdélyi magyar nyelvű színház történetéhez*, Bukarest, Kriterion, 1977, 53, 126.

117 INDIG Ottó, *A nagyváradai színészet másfél évszázada (1798–1944)*, Bukarest, Kriterion, 1991, 83, 286.

118 PIROSKA–PIROSKA, i. m., 72, 389.

119 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *A Budai Népszínház műsora (Adattár)*, Bp., Színház- és Filmtudományi Intézet–Országos Színház-történeti Múzeum, 1970, 22; *Magyar Színművészeti Lexikon*, i. m., III, 149.

120 PIROSKA–PIROSKA, i. m., 448.

121 IMRE Sándor, *Dr. Janovics Jenő és a színház*, Cluj-Kolozsvár, 1924, 232.

122 Az előadás napja hibásan és zavarosan szerepel Janovics Jenő visszaemlékezésének kései kiadásában, melyet Kötő József rendezett sajtó alá: 1918. „január 16, szerda: *Luca széke* (Katona József); január 16. csütörtök: *Bánk bán* (operafelújítás)”, jan. 19-én pedig más drámacím szerepel. JANOVICS Jenő, *A Hunyadi téri színház*, szöv. gond., utószó, jegyz. KÖTŐ József, Kolozsvár, Komp-Press, 2001, 321.

szerint Katona József játszotta Hamlet szerepét,¹²³ sőt, Balog István beszámolója alapján Mályuszné Császár Edit ezt biztosra veszi:¹²⁴ „A *Hamletet*, mint egy stafétabotot, Benkétől vette át Katona.”¹²⁵ Kerényi Ferenc ezzel szemben a bizonyítékok hiányát hangsúlyozza: „A *Hamlet* címszerepének eljátszását Balog említette, tőle vette át a Katona-irodalom. A pesti társulat összesen hatszor játszotta Shakespeare tragédiáját, a Schröder-féle felvilágosodáskori átdolgozásban, Kazinczy Ferenc fordításában. Csak az 1812. március 10-i előadás színlapját ismerjük, ezen Katona kisebb szerepben sem olvasható, a címszerepet Láng Ádám János alakította.”¹²⁶

Lázár (noha a *Luca székében* nem az apja, hanem anyja halála miatt van az örület határán) valóban hamleti figura. E hamleti rétegbe tartoznak az élet és halál nagy kérdésein vívódó monológjai, ahol főként Hamlet III. felvonásbeli monológját („To be, or not to be...”) sejtjük a háttérben. Az 1822-es és az 1841-es kéziratban Lázár a halál utáni létről gondolkodva egy görcsbe ütközik („Bizonyoson egy ároknak, egy nagy ároknak kell lenni, amelyből soha ki nem gázolunk – *megakad* – soha! de hát az ismét mi, megint egy görcs [...]”, I/4), s itt felsejlik Kazinczy fordítása és az angol eredeti „Aye, there’s the rub” kifejezése. Elképzelhető ugyanakkor, hogy mind az 1822-es, mind az 1841-es másoló hibásan olvasta a *görcs* szót. A *Luca széke* 1838-as variánsának ismeretlen készítője ugyanis a *görcs* helyett az angol *rub*nak inkább megfelelő *göcs* szót használja (I/3), s egyértelműsíti a Kazinczy fordította magyar *Hamlettel* való szoros kapcsolatot. Katona nem ismerhette a *Hamlet* eredeti angol szövegét,¹²⁷ de rendelkezésre állt több német adaptáció. Nyilván ismerte Friedrich Ludwig Schrödernek az angoltól meglehetősen távoli német változatát,¹²⁸ amelyet Kazinczy fordított.¹²⁹ Itt kitérőt kell tennünk Kazinczy forrásaihoz, Schröder ugyanis kihagyta a *rub* fordítását („Sterben, schlafen. – Schlafen? Vielleicht auch träumen? Da, da liegts!”),¹³⁰ Kazinczy kiváló megoldásában viszont megjelenik az angol *rub* szót tökéletesen visszaadó *göts*: „Meg-halni, – el-alunni. – El-alunni? – talám álmodni is! – Ez ám a’ göts!”¹³¹ Kazinczy a *Hamlet* más német változatait is tanulmányozta, s a *rub* megfelelőjét a legelső német átültető, Christoph Martin Wieland fordításában (1766) találhatta: „Sterben – Schlafen – Doch vielleicht ist es was mehr – wie wenn es träumen wäre? – Da stekt der Haken

123 Vö. WALDAPFEL, i. m., 12.

124 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *Katona színházi világa*, It, 52(1970), 87.

125 Uo., 84.

126 KERÉNYI, *Katona József...*, i. m., 401.

127 Vö. IMRE Zoltán, *Bán bán-előképek Katona József drámáiban*, Színháztudományi Szemle, 29(1992), 75–76.

128 *Hamlet, Prinz von Dänemark: Ein Trauerspiel in 6 Aufzügen; Zum Behuf des Hamburgischen Theaters*, in der Heroldschen Buchhandlung, Hamburg, 1777 (<http://www.worldcat.org/title/hamlet-prinz-von-dannemark-ein-trauerspiel-in-6-aufzugen-zum-behuf-des-hamburgischen-theaters/oclc/258390564>; ill. számos további kiadása. Letöltés: 2015.03.23).

129 KAZINCZY Ferenc, *Hamlet Szomorú Játék = Kazinczy Ferentz’ Kül-földi Játészó-Színje: Első kötet*, Kassa, 1790. Kritikai kiadása: KAZINCZY Ferenc, *Hamlet Dániai Király-fi* = Uő, *Fordítások Bessenyeitől Pyrkerig: Önállóan megjelent fordításkötetek (kritikai kiadás)*, s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, BORBÉLY Szilárd, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 198–254. A Schröder-forrásról lásd uo.

130 *Hamlet, Prinz von Dänemark...*, i. m., 58.

131 KAZINCZY, *Hamlet Dániai Király-fi*, i. m., 221.

–” (III/2).¹³² Katona ismerte Kazinczy *Hamlet*-fordítását, ha pedig játszott is, akkor Kazinczy szövegét tanulta be. Erre alapozta Mályuszné Császár Edit azt, hogy a „*Hamlet*-reminiscenciák után összefüggő részeket, pl. a Schröder–Kazinczy-féle *Hamletből*” is beemelt a *Luca székébe*.¹³³ Hangsúlyozzuk azonban, hogy ilyen, összefüggő szövegrészeket nem találtunk a drámában.

Lázár ismeretelméleti, érzékeny tépelődései két irányba mutatnak: az első felvonásban egyértelmű a *Hamlet* hatása, míg a második felvonásban a kriptajelenetben az ő szövegei jóval felszínesebbek, mint a *Hamlet*éi, ezért akár ironikus olvasatuk is lehetséges. A 18. századi szentimentális sírköltészet komoly és ironikus forrásként egyaránt kiemelhető, s talán ide kapcsolható a *Vérhanti* beszélő szerepnév is.

A tetszhalált okozó altatót, a kriptába zárt élő embert a *Rómeó és Júlia* is inspirálhatta.¹³⁴ A *Rómeó és Júlia* ugyancsak ismert volt: Christian Felix Weisse 1767-ben megjelent német változatát Kún-Szabó Sándor fordította 1786-ban, majd ez volt az első magyar nyelvű Shakespeare-előadás Budán, 1793-ban.

Az ártatlanul szenvedő hitves figuráját, Rozina alakját a vitézi játékokra is visszavezethetjük.¹³⁵

A hátborzongató kriptai jelenetek másik forrása valamely 18. századi divatos gótikus regény vagy novella lehet;¹³⁶ a szakirodalom két ugyancsak 1812-ben írt Katona-dráma (*A borzasztó torony* és a *Monostori Veronka*) forrásaként is német rém- és lovag-regényeket azonosított, s ennek alapján tételezi a *Luca széke* alapját is „valami német rémregény”-nek.¹³⁷ Mivel a *Luca széke*vel kapcsolatban mindig csak említették, de senki sem fejtette ki az esetleges gótikus összefüggéseket, alább részletesebben kitérünk Wéber Antalnak a *Bánk bánnal* foglalkozó tanulmányára, ahol szó van a gótikus elemekről. Wéber Antal szerint a *gótikus* fogalmának a történelmi atmoszférára utaló különös előfordulásai Bárány Boldizsár *Rostájában* azt sejtetik, hogy Katona és köre ismerhet-e a gótikus irodalom darabjait: „Az a feltevés, hogy Bárány Boldizsár, netán Katona Horace Walpole és utánzóinak avatott ismerője lett volna, aligha igazolható, noha kétségbe vonni sincsen igazolható okunk. E kor népszerű irodalmában, a legkülönbözőbb közvetítéseken keresztül, kivált német forrásokból olyan szerteágazó irodalmi és művelődési anyag áramlik szét térségeinkben, hogy méreteit és összetételét voltaképpen nem ismerjük, érdemleges és széles területet felölelő kutatások e téren soha nem folytak.”¹³⁸ Idézzük tehát a *Rostából* a *gótika*, *gótikus* szó három előfordulását: „a’ szép Disharmoniába egymástól elálló Characterekre ’s [...] két szomorú országnak képzeté-

132 William SHAKESPEARE, *Hamlet, Prinz von Dänemark*, <http://gutenberg.spiegel.de/buch/5597/1> (letöltés: 2015.03.23). Kazinczy láthatóan nem használta Johann Joachim Eschenburg megoldását: „Sterben – schlafen – Schlafen! vielleicht auch traumen – Ja, daran stößt sich!” Willhelm SHAKESPEARS, *Schauspiele*, 8, Mannheim (1778, http://books.google.hu/books?id=ZYNMAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=hu&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false; letöltés: 2015.03.23), III/1.

133 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, *i. m.*, 87.

134 WALDAPFEL, *i. m.*, 30.

135 IMRE, *i. m.*, 81.

136 Vö. WALDAPFEL, *i. m.*, 29–30.

137 HORVÁTH, *i. m.*, 20.

138 WÉBER Antal, *Katona József és a „gótikus” irodalom*, Színháztudományi Szemle, 29(1992), 32.

re nézve, Ideálsága, Gothicaisága – bámulandó”,¹³⁹ „Bánknek az Örömpalotába véletlen titkos vissza megjelenése, tele magas szépséggel és gothisch”,¹⁴⁰ „Góthica festései a Hazának”.¹⁴¹ Bárány Boldizsár láthatóan nem egyszerűen a történeti tárgyra értette a kifejezést – ahogy Wéber felvetette –, hanem az erős ellentétekre, kontrasztokra is, figurák, szituációk és felfokozott érzelmi állapotok szembenállására. A továbbiakban Wéber a gótikust a *Bánk bán*hoz és a „romantikus-nemzeti historizálásnak (kivált a kelet-európai típusúnak) kezdeti, megelőző periódusá”-hoz kapcsolja,¹⁴² ezért a *Luca széke* esetében eltekintünk a gótikus hatás további vizsgálatától.

Mindenesetre a kor német *Schauerroman*jai és angol *gothic novel*jei közül nem tudunk olyanról, amelyet a *Luca széke* forrásaként azonosíthatnánk. Solt Andor 1959-es kiadása a *Regénydramatizálások, átdolgozások* fejezetbe sorolta a *Luca széket*, minden bizonnyal valamely rémtörténetet feltételezve forrásként, azonban ezt a nézetet sem tudjuk megerősíteni. Az átdolgozások, fordítások Katona életművének első részét képezik, az utolsó alkotói évekből pedig az *eredeti* művek születését hangsúlyozza a szakirodalom. Az eredetiség kérdését egyébként furcsa fénytörésben mutatja fel a regénydramatizálás, történetfelhasználás hangsúlyozása – mintha nem William Shakespeare eredeti műveiként tartanánk számon a legtöbbször írott forrásokra épülő drámáit.

A gótikus epika, a rém- és kísértethistóriák népszerűsége más irányban is alakult, így jött létre a 19. század elejének viharos gyorsasággal terjedő, divatos új műfaja: a bűnügyi történet, amely ugyancsak erősen jelen van Katona drámájában.

Nincs alapunk arra, hogy ne eredeti drámának tekintsük a darabot, s nemcsak azért, mert nem találtuk meg a közvetlen forrását, forrásait. A két kézirat (1838; 19. század vége) is előforduló *eredeti* jelző elgondolkodtató, s – bár egyik sem autográf – akár meg is erősíthet abban, hogy ne tartsuk adaptációnak. Kerényi Ferenc arra hívta fel a figyelmet, hogy csupán négy Katona-dráma – ugyancsak nem autográf – kéziratán szerepel az *eredeti* jelző: a *Luca széken* (1812), a *Ziskán* (1813), a *Jeruzsálem pusztulásán* (1814) és a *Bánk bán* első kidolgozásán (1815).¹⁴³ A *Luca széke* bevett drámái, színi megoldásai alapján gondolhatunk átvételre, a dramaturgiai megoldások azonban a megszokott sajátosságok újszerű alkalmazásai, melyek valószínűsítik Katona leleményét. A két dramaturgiai szál összefonása, komédia, bohózat és érzékenyjáték összedolgozása, a gótikus irodalom, a bűnügyi történetek felhasználása messze túlmutat az esetleges forrásokon.

A szakirodalomban időről időre felmerül Katona népiessége, a Lucaszékkel kapcsolatos népszokások és az alacsony figurák jeleneteivel indokolva: „A *Luca széke* parasztjeleneteiben a magyar élet ismeretét érezzük, kivált egy kártyázó-jelenet

139 BÁRÁNY Boldizsár *Rostája* = KATONA József, *Bánk bán: Kritikai kiadás*, s. a. r. OROSZ László, Bp., Akadémiai, 1983, 339.

140 *Uo.*, 356.

141 *Uo.*, 357.

142 WÉBER, i. m., 33.

143 KERÉNYI Ferenc, *Katona József dilemmái = A magyar irodalom története 1800-tól 1919-ig*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007, 185.

stílusában, egy kántáló tót deák és egy cigány szerepében.”¹⁴⁴ Katona „valószínűleg megfigyelte a népies jelenetek sikerét, és tapasztalati alapon alkalmazott ilyeneket ott, ahol jószerével tehette” – emelte ki Mályuszné Császár Edit.¹⁴⁵ Megjegyzését alátámasztják a *Luca széke* olyan előadásai, ahol a színlap *népszínmű*ként azonosította a darabot (Esztergom, 1850; Marosvásárhely, 1863). Horváth János Katona komikum iránti érzékét emelte ki a *Luca széke*vel, épp a népiesnek mondott jelenetekkel kapcsolatban.¹⁴⁶ A hivatkozott jelenetekben azonban főleg az iskolai adaptációkban meghonosított európai komédia, továbbá az iskolai bohózat és közjáték továbbélő öröksége látható. A kártyások jelenetéhez korántsem volt szükség mély népismeretre, ráadásul a 18. századi európai vígjáték kedvelte és sokszor használta a kártyás figurákat. A cigánynak és a tót deáknak részben tanulatlanságra, részben hiányos latintudásra és tört magyarságra építő bohózati betétje ugyancsak az iskolai színjáték-hagyományból ismert. A tót deák éneke (*Emlékezz meg, ember, végső dolgaidról...*) az iskolai színpadról ismerős kántálás-paródia, e szövegnek a karácsonyi templomban végképp nincs helye: ismert egyházi énekek, a *memento mori* töredékeiből áll össze, lényege a *szernyű halálra* emlékeztetés lenne, a tót deák azonban ezzel az énekkel koldul – méghozzá a cigány irigységétől kísérve: sikerrel. Katona tehát sokkal inkább az iskolai bohózati hagyományból merített.

A Luca széke néprajzi forrásai

A *Luca széke* címe és cselekménye a magyar néphagyomány egyik jeles napjához, a december 13-ai Luca-naphoz kapcsolódik, s Katona igen ötletesen használja, de nem annyira népi hagyományként, hanem megmosolyogtató babonaként. A dráma zárata megbocsátó gúnnyal emlékezik meg a jeles nap praktikus és hasznos voltáról – nem a boszorkányok felismerése, hanem a két szerelmespár egymásra találása miatt. A szakirodalom azért is hangsúlyozza a néprajzi kapcsolatot, mert úgy tűnik, Katona drámája előtt nincs írásos adat a Lucaszékével kapcsolatos magyarországi folklórhagyományról,¹⁴⁷ tehát a jeles nap népszokásainak éppen Katona az egyik forrása – és nem fordítva.

A Lucaszékével kapcsolatos boszorkány-felismerő hagyományok szerteágazóak, a továbbiakban csak azokkal foglalkozunk, melyeknek köze van Katona drámájához.

A Luca napján elkezdett Lucaszékén naponta csak egy műveletet volt szabad végezni, s e hosszadalmasságot hol tizenkét, hol tizenhárom napos időszakként írják le. Katona a Róheim Géza magyarázta tizenkét nappal számolhatott,¹⁴⁸ mert a darab egyértelműen december 24-én délután, este és a december 25-re virradó éjjel játszó-

144 WALDAPFEL, *i. m.*, 32. Lásd még: PÓR Anna, *Népies hagyományok Katona József „Luca széke”-ben*, PIM Évkönyve 1960/61, 1961, 41–49.

145 MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR, *i. m.*, 87.

146 HORVÁTH, *i. m.*, 38.

147 PÓR, *i. m.*, 44.

148 RÓHEIM Géza, *Magyar néphit, magyar népszokások*, Bp., Athenaeum, 1925, 226–227.

dik. A nyitó jelenetben a kártyázó cselédek így inti le Kultsár: „Nono, bizony majd összevesznek egy pár dión” (I/1). Valóban, „az ország sok helyén szokásos volt az éjféli miséig dióra kártyázni”.¹⁴⁹

Körtés ugyancsak a nyitó jelenetben magyarázza el a Lucaszék hagyományát: „ha az ember Luca napján elkezdvén egész karácsonig egy kis széket csinál, de minden nap csak forgácsot kell elejteni, vagyés [!] egy vágást tenni, ezen székecskével osztán karácson éjtszakáján punktum 11 órakor menjen az ember a templomba, és a tornácha üljön rá, ekkor meglátja a boszorkányokat.” A kitüntetett éjféltre készülő Körtés jókor, 11-kor elfoglalja helyét a templomban. Mártonka jól ismeri az általa ostobaságnak tartott babonát, melyet épp ki akar használni: „Látod, pro forma én is csináltam egy Lucaszéket, annak az erejét ugyan nem hiszem, de lásd, legalább hasznunkra fordíthatom. Majd midőn ő a templomba megy, én valami sürgető dolog végett visszahívom, azomba addig elmúlik a 11 óra, és az ő gondolatja szerint semmi ereje sem lesz a Luca székének...” Körtés sietségének dramaturgiai oka is van, az, hogy korán érkezve rajtakaphassa a kriptába szökő orvost, ezért Katona – logikusan – az éjféli mise előttre helyezte a Rozinát elszöktetni készülő Orvos megjelenését, hiszen a mise alatt nem lehetne a kriptá és a templom között észrevétlen közlekedni és nőt rabolni.

A legtöbb néprajzi leírás szerint – csaknem kizárólag a magyar hagyomány jellemzőjeként – a boszorkányok ismertetőjele a szarv.¹⁵⁰ Katonánál azonban nem a szarvak a boszorkányság bizonyítékai, hanem az oltárnak hátatfordítás. Mártonka terve is erről szól: „Én azomba el szököm tőle [Körtéstől], és vége lévén az áhitatosságnak, nagy rémüléssel azt hazudom néki, hogy tégedet azok közt láttalak, akik, amint ő mondja, mind háttal ülnek visszafelé.” A boszorkányok tehát háttal ülnek az oltárnak. „A délszlávoknál [...] a zsámolyt beviszik a templomba és ráállnak, mikor a pap az áldást mondja. A templomban ülő boszorkányok hátat fordítanak az oltárnak és az ajtó felé néznek.”¹⁵¹ Lukács László több magyarországi adatközlőtől idéz beszámolót az oltárnak háttal ülő boszorkányokról.¹⁵² Magyar területen valószínűleg a Duna-Tisza közére is jellemző volt az oltárnak hátat fordító boszorkány-sajátosság, Katona tehát valóban találkozhatott a hiedellemmel szülővárosában, Kecskeméten. A sötét babona kérdése végigfut a drámán. Az idősebb generációhoz tartozó Körtés a hiedelmekkel kapcsolatos álláspontjában szembekerül a fiatalokkal, Mártonkával és Ágneskéval. Ágneska kineveti: „úgysem ér az egész dolog egy pipát”. Mártonka ugyancsak nem hisz benne, de ügyes csellel ki akarja használni. A dráma végén kiderül, hogy a Lucaszéke babonás és kinevetett hagyománya mégis megmentette a tetszhalott Rozina életét, visszahozta Vértanti gróf és Rozina boldogságát, visszaadta a mélabús Lázár életkedvét, vagyis a Lucaszéke nélkül nem következhetett volna a szerencsés végkifejlet. Nem egyértelmű, hogy Körtés is belátja-e a tradíció

149 *Magyar Néprajzi Lexikon*, III, főszerk. ORTUTAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1980, 61.

150 A „magyar etnikum területén kívül a boszorkányokhoz fűződő hiedelmek alig emlékeznek meg a szarvról.” DIÓSZEGI Vilmos, *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*, Bp., Akadémiai, 1958, 249.

151 *Uo.*, 245.

152 LUKÁCS László *A budapesti Néprajzi Múzeum első Lucaszéke, Válról, 1868-ból*, Szabadpart, 26. sz. http://www.kodolanyi.hu/szabadpart/26/26_tarstud_lukacs.htm (letöltés: 2015.03.23).

hiteltelenségét, azt, hogy „a Luca széke hamisság”, de valamennyien egyetértenek a hasznosságában, Körtés szavaival: „Mégis nem, áldott légyen az a mi helységünkbe, mert azáltal szabadítottuk ki öt holnapi tömlöcéből a mi jó nagyságos asszonyunkat, karácson éjtszakáján.”

A Luca széke dramaturgiája

Bár alábbi rövid fejtegetésünknek nem lehet célja a *Bánk bán* elemzése, de felvetjük a mű néhány, a *Luca széke*vel összefüggő kérdését.

Mint láttuk, a *Luca széke* irodalmának jelentős részét képezi azon cselekményelemek felmutatása, amelyek Katona más drámáiban, de leginkább a *Bánk bán* cselekményében megjelennek: egyrészt az afrodiziákum, illetve az altató alkalmazását, a férjes asszony elcsábítását vagy annak kísérletét említik – ezek külsődleges elemek, motívumismétlődések. Másrészt ide tartozik a féltékenység szenvedélyének parancsolni nem tudó férj bosszúja vagy bosszúkísérlete – ez azonban már tragédiakonstruáló elem, vagy maga a tragikum. A *Luca széke*ben hátborzongatóan végletes a férj szenvedélye, hiszen megöleti hűtlennek vélt feleségét; amikor azonban kiderül a hűtlenség vádjának igaztalan volta, a végletes tett helyrehozható, épp az orvos szenvedélye okán, aki életben tartotta az asszonyt a kriptában. Ezt a meglehetősen valószínűtlen szituációt a Lucaszék körüli bonyodalom teszi valószínűvé, karácsonyi játékban elfogadhatóvá. A *Bánk bán*ban Katona nem annyira a féltékenység szenvedélyét, mint inkább a megrendülést, illetve az udvar, a külvilág felszavazásról való véleményét emeli ki a főhősben, s a feltartóztathatatlan véghez nem Bánk féltékenysége vezet, hanem egyetlen megrendült pillanat elhamarkodott, szenvedélytől vezérelt mondata („Te átkozott kis alvó...”); onnan pedig Bánk a jóvátehetetlenség érzésével megy, támo lyog, Gertrudis megölésén át, a dráma zárlatig. Bánk útjának lényege a jóvátehetetlenség, a bűn és bűnhődés egy felbillent, igazságtévő nélküli világban – ez Katona tragikus világképének legerősebb bizonyítéka is, amely egyértelműen megjelent már a *Jeruzsálem pusztulásában*.

A *Luca széke* derűjét kivételes pillanatként kell értékelnünk, s a leginkább feltűnő, hogy súlyos tragédia-mozzanatokat transzponál komédiába. Ugyanez a furcsa derű látható a valószínűleg a *Rómeó és Júlia* ihlette kriptaszálban: Shakespeare-nél a véletlen indukálta félreértés kettős öngyilkosságba fordítja Júlia vélt halálát, a tetszhalott Rozina viszont nem egyszerűen kiszabadul, hanem visszanyeri a teljes szerelmi boldogságot is. A *Luca széke*ben e derűt elsősorban nem a szerencsés végkifejlet igazolja, hanem a gyilkossághoz vezető, túl erős szenvedély ábrázolása és a gróf jellemzésének hiánya – noha nem teszi hitelessé.

A *Luca széke* cselekményelemeit Katona másik vígjátékával, *A rózsával* is összevetve azt mondhatjuk, hogy a féltékenység és félreértés az európai komédia alapszűzsége; messze nem egyéni lelemény tehát a feltűnő egyezés a vígjátéki megoldást adó fiútestvér (katonatiszt, hadnagy) azonosítása, aki mindkét hűtlennek vélt nő környezetében

teljesen ismeretlen. Ezen túl Nagy Imre¹⁵³ és Bíró Ferenc¹⁵⁴ *A rózsában* számos olyan furcsa mozzanatot (Bírónál „talányos utalást”) fedezett fel, amely mintha kifelé mutatna a szövegből, nem kapcsolódik a történethez, de sajátos, a komédiától idegen, borongós, talán tragikus hangulatot eredményez.

A *Luca széke*vel kapcsolatos alábbi dramaturgiai megjegyzéseinkben a drámaszöveg első, 1822-es cenzori bejegyzésű kéziratának jelenetszámaira hivatkozunk.¹⁵⁵

A *Luca széke* két dramaturgiai szálon futtatja a történetet, és remekül fonja össze a szájakat: egyfelől egy olykor bohózatba hajló, sőt bohózatra váltó cselvígjáték, ifjú szerelmespárral a középpontban, másfelől egy bűnügyi történettel összefonódó, majdnem tragikus, de szerencsés kifejtető, érzékenyjátéki szerelmi történet. E két szál – a Vérhantié: „apa–feleség–fiú hármas” és Körtésé: „apa–leány–vőjelölt trió” – összefüggését nevezte Nagy Imre játékos-ironikus analógiának,¹⁵⁶ s ebben az értelmezési mezőben helyezte el a dráma viszonyrendszerét. A két analóg drámai szituáció középpontja Rozina, illetve Ágneska. A két, cselhez folyamodó szerelmes – az Orvos és Mártonka – kiáltó ellentéte felkínálja azokat a műfaji lehetőségeket: a tragédia és a komédia szélsőségeit, amelyeket Katona végül elkerül, és érzékenyjátékká simít. A két rokon helyzetet – a fent és lent regiszteren túl – elválasztja az a tény is, hogy az orvos és a Rozinához kapcsolódó másik figura, a gyilkos indulatú gróf agresszív szerelmi háromszög részesei, éles ellentétben a tiszta szívű Mártonkával. A párhuzamosság több értelemben is jellemzi a művet. A Körtés-szálon belül is fut analóg szál, amelynek középpontja a Lucaszék, a hozzá fűződő sajátos viszonytal Körtés, illetve Mártonka részéről. A magas és az alacsony társadalmi státuszú figurák különös párhuzamait látjuk az idő, jólelkű Flottiberg és Jakab, valamint Vérhanti és Jakab patriarchális viszonyában, miközben a kapcsolat ellenpontja is Vérhanti indulatossága, önfejlése. Az alacsony státuszú mellékes alakok (a cigány, a tót deák, a Rozinát köszöntő parasztok) ellensúlyozzák az orvos és a gróf önző gonoszságát. Az ellentét a magas státuszúaknál az életkorban is tetten érhető: a jó Flottiberg ellentéte a nála egy generációval ifjabb gróf és az orvos. Ez utóbbi egy szélsőségesen ábrázolt intrikus figura, a gróf helyét azonban Katona a pozitív végkifejlet érdekében lebegteti, vagyis szélsőségek között tartja. E rendszerben Lázár az egyetlen magányos, párhuzam nélküli figura, ő dramaturgiai szempontból is egyedül van, s ez állandó szentimentális bemutatásából, az irónia és az ellenpontozás teljes hiányából következik.

Az európai vígjáték legjellemzőbb topikus és dramaturgiai elemei megtalálhatók a műben. Tipikus fiatal szerelmesek állnak a középpontban, házasságuk érdekében a fiú ötletes cselet eszel ki a zord(nak vélt) atya ellen. A lány józanabb, s a mozzanatot tarthatjuk a Kisfaludy-vígjátékok (önkéntelen?) megelőlegezésének vagy párhuzamának: elmozdulás ez a dramaturgiailag aktívabb fiatal női szerelmes figura felé. Ágneska végig józanabb Mártonkánál, s a dráma megoldását hozó hírrel ugyan ketten érkeznek, de nem véletlen, hogy Ágneska közli a Rozina ártatlanságáról szóló üzenetet.

153 NAGY Imre, *Arachné szötte* (A rózsá c. vígjátékról), Színháztudományi Szemle, 29(1992), főleg: 52.

154 BÍRÓ, i. m., 29–36, főleg: 35.

155 Katona József összes művei, i. m., I, 825–880.

156 NAGY, *Nemzet és egyéniség...*, i. m., 150.

A végkifejlethez hozzátartozik, hogy kiderül: az atya eleve egymásnak szánta őket, tehát fölösleges volt a csel a szerencsés megoldáshoz. A csel a Lucaszékhez kapcsolódó karácsonyi hiedelem, amely ostoba és nevetséges babonaként fogalmazódik meg. A 18. század sötétséget elítélő világa, a babona leleplezése és kinevettetése valószínűleg didaktikus szerzői szándék is, de dramaturgiailag tökéletesen indokolt: a dráma két szála e babonában, helyesebben ennek leleplezésében ér össze.

Ugyancsak jellegzetes, s Magyarországra a 18. század második felében, végén érkező vígjátéki szituáció a szerelmespárok megkettőzése: egy lírai stílusréteget képviselő, társadalmilag magasabb és egy, a humort is hozó, társadalmilag alacsony szerelmespár párhuzamával (s itt nyilván különösen erős a bécsi népszínművek hatása).

A *Luca széke* újítása, hogy a magasabb szerelmespár történetét a tragédia felé hajlítja el, de érzékenyjátéki megoldást talál a tragikus végkifejlet elhárítására. A dráma sokféle műfaji meghatározása is jelzi, hogy Katona a korban divatos és kedvelt színjátéktípusokat ötvözte – ügyesen. A fennmaradt kéziratok saját műfajmegjelölései, így az 1822-es *nézőjáték*, az 1838-as *eredeti mulatságos vígjáték*, az 1841-es *dráma*, s végül a századvégi *eredeti színmű* mind a tragédia és a komédia végpontjai között, sajátos átmenetiségben azonosítják önmagukat. A színlapokon gyakori az érzékenyjáték megjelölés. Az 1830. október 3-ai miskolci színlapon a *mulatságos érzékeny családi rajzolat* a magánvilági, hétköznapi, szerencsés kifejtetű szerelmi tárgyat hangsúlyozta.¹⁵⁷

A komikus és a tragikus elemek, szálak, szituációk, figurák keverése egyértelmű szakítást jelent a klasszicizmus dramaturgiájával és színházi gyakorlatával: előzményeit megtaláljuk a kor bohózataiban, lovagi és vitézi játékaiban stb., vagyis mind abban a színi hagyományban, melyet Katona jól ismert, színészként, fordítóként és adaptátorként egyaránt alkalmazott – de talán nem tévedünk, ha erőteljesen és elsősorban Shakespeare hatására vezetjük vissza.

A *Luca széke* felsorolt pozitívumai mellett és ellenére, a néprajzi elemek, a csel-vígjáték, a gótikus thriller, a krimi szálainak ügyes összedolgozásával szemben szólnunk kell a dramaturgiai hibákról, következetlenségekről is, melyek – sajátos módon – ugyancsak Katona drámájának eredetisége irányába mutatnak.

A drámát indító hosszas, kártyás életkép azt sugallja, hogy az alacsony státuszú, perlekedő figurák az expozíciónak épp annyira információhordozói, mint a kétféleképpen felmerülő Lucaszéke a fabrikáló Körtés tevékenységében és a cselre készülő fiatal pár terveiben. Ezért nem ugrik ki eléggé sem a Lucaszék, sem a furcsán viselkedő, bolondos úrfi alakja, a néző tehát nem tudja biztosan, hogy e pontokból indul a cselekmény. Holott e sűrített megoldás remek dramaturgiai felütés lenne, jelezve, hogy a Lucaszék és a furcsa úrfi adják a cselekmény kiindulópontját, de ez csak akkor működne, ha a kártyások csupán a nyitójelenet hangulati háttérét adnák. Ha – mint azt Katona *Ilka*-bírálatából tudjuk – a „hallgatónak történet kell, nem készület”¹⁵⁸

157 Mivel a *Luca székét* igen sokszor játszották a 19. században, a fennmaradt színlapok műfaj- és színjátéktípus megjelöléseit is érdemes lenne végiglemezni: sokat elárulna a színházak gyakorlatáról.

158 KATONA József, *Kisfaludy Károly: Ilka, vagy Nándorfehérvár bevétele c. drámájának bírálat* = Katona József összes művei, i. m., II, 56.

akkor a kártyások hosszas játéka bizony a készülék tartozéka. Az egész I. felvonás szerkezetével hasonló gondok vannak, mintha a szerző nem lenne elég bátor belefogni a valódi cselekménybe; vagy mintha úgy érezné, közönsége nem érti a darabot, ezért több módon – párbeszédben közvetetten, illetve narrációban közvetlenül – el kell ismételnie a helyzet sajátosságait, ahelyett, hogy az előzmények izgalmas, mert nem teljes részleteit adagolná fokozatosan. A kártyás nyitójelenet után a felvonás első fele Lázáré, de gyásza, anyja halálát illető gyanúja és tépelődő, hamleti örültsége szétaprózva, ismétlésekkel jelenik meg, több jelenetben (I/3–6). A felvonás második fele sikerültebb: pergő jelenetekben derül ki a gróf és az orvos viszonya, a krimi előzmények és az orvos zsarolása. A két felvonásrész közé ékelődik Jakab elbeszélése (I/7), amely több szempontból is elhibázott. Kicsi, de zavaró hiba, hogy Jakab „*hat* hónappal ezelőtt”-i történetet mesél a Nagy Mákszem fogadóból, ahol szó került Rozina váratlan haláláról. A haláleset ugyanis a dráma minden további részében *öt* hónappal korábban történtként említetik. Ennél azonban fontosabb kérdés, hogy az orvos itt asinától származó, hónapokkal a drámai jelen előtti súlyos információkkal Jakab miért nem rohant azonnal Flottiberghhez és/vagy Lázárhoz, mi tartotta vissza hat (vagy öt) hónapig? A gróf majdnem házasságtöréshez vezető bécsi flörtjét és az orvos több mint kétes szerepét Jakab már a közlés időpontjában elég fontosnak találta a grófnő halálával összefüggőnek is találhatta. Az orvos inasának elbeszélése:

Még mikor a nagyságos úr Bécsbe lakott, akkor esmerkedett meg az urammal, akit is beteg feleségéhez elhívott, a Doktornak a sokszori pulzustapogatás, pulzusdagadást okozott, próbált, de nem sült el, ekkor álnoksághoz fogott, – volt a fejedelemudvarba egy Julianna nevezetű udvari dáma, kinek szépségéről még az irigységnek is dicsekedni kellett, ehhez folyamodott tehát a doktor, és a gróf szívét annyira vette, hogy végre egy szerelemitalnak fogantatásához folyamodtak – ezt a nagyságos asszony még jókor észrevette, és a fejedelemasszonynak hírül adta, mellyel ő a szép Juliannának szerencsét, a férjének pedig utálatot szerzett, melyért is kéntelen volt az udvart elhagyni; a grófbán szüntelen élesztette a doktor a nagyságos asszony ellen való bosszúállást, de a nagyságos úr csak komorkodott és hallgatott, míg végre itt a tüzijáték félben szakasztotta beszédünket.

Jakab alakja nem teljesen tisztázott a dramaturgiában. Katona valószínűleg a „régí hív szolgálja a grófnak” jellemző révén bizalmas, tehát kivételes szituációkban is a gróf közelében lévő, a cselédek és a gróf közötti összekötő dramaturgiai funkciót szánt Jakabnak, aki így fontos háttér- és előzmény-információkhoz juttathatná a közönséget. Ezt az összekötő dramaturgiai funkciót azonban Katonának nem sikerült megteremtenie, épp Jakab jeleneteit nem tudta beépíteni a drámai szerkezetbe, s Jakabnak végül csak töltelék jellegű, életszerűtlen jelenetekben jut kiemelt szerep. A legjobb példa a III/5. jelenet, amikor a gróf Jakabbal osztja meg Rozina hűtlenségének történetét, s Jakab Rozina szerepét eljátszva gyözködi urát a megbocsátásról. Ehelyett nyugodtan a gróf szemébe vágthatná az itt asintól megtudott előzményeket a gróf tervezett hűtlenségéről. E jelenet megakasztja a történéseket, holott ekkor éppen főléleges a késleltetés. De nem egyszerűen késleltet: Jakab mint (Rozinát a grófnak eljátszó) nőimitátor épp

az arra legalkalmasabb ponton hajlítaná bohózatba a darabot – akkor, amikor az legerősebben nyit a tragédia felé.

A II–III. felvonás ügyesebb az elsőnél, bár a következetes sorrend ezekben is többször megbillen. A II/1–2. rövid, de annál fontosabb jelenet a két szál mesteri találkozása: a Luca székén üldögélő Körtés ekkor veszi észre a kriptába lopódzó orvost.

A második felvonás legszervetlenebb jelenetsora a cigány és a tót deák bohózati betétje (II/3–4–5). Az a tény, hogy a dráma valamennyi kéziratos változata megtartotta e jeleneteket, azt bizonyítja, hogy a korabeli közönség még mindig kedvelte az efféle alacsony humorforrást, melynek használatát Katona számára a Shakespeare-drámák is igazolhatták. E jelenetek a *Luca székébe* kevésbé illeszkednek, s egyaránt fölöslegesek a cselekmény és a dramaturgia szempontjából. Sikerük azonban a színpadon garantált, akárcsak a legtöbb iskolai komédiában.

Ugyanakkor a II/3–4–5. jelenetsor egészen más, mert ellenpontoszó értelmezésének lehetőségét is felvetjük: elképzelhető, hogy a bohózati betéttel a szerző ki akarta emelni, s egyszersmind ellenpontoszni az utána következő, hátborzongató kriptajelenetek ijesztő hangulatát. A halál közelsége, Lázár kriptabeli monológja, mely erősen visszautal az I. felvonás ugyancsak Lázár fogalmazta ontológiai kérdéseire, a lét és nemlét között nem elhelyezhető *Szózattal* folytatott párbeszéd (II/10–11) súlyos, tragikus hangulatát két – összefüggő – burleszk mozzanat ellensúlyozza: egyrészt a tót deák kántálása a *szernyű halál*ról, másrészt az egy orvos helyett két vélt latin tudor (a cigány és a deák) letartóztatása, a paraszt figurák lételméleti indoklásával: a karácsonyi jeles napon „meglehet, hogy egyik a lelke, másik a teste” (II/5). Amit itt ellenpontoszásnak neveztünk, megint csak analógia, most ontológiai párhuzam, mely ismét a magas és alacsony státuszú figurákat közi össze. Ha ellenpontoszást, szélsőséges és a klasszicizmus számára össze nem illeszthető tónusokat, aspektusokat feltételezünk, akkor ismét hivatkoznunk kell Shakespeare-re, s kézenfekvő például a *Hamlet* sírásó-jelenetének ambivalenciájára gondolnunk.

A III. felvonás első négy jelenete Ágneska boszorkányságára kapcsol át, itt van a vígjátékban megszokott fordulat: a zord atya nem is olyan zord, eleve egymásnak szánta a fiatalokat. A III. felvonásban is van néhány fölösleges, illetve következetlen részlet. Ilyen Jakab már említett nőimitációja (III/5), majd a következő jelenetben Rozina és a gróf közötti könnyes emlékezés Rozina hajdani betegségében a gróf önfeláldozó ápolására; utóbbira a történet szerencsés megoldásához van szükség, ellene mond viszont a gróf máskor oly hajthatatlan keménységének. Ez is arra mutat, hogy a legkevésbé hitelesen megformált drámai figura épp a gróf. Szélsőséges magatartásának, döntéseinek indokait kevésbé látjuk, pedig mégiscsak ő lenne a kulcsa a történeteknek, ő akarta eltétni láb alól a hűtlennek vélt feleségét. „Fejem, szerencsétlen fejem” – reagál a gróf „elementibe” Rozina ártatlanságának hírére (III/9), melyet Ágneska bizonyít. E jelenet végén hallatszik kívülről a lövés: „agyon akarta magát lőni, midőn mindeneket meghallott” – magyarázza Mártonka. A gróf öngyilkossági kísérletének nincs dramaturgiai alapja, a grófnak nincs szövege sem a hirtelen feléledt lelkiismeret-furdalásról, sem a bocsánatkérésről, helyette *kétségbeesett melanchóliával egyhelybe áll*, s kegyesen annyit mond az általa csaknem tönkretett, de most megbocsátó családnak: „Az Isten nem engedte. Élek, hogy néktek

egész boldogságtok lehessen”. A gróf és Rozina története illogikus, sőt megíratlan, hiszen a gróf bosszúszomja és elvetemült bosszúja nem egyeztethető össze Rozináért változatlanul égő szerelmével. Az érzékenyjátéki fordulat tehát motiválatlan – ami nem meglepő, hiszen ez a színjátéktípus egyik legáltalánosabb ismertető jegye. Katona jó érzékkel nem e bizonytalan és erőltetett ponton zárja a drámát, hanem Ágneskáék valóban szerencsés sorsfordulatával, a babonát cselesen kihasználó ifjú szerelmespár boldogságával. Ez utóbbi következtében a dráma zárata jól sikerült, rövid és frappáns.

A Luca széke strukturáltsága

A *Luca széke* kéziratai három felvonásosak, s a legtöbb fennmaradt színlap ugyancsak három felvonásosként harangozza be a darabot. E felvonások mindegyike – egy-két jelenet eltéréssel – nagyjából azonos számú jelenetre osztott.

A cselekmény helyszínei is határozottan három részben strukturálják a történeteket: kezdünk (1) a gróf kastélyában, majd (2) a templom és a kriptá következik, végül (3) a megoldás ismét a kastélyban.

A három felvonásos struktúra a krimiszál felől tekintve – centrumában az orvos működésével – is igazolható. Az első felvonás történései következtében az orvos el-érkezettnek látja az időt Rozina megszöktetésére (lásd az első felvonás zárójelenetét), s ezt hajtáná végre a második felvonásban, de Lázár megöli. Ezzel Lázár kiiktatta a gonoszt, s annak hiánya indokolja mind a tragédiába tartó történés – dramaturgiaiailag motiválatlan – jóra fordulását, mind a cselekmény hirtelen „kivilágosodását”, vagyis a dráma túl gyors, elsietett vagy elnagyolt megoldását. Lehetséges, hogy a három felvonásos szerkezetet épp gonosz (az orvos) középpontba állítása tette Katona számára indokolttá, e szerkezet viszont nem hagyott helyet a gróf alakjának bemutatására és árnyalására. A gróf első felvonásbeli csökönyösségének és gyilkos szándékú gonoszságának (hiszen úgy tudja, feleségét „eredményesen” gyilkoltatta meg!) oldódnia kellene, ám az első felvonásban elhagyjuk a grófot, s csak a harmadikban látjuk viszont, változatlan gonoszként, összeomlása így előzmény nélküli.

A három felvonásra osztás az 1810-es évek elején még korántsem volt olyan elterjedt, mint később. A Katona által fordított, ismert és általában a kor színpadain játszott darabok a legkülönbözőbb, de háromnál általában több felvonással dolgoztak. Ezért nem valószínű, hogy a *Luca széke* struktúráját ez a gyakorlat indokolta volna.

Két kísérlet a dramaturgiai hibák javítására?

Egy színlap 1850-ből

A *Luca széke* előadásai igyekeztek kiküszöbölni a következtetlenségeket, rövidíteni a terjengős szövegeket, kiegészíteni a nézők számára elsikkadó fontos részeket. Erről tanúskodnak a rendezői bejegyzések a fennmaradt kéziratokon és – közvetve – a szín-

lapok is. Két olyan dokumentumot találtunk, amely az említetteknel jóval erősebben avatkozott be az eredeti drámába.

Elsőként nézzük az Esztergomban 1850. december 26-án játszott előadás színlapját:¹⁵⁹

UJFALUSI SÁNDOR igazgatása alatt

először adatik

KARÁCSONY ÉJSZAKÁJA

vagy Lucza széke a templom küszöbén

*Uj eredeti Népszinmű dalokkal Bánkbán szerzője Katona József hasoncimű bevezetlen műve
után színpadra alkalmazta Komlósi Ferencz, zenéjét készítette Szerdahelyi*

A színlap nemcsak a szereposztást, hanem a dráma beosztását is megadja (modern helyesírással közöljük):

Előjáték: A büntett

1. szakasz: Ólomöntés és betlehem

2. szakasz: Az örült fiú

3. szakasz: Luca széke a templom küszöbén

4. szakasz: A sírbolt titkai

5. szakasz: Feltámadt édesanya

E beosztás a színváltások megoldását jelzi. A szakaszok szereplői nincsenek részletezve, azokat egyetlen szereplista fogja át, de könnyen rekonstruálható a feltételezett tartalom. Az első szakasz a Lucaszékről szóló nyitó jelenet, a háttérben a kártyázókkal. A második szakasz Lázár és a gróf, illetve az orvos és a gróf összeccsapásait mutatja. A harmadik nyilván a karácsonyi éjjeli misére várók (Körtés, továbbá a tót deák és a cigány, majd több arra járó) jelenete, a negyedik a kriptabeli szín, az ötödik a gróf házában mindenkit színre hozó záró szín, a félreértések elsimitásával és a szerencsés végkifejlet bemutatásával.

A szakaszokat megelőző előjáték külön szereplistát közöl, öt szereplővel: Vérhanti gróf, az orvos, Signora Delmonti Julia, Dienes és egy „ösmeretlen tiszt”. Az előjátékot nyilván azért illesztették a darabhoz, hogy kiküszöbölje a szövegbeli utalások bizonytalanságait, illetve azokat a következtetlenségeket, amelyek a Jakab kocsmabeli találkozásának elbeszéléséből fakadnak. Azt feltételezzük tehát, hogy az előjáték bemutatta az előzményeket: egyrészt a gróf Delmonti Júlia iránti szerelmét és az orvos ténykedését, továbbá a gróf házában az „ösmeretlen tiszt” megjelenését és a gróf félretájékoztatását Rozina vélt hűtlenségéről. Ezzel a kiegészítő előjátékkal tehát mindent érthetett a néző, és beavatottként izgulhatta végig az igazság krimiszerű kiderítését.

¹⁵⁹ OSZK Színháztörténeti Tár. A színlap szövegét modern helyesírással idézzük. Meglepő, hogy befejezetlenül harangozza be *Luca székét*. Az előadás jutalomjátékszerű, mert az „aggszínész”, Könyves Máté (1780–1866) felléptét külön kiemeli.

Egy különös, rövid változat: a *Luca széke* 1838-as kézírata

Az előzőekben ismertetett színlapról csak következtetni tudtunk az előadásra; a *Luca széke* 1838-as kézírata azonban a teljes szöveget adja, még hozzá fontos változtatásokkal.

A kézirat lényegében javítás nélküli, gondos tisztázat. Nem tudjuk, hogy a tisztázatot készítő Gönczy Sz. Sámuel kinek a szerkesztett, meghúzott szövegét másolta. Az egyszerűség kedvéért Gönczyt fogjuk emlegetni, azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy semmi alapunk öt tekinteni a szöveg szerkesztőjének. Egyes esetekben úgy tűnik, az 1838-as szerkesztő jól értett és értelmezett bizonyos kifejezéseket, amelyeket a korábbi másoló 1822-ben rosszul olvasott vagy írt. (Említettük a *görcs/göcs* szót.) A másolat egyértelműen színrevitel céljából készült, hiszen a szereplistát egy nem utólag beszúrt, hanem gondosan összeállított kelléklista követi: „Requisita: kártya, kis szék, balta, ék, kis üveg, tolvaj lámpás, kulcs, óra, egy darab kenyér, két bilincs, fáklya, pislogó mécs, korsó víz, három töltött pisztoly, falon kép.”

Az 1838-as szöveg csaknem egyharmadával rövidebb, mint a dráma másik négy ismert kézírata. A rövidítések nem egyszerűen kurtább drámát, hanem megváltozott dramaturgiát eredményeznek. A rövidítés igen jótékonyan járult hozzá a dráma fesszebbé tételéhez, a szerkesztő csaknem minden jelenetben rövidített: elhagyta az ismétlődő, új információt nem hordozó dialógusrészeket, egyes jelenetek felcserélésével logikusabbá tette az események sorrendjét, és ami a legfontosabb: néhány jelenet elhagyásával átalakította a drámát. Felmerül a kérdés: mennyi köze van az 1838-as kézirat rövidítéseinek az 1822-es datálású szöveg utólagos, valamely színpadi előadás előkészületeit jelző, rendezői meghúzásaihoz? A válasz: Gönczy másolata nem vezethető vissza az 1822-es szöveg utólagos javításaira. Egyetlen, valószínűleg véletlen, mert kézenfekvő egybeesés: a nyitó jelenet színpadra állítással kapcsolatos, utólagos meghúzása, a kártyás életkép kihagyása egyezik az 1838-as rövidítéssel.

Az alábbiakban az 1822-es szöveghez képest történt leglényegesebb változtatásokat tekintjük át. (Az idézeteket modern helyesírással közöljük.)

Az ismeretlen szerkesztő az első felvonásba nyúlt bele a legradikálisabban. A hosszú nyitó jelenet életképéből csupán a drámát felütésszerűen indító kártyaszituáció jelzését hagyta meg, háttérként. A kártyázó mellékalakok meg sem szólalnak, a kártyázásra utaló egyetlen szöveget a drámában fontos szerepet betöltő Ágneska mondja („Adut! – *vetnek reá* – Makkot! – *vetnek reá* – Tromfot! Ahá! Milyen szépen kijött a makk csákó.”). A nyitó jelenetben ezen túl csak Körtés Lucaszék-készítéséről és Mártonka Lucaszék-cseléről esik szó – vagyis a cselekmény és a dramaturgia szempontjából összefüggő, s már itt két irányban induló kulcsmozzanatról, melyet nem zavar üres párbeszéd a kezdőképben –, a Lázárt jelző *kívül zörgés* és „*gyilkos!*” kiáltás pedig elindítja a krimiszálat is.

Kimaradt az 1822-es szöveg első felvonásának 2, 7, 11. jelenete. E húzások révén az 1838-as változat feszes dramaturgiával építkezik, az információkat gondosan és gazdaságosan adagolva.

A szituációt az I. felvonás első öt jelenetében kiépítette. Az elhagyott I/2. jelenetben Jakab *elmesélte* a Grófnak Lázár furcsa viselkedését, Gönczynél viszont a nézők

látják a színpadon, s ez utóbbi jóval hatásosabb és színszerűbb, mint a narráció. Az I/2. kihagyása következtében a nyitó jelenet végén az úrfi *kívül zörgését* rögtön követi a gróf saját aggodalma fia miatt, s ugyane rövid szövegben, fontos információként elhangzik a Rozina név is. Ezután szembesítettik a színen Lázár és a gróf, s beszélgetésükből kezdenek összeállni a néző számára a korábbi információk, megerősítve Lázár rövid magánjelenetével is. A szituáció kiépítését az I/5. jelenet teszi teljessé, Lázár és Flottiberg hosszabb dialógusával, melybe Gönczy beillesztette a Jakabbal folytatott későbbi párbeszédéből a fontos részeket is; azokat tehát nem aprózta el, hanem egyszer és egyszerre jutnak el a nézőhöz a fontos információk Flottiberg és Lázár beszélgetéséből. A drámai szituáció kiépítése után Lázár rosszullétével egyrészt felpörgette a cselekményt, másrészt – s ez a fontosabb – színre hozta az Orvost.

Gönczy elhagyta Jakab leleplező történetét a kocsmában az orvos részegen fecsegő inasának hat hónappal korábbi szavairól (1822: I/7), s ez döntő változást hoz. Hogy bűntény van, az az első öt jelenet több utalásából (Lázár gyanújából és anyja haláláról szóló mondataiból) sejthető, s a bizonyosságot az 1838-as változat I/7. jelenetében az orvosnak a grófhöz intézett mondatából megtudjuk. „[A] gazságot a kakas is kivakarja” – figyelmeztet az orvos, majd egyetlen rövid szöveggel helyettesíti az 1822-es kézirat hosszú elbeszélését: „Az előbb hozzám jött a szolgám, Dienes, és azt adja tudtamra, hogy az öreg, fiad, és Jakab igen titkoson beszélnek egymással, én is tehát mindjárt jöttem, és az ajtónál szerencsém volt egy cikkelyt életed históriájából hallani, azon törekszenek, hogy miképpen tanulhassák ki a gyilkosságnak valóságát.” Ez az utalás bizonyossá teszi egy valamikori gyilkosság, sőt talán kettős gyilkosság tényét: „Nem akarok többé gaz dolgokon bibelődni, csak kettőt követtem életembe, Juliánnán és feleségeden, az utólsóért add ki a jutalmat.” A távozni készülő orvos zsaroló pozíciójából nyilvánvaló, hogy az orvos és a gróf valaha szövetkeztek egy vagy két bűn elkövetésére. Az orvos motivációját (legalábbis szökésének és egy „vélt halott” elvitelének tervét) az első felvonás végén megtudjuk (I/8), rejtve maradnak viszont a bűntény egyéb részletei: a gróf és az orvos bécsi praktikái, a gróf flörtje vagy kalandja Juliánnával, Juliánna kiléte, s végül Rozina vélt hűtlensége, mely miatt a gróf megrendelte a gyilkosságot. A kihagyott bűnügyi összefüggések jó része csak egyszer hangzik majd el a színpadon, méghozzá az 1838-as változat kriptajelenetében (II/12). E jelenetben nincs rövidítés az 1822-eshez képest, tehát az 1838-as változat az előzmények kihagyásával e jelenetbe sűrítette a krimi-információkat. Itt derül ki az orvos Rozina iránti szerelme, a gróf részéről a gyilkosság megrendelése, a mérég helyett altató beadása és az orvos nőrablási szándéka. Itt hangzik el másodszor a néző számára az I/7. jelenetben még sehova sem kapcsolható Juliánna név. A néző nyilván csak Juliánna második említését érti, a szerző/szerkesztő viszont azt várja el tőle, hogy emlékezzen az I. felvonásban elhangzott, akkor még ismeretlen névre, sőt a kontextusára is. („A férjed, ha tudni akarsz, azért akart megöletni, mivel Juliánnával való történetének általad lett felfedezéséből származott bosszúját hívségtelenséged öregbítette, melyet hat hónappal ezelőtt egy ismeretlen katonatiszttel követtél el. Ami a fiadat illeti, annak nem szükség áldás, mert megbolondult. [...] Én kegyelmesebb voltam, mint a te férjed, a mérég helyett csak altatót adtam.” II/12.) Az 1838-as szövegben tehát itt esik szó először az ismeretlen katonatisztről, akiről majd a

III/8. jelenetben tudjuk meg, hogy az ártatlan Rozina bátyja. (A gróf féltékenységről az 1822-es szövegben már a Juliánna-előzmény előtt értesültünk, magától a gróftól: „Éppen akkor jött ki az ajtón, mely a feleségem hálószobájára vezet, egy katonatiszt”. Az 1838-asban nincs hasonló utalás.)

Az 1838-as II. felvonásban kevés a változtatás. A szerkesztő megtartotta a cigány és a tót deák bohózat jelenetsorát (II/3–4–5), s valószínűleg nemcsak a szórakoztatás szándékával. A bohózat betéttel (és a kicsit rövidített, félreértéses letartóztatással) késleltetni akart. Két rövid jeleneten változtatott. Elhagyta az 1822-es II/8. jelenetét, amely behozta Mártonkát a színre, hogy Körtést hazahívja a boszorkányság álhírével, ezzel viszont fölöslegesen megakasztotta a templombeli történeteket. Ehelyett Gönczy előrehozta az orvos rövid monológját (1838: II/8), a II/9. jelenetben pedig Jakab már a kriptába vezeti Lázárt.

A III. felvonás első négy jelenete követi az 1822-est, a felvonás további részéből viszont ismét jó dramaturgiai érzékkel húzott az ismeretlen szerkesztő.

Teljesen kihagyta az 1822-es III/5. jelenését (ahol Jakab „eljátszotta” Rozinát az érzékenyülő grófnak), s ezzel nemcsak felpörgette a drámai történet, hanem megakadályozta, hogy az érzékenyjátéki megoldást hozó utolsó felvonás bohózatba forduljon át. Ugyancsak kimaradt az 1822-es III/8. jelenete, amely elismételte a gróf számunkra elutasító magatartását, Lázár kétségbeesését, Flottiberg igyekezetét, s így szintén megakasztotta volna a felgyorsuló drámai történet. (Rozinát és a magát megcsaltnak tudó gróft az 1838-as változat már a III/5. jelenetében szembesítette.) A gyorsítást a drámát záró jelenetek rövidsége is jelzi. A III/5. utáni jelenetben a falu népe érkezik asszonya üdvözlésére, s e ponton „robban be” Ágneska és Mártonka a grófnő ártatlanságának hírével: a haldokló Dienes mesélt a hat hónappal korábbi látogatásról, amikor Flottiberg Vilhelm kereste volna Rozinát, a testvérét. E hírrel a krimi-szálon belül megoldódik a gróf oktalan féltékenysége, megbizonyosodunk arról, hogy Rozinát hamisan vádolta hűtlenséggel. Ezután iktatja be az 1838-as szerkesztő a rövidke késleltető jelenetet a színpad mögött eldördülő lövéssel (III/8). A záró jelenetből kellő hirtelenséggel, meglepetésként tudjuk meg, hogy Rozina ártatlansága mellé még a gróf is életben maradt, semmi akadálya tehát a szerencsés végkifejletnek. Az 1838-as változat sem javít a gróf megíratlan figuráján. Annyi következtetés vethető szemére az 1838-as szöveg szerkesztőjének, hogy a húzások következtében magyarázatlanok a Juliannára és a bécsi tartózkodásra vonatkozó, a szövegben részben bennmaradt (bennfelejtett?) utalások.

Egy bizonyíthatatlan és merész hipotézis

A korabeli kiadott vagy kéziratban maradt drámák közös jellemzője a bőbeszédűség, az okkal vagy ok nélkül nehéz felfogásának tételezett nézők tájékoztatása hosszabb narrációval, a dráma feszességének, ritmusának feláldozásával. Ezt részben magyarázza a közönség felkészületlensége, a fejletlen színpadi körülmények közötti kezdetleges színészi utalásrendszer, a többértelműség színpadi jelrendszerének hiányossága. A kései Katona-drámák közül a *Jeruzsálem pusztulása* és a *Bánk bán* éles ellentéte

az említett bőbeszédűségnek; e műveknél a színpadon és nézőtérén megvalósíthatatlan „visszalapozás” nélkül kell(ene) a nézőnek összeilleszteni a feszes dramaturgia logika elemeit.

Példaként a *Bánk bán* IV. felvonásából Izidóra beszámolóját említjük, a dráma III. felvonását – a Melindát durván felelősségre vonó Bánk jelenetét – megelőző történetekről:¹⁶⁰ kérdés, hogy mit takar Izidóra „[m]indent kivallottam” mondata, de valószínű, hogy a porokról is szólt a vallomás. Ha igen, akkor Bánk tudja, miért vallja magát Melinda ártatlannak, mégis, az udvar nyelvére gondolva, kimondja a mondatot („Te átkozott kis alvó...”), amely elindítja, s visszafordíthatatlanná teszi Melinda örületét. Márpedig ennek következtében Bánk önmagát nem tudja menteni, különösen nem felmenteni – azt azonban, hogy Bánk tudott Melinda elcsábításának körülményeiről Izidórától, csak a IV. felvonásból tudhatja meg a néző. A sűrítés akkor is jól látszik, ha összevetjük a *Bánk bán* végleges kidolgozását az első változattal. Az elsőben nincsenek porok (altató és hevítő szerepek), ezért a IV. felvonásban Izidóra sem szolgál e téren leleplező magyarázattal, Bánk felháborodása megmarad „a hírnevet ért sérelemnél, a lovagdrámák konvencionális becsületfogalmának szintjét tartotta a történetet. A második – a csábítás sikerét világossá téve – elmélyítette a becsületet ért sérelem tartalmát. Bánk Melinda iránti szerelme is más minőséget nyer, ha nem csupán a nevére hárul, udvari szóbeszéd keltette szégyent kell megbocsátania.”¹⁶¹ A végső kidolgozásban Biberach egyetlen mondata tudósít a porokról (I. felvonás), melyekről másodszor Izidóra szól, a IV. felvonásban, ezáltal átértelmezve a dráma korábbi pillanatát (a II. és a III. felvonás között, valamint a III. nyitó színében). Természetes és gyakori, hogy a nézők később értesülnek a cselekmény részleteiről, itt azonban a nézőnek azt kell tudatosítania, hogy Bánk, a porokról szóló fontos információ birtokosa, úgy viselkedik, mintha nem tudna a Melindának adott hevítőről, s ekkor reagál „a lovagdrámák konvencionális becsületfogalmának”¹⁶² megfelelően. Az első kidolgozásban is küzdött a felszavazott férj konvencionális reakciója a szerelemmel, a másodikban azonban ezen túl a porról szóló információ is fokozza Bánk bizonytalanságát; egyértelmű utalás erre az „Ottó, 's Melinda, egyaránt örültek” gyanúja. Hasonló ingadozó gyanú forrása Bánk számára a Gertrudisnak adott altató. Mindezt a feszült figyelmű nézőnek „össze kell raknia”, emlékezve minden szóra, mert csak így tudja átértékelni és érteni az önvádtól sújtott Bánk helyzetét.

A kihagyások, húzások eredményeképp a *Luca széke* 1838-as, lerövidített kézírata hasonlóan feszes drámát eredményezett – és minden szótagra ügyelő, igencsak szemfüles nézőt kívánt. Az 1838-as szövegváltozat feltűnően sűrű dramaturgiája igen nehézé tehette az előadást, melyben sok színi és gesztus-utalás lehetett szükséges a cselekmény megértéséhez. A *Bánk bánnal* ellentétben azonban a *Luca széke* nem a tragikum, az összetett emberi szituációk irányában mélyített a sűrítéssel, hanem a krimi izgalma felé – s ezzel új színjátéktípussal próbálkozott az ismeretlen szerkesztő.

160 A kritikai kiadását használtuk: KATONA, *Bánk bán*, i. m.

161 OROSZ László, *Katona első és második Bánk bánja*, Forrás, 12(1980)/4, 41.

162 Uo.

A szüksézsavúság, a dialógusokból vagy még inkább azok sejtetéseiből kibontandó összefüggések, az előzményekre, a történésre és a figurákra egy-egy mondatos, mellesnek tűnő, de a megértéshez elengedhetetlen utalások a *Bánk bán* dramaturgiájára emlékeztetnek. Semmiképp nem a drámai eredmény, csupán a sűrítés foka alapján megkockáztatunk egy bizonyíthatatlan feltevést. A Katona-drámákban az 1810-es évek közepétől figyelhetjük meg a tömörített, feszességet célzó dramaturgiai megoldásokat: vajon nem lehetséges, hogy 1815 körül vagy után (például Udvarhelyi Miklós 1816-os kecskeméti tartózkodása és drámaadását idején) Katona átdolgozta, feszesebbé tette az 1812-ben készült *Luca székét*, s bő két évtizeddel később, 1838-ban e kézirat vagy annak egy másolata juthatott Gönczy Sz. Sámuel kezébe?

GÁBORI KOVÁCS JÓZSEF

Kemény Zsigmond útja a Pesti Hirlapig

A centralisták, a municipalisták és Széchenyi hívei vonzásában

I. Bevezetés

Kemény Zsigmond Pesti Hirlaphoz kerülésekor a számos ajánlat közül a centralista lapét fogadta el, és ebben is a központosítók eszméi mellett szállt síkra, holott ugyanitt elméletileg municipalista elveket is hirdethetett volna.¹ A szakirodalom egy része Keményt a centralisták közé sorolja.² Először Szekfű Gyula mutatta be a centralistáknál konzervatívabb alkotóként,³ és úgy látta, hogy az Eötvösökkel való együttműködés során „sem vallotta teljes egészükben nézeteiket”.⁴ Szekfű másodikként említett megállapításával Rigó László, Szegedy-Maszák Mihály és Fenyő István is egyetért, bár ők alapvetően liberális gondolkodóként tekintenek Keményre.⁵ Veliky János szintén a reformkori liberális csoportok között jelölte ki az író-politikus helyét,⁶ míg Fehér M.

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének posztdoktori ösztöndíjasa; a tanulmány írásának idején a Miskolci Egyetem predoktori ösztöndíjában részesült.

1 A centralisták fellépésének körülményeit és a reformellenzék megerendszert védelmező szárnyával folytatott polémiajukat a szakirodalom már részletesen tárgyalta. Lásd pl. FENYŐ István, *A centralisták: Egy liberális csoport a reformkori Magyarországon*, Bp., Argumentum, 1997, 251–323; GÁBORI KOVÁCS József, *A centralisták szerepe az ellenzék egységesítésében*, Száz, 146(2012), 563–607.

2 Lásd pl. PAPP Ferenc, *Báró Kemény Zsigmond*, Bp., MTA, 1922, I, 219; BARLA Gyula, *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*, Bp., Akadémiai, 1970 (Irodalomtörténeti Füzetek, 67), 132–136; ANTALFFY GYÖRGY, *Szalay László a reformkor politikai-jogi gondolkodója*, Bp., Közgazdasági és Jogi, 1983., 104; SZABÓ MIKLÓS, *A magyar nemesi liberalizmus: 1825–1910 = Szabadság és nemzet*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Bp., Gondolat, 1993, 150–181, különösen: 162, 174; KOSÁRY Domokos, *Kossuth Lajos a reformkorban*, Bp., Osiris, 2002² (Milleniumi Magyar Történelem: Életrajzok), 260; KECSKEMÉTI Károly, *A kontinentális liberalizmus magyar változata = Liberalizmus és nemzettudat: Dialógus Szabó Miklós gondolataival*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, Bp., Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, 2008 (Eszmetörténeti Könyvtár, 8), 223–240, különösen: 226; SCHLETT István, *A politikai gondolkodás története Magyarországon*, 1, Bp., Századvég, 2009, 536–543.

3 SZEKFŰ Gyula, „Valahol utat veszettünk”, bev., kiad. SZIGETHY Gábor, Bp., Magvető, 1987 (Gondolkodó Magyarok), 15.

4 *Uo.*, 37.

5 FENYŐ, i. m., 354–363; RIGÓ László, *A hírlapíró Kemény (1837–1846) = KEMÉNY Zsigmond, Korkívánatok: Publicisztikai írások 1837–1846*, kiad. RIGÓ László, Bp., Szépirodalmi, 1983 (Kemény Zsigmond Művei; a továbbiakban: *Korkívánatok*), 465–501; BARLA Gyula, *Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt*, ItK, 78(1974), 513–518, különösen: 516; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., Szépirodalmi, 1989, 316–317.

6 VELIKY János, *Kemény és a politikai nyelvek a reformkor második évtizedében = A sors kísértései: Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, mts. DOBÁS Kata, PINTÉR Borbála, Bp., Ráció, 2014, 32–52.

István „szabadelvű-konzervatív szellemiségű alkotó”-nak nevezte őt.⁷ Jómagam Takáts Józseffel egyetértve olyan konzervatívnak vélem Keményt, aki „a feudális rendszer megszüntetésére és a jogegyenlőségre nézve elfogadta a liberális javaslatokat”, viszont az átalakulást „a történeti alaptól kiindulónak, fokozatosnak, s a különféle társadalmi érdekeket figyelembe vevőnek szerette volna látni”.⁸ Takáts megállapítása természetesen csak jogtörténeti szempontból releváns, hiszen Kemény politikatörténeti megközelítésben semmiképpen sem tekinthető konzervatívnak. A konzervatívokkal való együttműködést ugyanis mereven elutasította, és eszmerendszerükkel sem szimpatizált. Politikatörténeti szempontból Keményt a centralista és municipalista csoportok között álló liberálisnak tekintem.

II. Indulás és a Korteskedés – Kemény a kapcsolatfelvétel előtt

Kemény a Kolozs megyei évnegyedes közgyűléseken lépett fel először politikai téren, 1841–1842-ben. Itt a szabadelvű követutasítások elfogadtatásáért szállt síkra.⁹ Politikai tevékenységének igazi területe azonban az újságírás volt. 1841 őszén az Erdélyi Híradó köréhez csatlakozott, melynek 1842. január 2-án egyik szerkesztője lett. A lap tulajdonosa és főszerkesztője a mérsékelt liberális Méhes Sámuel volt, de a tényleges szerkesztést Kovács Lajossal és Szentiváni Mihállyal közösen Kemény végezte 1843. június 30-án történt lemondásáig. Ez idő alatt ő határozta meg a hírlap által követt eszméket, és az ekkoriban megjelent 154 számból 62-be ő írta a vezércikket.¹⁰ Ezekben az írásokban fejtette ki az erdélyi liberális reform elvi alapvetését és saját reformprogramját is. Úrbérrendezés a jobbágyok terheinek fokozatos csökkentésével, majd megszüntetésével;¹¹ az adórendszer megreformálása a közterhek korszerű elosztása útján;¹² modern polgári jogrend bevezetése;¹³ közigazgatási reform a gubernium és a helyhatóságok

7 FEHÉR M. István, *Forradalom és rendszerváltás: Kemény Zsigmond két politikai röpirata mai szemmel* = Uo., 63–84, különösen: 65.

8 TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmetörténet*, Bp., Osiris, 2007 (Osiris Tankönyvek), 56. Takáts arra is rámutatott, hogy Kemény egyik 1842-es cikksorozatában id. Szász Károly és Friedrich Karl von Savigny nyomán a történelmi iskola szellemében foglalt állást a kodifikáció mellett érvelő Szalay ellen. Uő, *Arany János szokásjogi gondolkodása* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijarat, 2007, 202–233; Keményre nézve különösen: 219–220; Uő, *Modern magyar... i. m.*, 55–56.

9 RIGÓ, i. m., 480; PAPP, i. m., 190.

10 RIGÓ, i. m., 481.

11 KEMÉNY Zsigmond, *Irányok*, Erdélyi Híradó (a továbbiakban: EH), 1842. febr. 11., 12. sz., 69–70; 1842. febr. 15., 13. sz., 75–76; Uő, *Utóhangok körjeleink felől*, EH, 1842. febr. 18., 14. sz., 81–82; ua., *Irányok* címmel = *Korkívánatok*, 43–56; Uő, *Adónkról*, EH, 1842. máj. 20., 40. sz., 239–240; 1842. máj. 24., 41. sz. 245–246; 1842. máj. 31. 43. sz., 257–258; ua. = *Korkívánatok*, 82–115.

12 Lásd az előző jegyzet adatait.

13 KEMÉNY Zsigmond, *A választási jogok cseréje felől*, EH, 1842. jan. 25., 7. sz., 37–38; 1842. jan. 28., 8. sz., 45–46; 1842. febr. 1., 9. sz., 51; ua., *A választási jogok cseréje felől* = *Korkívánatok*, 32–42; Uő, *Helyhatóságainkban szönyegre kerülendő kisebb és nagyobb tárgyak felől I–III*, EH, 1842. márc. 25., 24. sz., 143–144; 1842. márc. 29., 25. sz., 149–150; 1842. ápr. 1., 26. sz., 150; ua. = *Korkívánatok*, 57–70; KEMÉNY, *Adónkról*, i. m.; Uő,

viszonyának rendezésével és működésük korszerűsítésével egybekötve;¹⁴ sajtószabadság;¹⁵ a magyar nyelv államnyelvként való elismertetése;¹⁶ toleráns nemzetiségi politika;¹⁷ unió¹⁸ voltak programjának főbb pontjai. A magyarországi politikai csoportosulások közül ekkor eszméileg leginkább a reformellenzékhez állt közel, így nem csoda, ha később, 1846-ban szívesen működött volna együtt vele Kossuth is.

Kemény az Erdélyi Híradó szerkesztői posztjáról való lemondása után is a lap cikkírója maradt egészen 1845 végéig. 1843 júliusa és novembere között a *Korteskedés és ellenszerei*¹⁹ című röpiratán dolgozott.²⁰ E munka célja kezdetben a korteskedés bírálata volt, de a megvalósítás során szélesebb körű társadalmi és alkotmányos reformtervvé bővült. A röpiratot Kemény három részre és négy füzetre tervezte. Az első részben a korrupció hatásával, eszközeivel és módszereivel foglalkozott, majd megállapította, hogy a korteskedés akadályozása és szigorú büntetése nélkül a törvényhatósági rendszer akkori alakjában és jogkörével nem állhat fenn. A második részben a korteskedés megszüntetésére tett javaslatokat kívánta elemezni, ám az időközben Zalaegerszegen és Nagykárolyban történt újabb kicsapongások miatt²¹ félbehagyta ezt a munkát, és az előre tervezettnél hamarabb kezdett hozzá a saját elképze-

Állapotunkról, EH, 1842. aug. 9., 63. sz., 379; 1842. aug. 16., 65. sz., 391–392; 1842. aug. 23., 67. sz., 403–404; ua. = *Korkívánatok*, 121–134.

14 KEMÉNY Zsigmond, *A választási jogok cseréje felől*, EH, 1842. jan. 25., 7. sz., 37–38; 1842. jan. 28., 8. sz., 45–46; 1842. febr. 1., 9. sz., 51; ua., *A választási jogok cseréje felől* = *Korkívánatok*, 32–42; Uő, *A tisztújítás kérdése legújabb kapcsolatai közt*, EH, 1842. ápr. 8., 28. sz., 167–168; 1842. ápr. 15., 30. sz., 179–180; ua., *A tisztújítás kérdése, legújabb kapcsolatai közt* = *Korkívánatok*, 71–82; Uő, *Néhány cikk saját ügyünkben*, EH, 1842. szept. 13., 73. sz., 439–440; 1842. szept. 16., 74. sz., 445; 1842. szept. 30., 78. sz., 469–470; ua. = *Korkívánatok*, 135–151; Uő, *Szemelvényi eljárásunk felől I–III*, EH, 1842. nov. 18., 92. sz., 551–552; 1842. nov. 22., 93. sz., 555; 1842. nov. 29., 95. sz., 567; 1842. dec. 2., 96. sz., 573–574; ua. = *Korkívánatok*, 181–197.

15 KEMÉNY, *Néhány cikk...*, i. m.

16 KEMÉNY Zsigmond, *Nyelvünk ügyében I–VII*, EH, 1842. okt. 14., 82. sz., 493–494; 1842. okt. 18., 83. sz., 499–500; 1842. okt. 25., 85. sz., 509; 1842. okt. 28., 86. sz., 515–516; 1842. nov. 1., 87. sz., 521; ua. = *Korkívánatok*, 161–180; Uő, *Még egyszer nyelvügyünkben I–III*, EH, 1842. dec. 23., 102. sz., 609–610; 1842. dec. 27., 103. sz., 615–616; 1842. dec. 30., 104. sz., 621; ua. = *Korkívánatok*, 198–208; A. N. [Uő], *Nyilatkozat és fölszólítás*, EH, 1843. ápr. 25., 33. sz., 193; 1843. ápr. 28., 34. sz., 199–200; 1843. máj. 2., 35. sz., 205–206; ua., *Nyilatkozat és fölszólítás* = *Korkívánatok*, 245–255; A. N. [Uő], *Két jelenet figyelmünkre méltó*, EH, 1843. máj. 19., 40. sz., 235–236; 1843. máj. 26., 42. sz., 247–248; ua. = *Korkívánatok*, 256–264; A. N. [Uő], *Királyföld – Szászföld*, EH, 1843. máj. 30., 43. sz., 253–254; 1843. jún. 2., 44. sz., 259–260; ua. = *Korkívánatok*, 265–273.

17 KEMÉNY Zsigmond, *Vallomások*, EH, 1843. ápr. 4., 27. sz., 157–158; 1843. ápr. 7., 28. sz., 163–164; 1843. ápr. 11., 29. sz., 169; ua. = *Korkívánatok*, 233–244; A. N. [KEMÉNY], *Nyilatkozat és fölszólítás*, i. m.

18 KEMÉNY, *Irányok...*, i. m., ill. *Utóhangok körjeleink felől*, i. m.; Uő, *Helyhatóságainkban...*, i. m.; A. N. [Uő], *Fejtegetéseink új sora*, EH, 1843. febr. 3., 10. sz., 55.; ua. = *Korkívánatok*, 209–211.

19 KEMÉNY Zsigmond, *Korteskedés és ellenszerei*, I–II, Kolozsvár, 1843–1844.

20 TÓTH Gyula, *Utószó* = K. Zs., *Változatok a történelemre*, kiad. TÓTH Gyula, Bp., Szépirodalmi, 1982 (Kemény Zsigmond Művei), 564.

21 KEMÉNY Zsigmond, *Korteskedés és ellenszerei* = KEMÉNY, *Változatok a történelemre*, i. m., 92–95. A Kemény által említett eset Nagykárolyban 1843. ápr. 19–20-án történt. Az eseményekről lásd pl. a Pesti Hírlap (a továbbiakban: PH) tudósításait a *Megyei dolgok* rovatban: 1843. ápr. 30., 243. sz., 285; 1843. máj. 4., 244. sz., 291–292; 1843. máj. 7., 245. sz., 303–304. Az ápr. 4-ei zalaegerszegi esetről a Pesti Hírlapban lásd: A. N., *Zala's az adó*, PH, 1843. ápr. 13., 238. sz., 243–244; *Megyei dolgok*, 1843. ápr. 13., 238. sz., 244–245.

léseit taglaló harmadik rész megírásához.²² A röpirat első két füzetének – melyek az első két részt, illetve a harmadik első felét tartalmazzák – megjelenését követően öt ért támadások miatt azonban felhagyott a röpirat írásával, és megsemmisítette a még meg nem jelent szövegrészeket.²³

A korteskedés Kemény értelmezésében kettős jelentéssel bír: először „hivatalra és követségre eljuthatás végett használt lélekvásárlást” jelent, másodszor pedig „elvek megbuktatására gyakorlatba vett eszközt”.²⁴ Kemény szerint „a vesztegetés együtt jár az alkotmányos léttel”,²⁵ ám Magyarországon a választáskori korrupció botrányosabb képet mutat, mint másutt. A bizonyítás során a magyar választási viszonyokat Kemény az angollal és a franciával hasonlítja össze, és több olyan észrevételt tesz, melyeket később, saját javaslata kidolgozásakor is szem előtt tart majd. Úgy találja, hogy hazánkban a választásra jogosultak köre jóval szélesebb, mint Franciaországban, ami már önmagában is növeli a vesztegetés veszélyét. Angliában a választók köre szélesebb, mint Magyarországon, ám ott a választási törvény leginkább a földbirtokosok megvesztegetésére ad alkalmat, csakúgy, mint hazánkban. A megvesztegethető angol földbirtokosok köre azonban Kemény szerint nem olyan széles, mint a magyaroké. Mindemellett Franciaországban és Angliában a magas vagyoni cenzus is erősen csökkenti az esélyét annak, hogy valaki pénzért próbáljon meg szavazatokat vásárolni. Ráadásul Angliában a megvesztegetőt 500 font sterling büntetéssel sújtja a törvény. Franciaországban és Angliában továbbá ritkábban is tartanak választásokat, mint nálunk, s az említett országokban a megyék behatárolt hatásköre is csökkenti az ingert a választáskori megvesztegetésre. A korrupcióhoz köthető kicsapongások esélyét pedig Magyarországon az is növeli, hogy itt nem csupán megvásárolják a szavazatokat, hanem le is itatják a szavazókat.²⁶

Kemény fejtegetéseiből már a röpirat elején sejthető, hogy ő az általa mintául választott angol és francia választási rendszerhez hasonlóan magas választójogi cenzus bevezetését fogja javasolni, illetve, hogy szigorúan büntetné a vesztegetőket. A francia és angol megyerendszer tárgyalása során pedig már arra is rámutat, hogy a megyék hatáskörének csökkentésével a korrupció esélye is mérséklődik:

A francia központosítási rendszerével elvont minden életet és befolyást a helyhatóságok köréből. Az ottani megyék a közkezelésnek önállás és saját akarat nélküli eszközei; kevés házi pénztárról és apró célokra – többnyire felső helybehagyás mellett – rendelkezhetnek. Ennyi minden befolyásuk. [...] A *köztanács* nyilvános üléseket sem tarthat, proklamációkat és körleveleket nem írhat [...]. Ezekből látható, hogy Franciaországban a megyei hivatalok betöltésekor korrupcióra nincs sem inger, sem alkalom. Angliában fej-

22 Az előzetes elképzelést lásd: KEMÉNY, *Korteskedés...*, i. m., 14–15; PAPP, i. m., 210; TÓTH, *Utószó*, i. m., 564–565.

23 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. márc. 14. = KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, kiad. PINTÉR Borbála, Bp., Balassi-ELTE, 2007, 69–75.

24 KEMÉNY, *Korteskedés...*, i. m., 17.

25 *Uo.*, 29.

26 Az összehasonlítást lásd *uo.*, 31–39.

lettebb municipál-rendszer van ugyan, de ennek is hatásköre a politikus mozgalmakbani szerepvitelre nem terjed ki, s nem szolgál a gazdagodásra könnyű eszközzel. Tehát miatta lélekvásárlás sem igen üzetik.²⁷

Később Kemény maga is felsorolja a hazai törvényhatósági rendszer hiányosságait. A megyék „igen apró részletekig lehetőleg” függővé teszik maguktól a törvényhozást, és a követutasítások révén hátráltatják a törvények hozatalát. A municípiumok a törvények végrehajtását is gátolhatják, ha a helyi érdekek úgy kívánják, és ezáltal a kormány munkáját „a jólét kárával” is akadályozhatják. A megyékben a bíró nem független – vagyis a hatalmi ágak nincsenek egymástól elválasztva –, és a képviselő eszméjét helytelenül alkalmazzák a helyi fórumokon, ugyanis a kisebbség kénytelen életét és vagyonát alávetni a többség akaratainak. A megyerendszer mindemellett nem alkalmas sem a katonai védelem, sem a megelőző támadás megszervezésére.²⁸ A törvényhatósági rendszer hibáinak felsorolása után azonban Kemény kijelenti, hogy ő a municipális életet „minden gyöngesége mellett is a rokonszenv erős kapcsaival” szorítja magához.²⁹ Kénytelen ugyan elismerni, hogy a megyerendszer ellen felhozott ellenvetések részben igazak, ám úgy véli, e rendszer olyan erényekkel is bír, melyek ellensúlyozhatják a gyengeségeket. Ráadásul a törvényhatósági rendszer rugalmas, „minél fogva sok hajlítást tűr szétpattanás nélkül, s beltermészete által szép élet-igénnyel *kecsegtető jövődjé van*”.³⁰

Kemény a megyerendszert akkori állapotában fenntartandónak véli, ám jelzi, hogy, a kicsapongások veszélyeztetik e rendszert, mivel a korteskedés miatt a nemzet elvesztheti a törvényhatóságokba vetett bizalmát.³¹ A megyerendszer hatáskörét tehát a korteskedés minimumra szorítása érdekében szűkíteni kell.³² Ez a törekvés Kemény elképzeléseit a törvényhatóságok gyökeres reformját kívánó centralisták kívánataival rokonítja. A centralisták a megyerendszert egyértelműen rossz organizációnak tartották, és úgy vélték, hogy az csupán közigazgatási funkciók ellátására lehet alkalmas.³³ A központosítókkal ellentétben Kemény a reformellenzék zöméhez hasonlóan a megyerendszert az alkotmány védőbástyájának tekintette, azt alapvetően jó intézménynek tartotta, és a szükséges reformokat e rendszerből kiindulva kívánta életbe léptetni.³⁴ Úgy vélte azonban, hogy e rendszer változtatások nélkül nem tartható fenn:

27 Uo., 37–38.

28 A megyerendszer hiányosságairól: uo., 57–62.

29 Uo., 62.

30 Uo.

31 Uo., 64. Ezt a kijelentést később is megismétli: uo., 80.

32 Uo., 82, 137, 174.

33 A centralisták által kívánt államberendezkedés legkoherensebb kifejtése az 1845. nov. 18-án a reformellenzékkel kötött kompromisszum előtt: I. J. [IRÍNYI József], *Átalakulásunk I–IV*, PH, 1845. febr. 16., 431. sz., 104–105; 1845. febr. 20., 432. sz., 113–114; 1845. febr. 23., 433. sz., 123–124; 1845. febr. 27., 434. sz., 131–132. A centralista eszméket legrészletesebben tárgyalja: FENYŐ, i. m.

34 A reformellenzék nézeteire lásd pl. VARGA János, *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843) = Somogy megye múltjából*, Kaposvár, 1981 (Levéltári Évkönyv, 12), 155–195; SZABÓ Miklós, i. m., 150–181, különösen: 159–162; PAJKOSSY Gábor, *A polgári átalakulás első programjai – Széchenyi és Wesselényi*

[M]eggyőződve vagyok, hogy sajátságos helyzetünk közt alig kell valamit féltékenyebben őrizni, mint municípiumunkat. És éppen ezen erős hit birt rá, hogy röpiratom első füzetében figyelmeztessem olvasóimat, miként eljött ideje municípiumaink kinövéseit irtogatni, haladásunkkal és a jó kormányzás lehetőségével összeütköző túlterjeszkedéseit korlátozni, s aztán a korrupció és nyers erő Augiasz-aklát szorgalmasan és kitelhetőleg elhordogatni; mert különben szabadságainkból és mindenekfölött a most említett ősi intézményből önbűneink következésében kirekedünk.³⁵

A megyerendszer fenntartására vonatkozó kijelentéseinek már csak azért is hitelt kell adnunk, mert Kemény a tisztán racionális alapon megalkotott törvénykönyvet, vagyis kodifikációt szorgalmazó centralistákkal ellentétben a jogfolytonosságot hangsúlyozó történelmi iskola híve volt.³⁶ A jogfolytonosság fontosságát Kemény a *Korteskedés és el-lenszereiben* is kiemeli, amikor kifejti, hogy az adott körülmények között semmi sem lenne veszélyesebb, mint a megyei szerkezet „egész öszvegét két vagy három napi vitatás kockavetésére kitenni, s mit századok alatt forrasztott össze az idő, azt a perc szeszélye szerint szétbontani és újraalkotni”.³⁷ Ugyanakkor szerinte arra is tekintettel kell lenni, hogy az adott pillanatban szükségesnek látszó újítások a később felmerülő változtatásokat is lehetővé tegyék, vagyis ne egy „csontmerev és bevezetett állapot idéz-tessék elő”, hanem olyan változások történjenek, melyek idővel „tenyészni, csírázni, virágot hajtani és gyümölcsöket teremni fognak”.³⁸ Kemény tehát annak ellenére, hogy a konzervatív jogszemléletű történelmi iskola híve, elismeri a reformok szükségességét, és – mint az lentebb, javaslati ismertetésekor látható lesz – művében a társadalmi átalakulás mellett áll ki, ezáltal a konzervatívokkal szemben egyértelműen a reformellenzékhez kapcsolódva. Fentebb idézett megállapításai pedig arra utalnak, hogy az ellenzéki csoportok közül elveiben leginkább a centralistákhoz állt közel; igaz, elképzelései több ponton megegyeztek a megyerendszert akkori állapotában fenntartani kívánó reformellenzékiek kívánataival. Kemény ellenzéki csoportok közötti helyzetét mutatja az is, hogy művében egyaránt elutasította a föderatív törekvéseket és a „centralizációi túlvágyak”-at.³⁹

Kemény szerint a korteskedés megfékezésére egyrészt „célszerű rendőri és büntető” szabályokra van szükség, melyeket az országgyűlés és a megyék között jogkörük figyelembevételével kell elosztani, és ezekről a diétán kell határozni.⁴⁰ A megvesztegetőket

munkái; A magyar liberalizmus – a magyar liberális nacionalizmus = Magyarország története a 19. században, szerk. GERGELY András, Bp., Osiris, 2003, 194–197, 206–207.

35 KEMÉNY, *Korteskedés...*, i. m., 137. Kemény véleményét a megyerendszer fenntartásáról és reformálhatóságáról lásd még *uo.*, 57, 100–101.

36 A kodifikációval és történelmi iskolával kapcsolatban lásd 8. jegyzet.

37 KEMÉNY, *Korteskedés...*, i. m., 173. A jogfolytonosság fontosságát Kemény máshol is hangsúlyozza a *Korteskedésben*: *uo.*, 81, 158, 159, 176–177.

38 *Uo.*, 176. A haladás szükségességére Kemény máshol is utal a röpiratban: *uo.*, 101, 137, 174. Kifejezetten amellet érvel, hogy a változásoknak a későbbi reformokat is lehetővé kell tenniük: *uo.*, 94.

39 *Uo.*, 176.

40 *Uo.*, 81, 83–86.

keményen büntetné, ám úgy véli,⁴¹ hogy az elszegényedett nemesség szegénysége és tudatlansága miatt a büntetések ellenére is ki lesz téve a megvesztegetésnek,⁴² ezért a megvesztegetettek nem szabna súlyos büntetést.⁴³ Mindemellett olyan változtatásokat is szükségesnek lát, melyek az adott pillanatban nem alakítják át gyökeresen a megyerendszert, de megvetik a később végrehajtandó reformok alapját.⁴⁴

Kemény a *Korteskedés és ellenszerei*ben egyetlen konkrét szabályjavaslatot fogalmaz meg, melyben azt kívánja meghatározni, kik rendelkezzenek a továbbiakban tanácskozási és szavazati joggal a megyegyűléseken. E jogokban minden fél jobbágytelki állománynak megfelelő méretű allodiaturával vagy egy egész jobbágytelek használati jogával bíró nemest, minden 400 forintnyi jövedelemmel bíró honpolgárt és vagyoni helyzettől függetlenül minden értelmiségit részesítene, aki betöltötte 24. életévét. Emellett lehetőséget biztosítana a megyék számára is, hogy választójogot adjanak a „törvény- és közügy”-ekben megfelelő jártassággal bíró, ám vagyontalan honpolgároknak. Ők törvényismeretükről az évente kinevezett vizsgáló bizottság előtt, magyarul adhatnának számot.⁴⁵ Kemény tehát képviseleti rendszer meghonosítására törekszik,⁴⁶ ennek megfelelően szavazati jogot biztosítana a vagyoni, illetve értelmi biztosítékot nyújtani képes nemteleneknek is. A választójogot azért kötné cenzushoz, mert szerinte ez akadályozhatja meg, hogy az ország érdekeit megítélni képtelen – emellett megvesztegethető – műveletlen tömeg rossz döntések hozatalára kényszerítse a megyegyűléseket.⁴⁷ Elképzelése a vagyoni és értelmi cenzus tekintetében rokonságot mutat a centralista elvekkel.⁴⁸ Ugyanakkor az, hogy Kemény a megyegyűléseken részt vevők szavazati jogára vonatkozólag dolgozott ki javaslatot, egyértelműen azt mutatja, hogy ő a reformellenzék zömével megegyező módon továbbra is megyei alapon szervezte volna a politikai életet, míg a centralisták az országgyűlésre küldött képviselőket újonnan létrehozott választókörökben választották volna.⁴⁹

Mivel a *Korteskedés és ellenszerei* harmadik és negyedik fülete nem jelent meg, így nem lehet tudni, Kemény milyen reformokat javasolt volna még. A röpirat egyes pontjaiból azonban következtethetünk a szerző által kívánt változtatásokra. Kemény többször is kiemelte a követutatisások káros következményeit, így ezeket az utasításokat minden bizonnyal (a centralistákhoz hasonlóan) eltörölte volna.⁵⁰ Kifejtette, hogy

41 Uo., 121.

42 Uo., 167–168.

43 Uo., 169–170.

44 Uo., 81.

45 Uo., 97–98. Kemény a röpiratban máshol is érvel a jogkiterjesztés és a kvalifikáció mellett: uo., 87–89, 168, 172–173.

46 A képviseleti rendszerről, ill. annak fajtáiról: uo., 101–161, 177–179.

47 Uo., 48–56, 103–123, 165–167.

48 A centralista véleményt lásd pl. E. [Eötvös József], *Népképviselet és annak akadályai I–III*, PH, 1845. máj. 1., 461. sz., 285; 1845. máj. 2., 462. sz., 289; 1845. máj. 4., 463. sz., 293.

49 Lásd például I. J. [Irinyi József], *Átalakulásunk IV*, PH, 1845. febr. 27., 434. sz., 131–132.

50 KEMÉNY, *Korteskedés...*, i. m., 57, 129–130, 142–145. A centralisták véleményét lásd például: I. J. [Irinyi József], *Átalakulásunk II*, PH, 1845. febr. 20., 432. sz., 113–114; Sz. L. [SZALAY László], *Évenkénti országgyűlés, s utasítási rendszer II*, PH, 1847. febr. 28., 838. sz., 135.

a törvényhatósági rendszer gyakran hátráltatja a törvények végrehajtását, amivel a nemzet jólétének kiteljesedését akadályozza, így feltételezhetően a municípiumok ehhez kapcsolódó jogainak (vétó, tárgyalás alá nem vétel, visszairás, vis inertiae, szabályalkotás) korlátozását tartotta volna célszerűnek.⁵¹ Ez szintén a centralistákéhoz közelítette volna álláspontját.⁵² Kemény többi reformkívánatát viszont, melyekre a *Korteskedés* megjelent szövegéből következtethetünk, már az egész reformellenzék elfogadta. A bírói hatalmat egyértelműen függetleníteni kívánta a megyerendszertől,⁵³ és az állam feladatai közé sorolta a nem nemesek birtokviselési jogának biztosítását és a népnevelést.⁵⁴ Röpirata elkészült részének végén, az addig írtak összefoglalásakor sajnálattal említette, hogy Magyarországnak nincs sajtótörvénye, nincsenek olyan intézményei, „melyek a pontos és erős végrehajtást a nemzet közvéleményével összhangzásba hozzák”, és hogy a végrehajtó hatalom nem felelős.⁵⁵ Vélhetően tehát ezek megvalósítását is szükségesnek látta. Nem tudható azonban, hogy Kemény az említett változtatások közül az adott helyzetben melyeket tartotta kivitelezhetőnek, és így teljesen melyek megvalósítására tett javaslatot a röpirat megsemmisített szakaszaiban.

Kemény nézetei tehát a *Korteskedés és ellenszereiben* csak részben egyeznek meg a centralistákéival. A megyei rendszer kritikája azonban ellentétben állt Kossuth politikájával, akinek Pesti Hirlapjában Kazinczy Gábor támadta a *Korteskedés és ellenszereit*.⁵⁶ Kemény egyik levelében maga említette, hogy pártja legtekintélyesebb emberei – köztük Wesselényi is – békétlenkedtek vele, s ő ennek hatására hagyta félbe művét és semmisítette meg a még kiadatlan részeket.⁵⁷ Tudjuk ugyanakkor, hogy ez a röpirat keltette fel Széchenyi érdeklődését iránta,⁵⁸ továbbá, hogy az Akadémia is a *Korteskedésnek* köszönhetően választotta levelező tagjává 1843. október 7-én.⁵⁹ A röpirat tehát meglehetősen vegyes fogadtatásra talált.

Papp Ferenc szerint Kemény „már 1843-ban ahhoz a politikai társasághoz tartozott, mely 1844 közepén Szalay László, a Pesti Hirlap szerkesztője, körül tömörült”.⁶⁰ Nincs adat arra, hogy Kemény már ekkor kapcsolatba lépett volna a centralistákkal, s tájékozatlansága a Pesti Hirlap belső ügyeivel kapcsolatban is arra utal, hogy ekkor még nem állt összeköttetésben Szalayékkal. Wesselényihez 1844. július 26-án írott levelében

51 KEMÉNY, *Korteskedés...*, i. m., 58. A vétóra: *uo.*, 58, 154; a tárgyalás alá nem vételre és a visszairásra: *uo.*, 154; a vis inertiae-re: *uo.*, 74, 154; a szabályalkotás jogára: *uo.*, 146. A szabályalkotási joggal járó problémákra a büntetőjogi szabályok kapcsán is rávilágít: *uo.*, 85–86.

52 A centralisták véleményét lásd pl. [SZALAY László], *A' Hiradó' mult vasárnapi homiliájára rövid jegyzet*, PH, 1844. okt. 6., 393. sz., 683; I. J. [IRINYI József], *Átalakulásunk III*, PH, 1845. febr. 23., 433. sz., 123–124.

53 KEMÉNY, *Korteskedés...*, i. m., 58–60, 169, 172.

54 *Uo.*, 121.

55 *Uo.*, 173–174.

56 K. G. [KAZINCZY Gábor], *A' Kortések Magyarországon I–II*, PH, 1844. jan. 4., 314. sz., 6–7; 1844. jan. 7., 315. sz., 14–15. A konzervatív Világ cikkírója is úgy látta, hogy Kemény a megyerendszer gyökeres reformja mellett agítál: A. N., *Korteskedés és ellenszerei*, Világ, 1843. okt. 14., 82. sz., 673.

57 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. márc. 14. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 69–75.

58 PAPP, i. m., 216.

59 *Uo.*, 219; [B.] Kemény Zsigmond – Toldy Ferencnek, 1843. okt. 30. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 16.

60 PAPP, i. m., 219.

ugyanis felsorolta a tudomása szerint a lapot szerkesztőket: „Szalai mellett munkatársak Trefort, Eötvös, Lukács Moricz, Szemere Berti és Pulszki”.⁶¹ A megnevezettek közül azonban Lukács, Szemere és Pulszky Ferenc nem vettek részt a szerkesztésben, s a szervezési feladatokban is csak Szemere nyújtott segítséget a centralistáknak.⁶² Ráadásul Kemény a levélben maga is a két ellenzéki csoport között határozta meg helyét a politikai palettán: „Én talán inkább vagyok az összpontosítás védője, mint te és Kossuth; de mégis az új Pesti Hírlap centralizáló szelleme fölforralja véretem. Kedvem volna egy kis toll-harczra”.⁶³ Mindemellett Kemény ekkoriban még egyértelműen másfelé orientálódott. Levelében arról tudósította Wesselényit, hogy cikkeket ígért az Erdélyi Híradóba, és barátját is arra kéri, hogy írjon e lapba.⁶⁴ Ugyanakkor Kemény már 1843-ban távolodni kezdett az ellenzék megerendszert védelmező szárnyától, amit a *Kor-teskedés és ellenszerei* jelzett. Nem sokkal azután pedig, hogy a Pesti Hírlap 1844. július elején a centralisták kezébe került, Kemény – áljel alatt – támadást indított az Erdélyi Híradóban Kossuth ellen;⁶⁵ igaz, a támadás nem Kossuth törvényhatósági rendszert pártoló elvei ellen irányult. Kemény ekkor a Pesti Hírlap korábbi szerkesztőjének a partiumi megyékkel kapcsolatban publikált írására reagált. Kossuth szerint e megyéknek követeket kellett volna küldeniük a magyar országgyűlésre, mivel ez a diéta már törvénybe iktatta e megyék Magyarországhoz csatolását, és a király meghívólevelet is küldött ezeknek. Követeik ennek ellenére nem jelentek meg a pozsonyi országgyűlésen, amiért a rendek perbe fogták őket.⁶⁶ Kemény szerint azonban e megyék nem vonhatók felelősségre, mivel Magyarországhoz csatolásuk csak akkor válna legitimé, ha azt az erdélyi országgyűlés is törvénybe iktatná – addig Erdélynek tartoznak lojalitással, és csakis az erdélyi országgyűlésre küldhetnek követet. Kemény még Wesselényinek sem

61 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1844. júl. 26. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 22–25.

62 Szemere segítségéhez: GÁBORI KOVÁCS, *A centralisták szerepe...*, i. m., 575–583.

63 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1844. júl. 26. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 22–25.

64 Kemény ezt követően még számos alkalommal publikált az Erdélyi Híradóban: MALMY Ödön [KEMÉNY Zsigmond], *Körülményeink I–IV*, EH, 1844. okt. 1., 79. sz., 467; 1844. okt. 4., 80. sz., 473; 1844. okt. 8., 81. sz., 478; 1844. okt. 11., 82. sz., 485–486; ua. = *Korkívánatok*, 322–339; MALMY Ödön [UŐ], *Igénytelen nézetek*, EH, 1844. nov. 26., 95. sz., 563–564; 1844. dec. 3., 97. sz., 575; 1844. dec. 6., 98. sz., 580–581; 1844. dec. 10., 99. sz., 587–588; 1844. dec. 13., 100. sz., 593–594; 1844. dec. 17., 101. sz., 599–600; ua. = *Korkívánatok*, 339–363; UŐ, *Érintések*, EH, 1845. jan. 14., 4. sz., 25–26; 1845. jan. 21., 6. sz., 41–42; 1845. jan. 28., 8. sz., 57–58; 1845. febr. 4., 4. sz., 73–74; ua. = *Korkívánatok*, 364–387; GYERŐ Jenő [UŐ], *Polemia a Budapesti Híradó ellen I–VII*, EH, 1845. aug. 22., 67. sz., 529–530; 1845. aug. 26., 68. sz., 537–538; 1845. aug. 29., 69. sz., 545–546; 1845. szept. 2., 70. sz., 553–554; 1845. szept. 5., 71. sz., 561–562; 1845. szept. 9., 72. sz., 569–570; 1845. szept. 12., 73. sz., 553–577; *Polémia a Budapesti Híradó ellen* = *Korkívánatok*, 387–415; MALMY Ödön [KEMÉNY Zsigmond], *Kalászkok a hasonlító jogtan mezejéről I–II*, EH, 1845. szept. 23., 76. sz., 606–608; 1845. szept. 26., 77. sz., 615–616; 1845. szept. 30., 78. sz., 622–623; 1845. okt. 7., 80. sz., 639–640; 1845. okt. 10., 81. sz., 647–648; ua., *Kalászkok a hasonlító jogtan mezejéről* címmel = *Korkívánatok*, 415–444. A Malmy Ödön és Gyerő Jenő álnevek alatt megjelent cikkek szerzőjét Papp Ferenc azonosította Keményben, i. m., 276–278, 308–309.

65 K. [KEMÉNY Zsigmond], *Szózat a' Pesti Hírlapnak „Partium”-s Erdély czimű vezércikkére*, EH, 1844. júl. 9., 55. sz., 323–324; 1844. júl. 16., 57. sz., 335–336; 1844. júl. 19., 58. sz., 341–342; 1844. júl. 26., 60. sz., 353–354; ua., *Szózat a Pesti Hírlapnak „Partium s Erdély”-czimű vezércikkére* címmel = *Korkívánatok*, 303–322. A K. szignó alatt publikált írásokat Papp Ferenc tulajdonította Keménynek, i. m., 279–280.

66 [KOSSUTH Lajos], *Partium s Erdély*, PH, 1844. jún. 27., 364. sz., 435.

árulta el, hogy a szóban forgó áljeles írások az ő tollából származnak,⁶⁷ ami arra utal, hogy a *Korteskedés* megjelenését követő felháborodás a Kossuth-pártiakétól eltérő elvei titkolására készítette Keményt.

II. 1. Politika és irodalom között

A centralistákkal rokon eszmék és a politikai elszigetelődéstől való félelem is a központosítókkal való kapcsolatfelvételre sarkalhatták Keményt. Források hiányában nem lehet pontosan tudni, hogy ez mikor és hogyan történt. 1845-ben azonban már Eötvös intézte Kemény *Gyulai Pál* című regényének kiadását Hartlebennél.⁶⁸ Ebből arra következtethetünk, hogy a közeledésre végül az erdélyi író irodalmi tervei szolgáltathattak indokot, ami azért is valószínű, mert Kemény 1844. október 25-én Wesselényihez írott levelében kijelentette, hogy rövidesen végleg búcsút fog venni a politikai irodalomtól.⁶⁹ Nem sokkal korábban már tudatta Wesselényivel, hogy „merőben regény-írássra” adta magát, és sajnálja a politikára pazarolt éveket, de az unióról még lenne mondanivalója. Ezek kifejtése előtt azonban még kikérné Wesselényi véleményét, és mint írja, semmire nem vágyik inkább, mint barátjával „eszmét cserélni”, s nézeteit Wesselényié által „igazítani ki”.⁷⁰ Az idézett mondat mutatja leginkább a *Korteskedés* miatt Keményt ért támadások hatását. A reformellenzék centralista és municipalista szárnya között álló író-politikus Wesselényihez kívánja igazítani véleményét, vagyis saját nézetei kifejtése előtt tanácskozni kíván azokról egy municipalista vezetővel, s ha szükséges, eszméi megváltoztatására is hajlandó. Szépirodalom felé fordulásának tervét ez irányú érdeklődése mellett tehát főként politikai nézeteinek különállósága okozhatta. Ezt a feltételezést erősíti, hogy Kemény egyik levele tanúsága szerint 1844 végén még folyamatosan dolgozott a *Korteskedés* III. és IV. füzetén, 1845 tavaszán pedig két röpiratot is ki akart adni az unióról és az erdélyi úrberről. Politikai visszavonulása csak ezek megjelenése után lett volna aktuális.⁷¹ 1845 januárjában a tervbe vett művek sorát már néhány, Wesselényivel közösen írott hírlapi cikkel is bővítette volna, és a Védegylet mellett agitált, miközben fájlalta, hogy nem hívták meg az ellenzéki vezetők gróf Mikes Jánosnál tartott gyűlésére.⁷² A második ilyen gyűlésen viszont már részt vett, amit jól látható elégedettséggel tudatott Wesselényivel, s hosszasan ismertette az ott történeteket.⁷³ Kemény 1844–45-ös irodalmi és politikai viszonyait az eddig írtakkal megegyező módon mutatja be Wesselényihez 1846. március 14-én írott levelében:

67 Wesselényi a támadásról 1844. aug. 2-án keletkezett levelében számol be Keménynek, s láthatón nem ismeri a Kossuthtal polemizáló szerző kilétét. [B.] Wesselényi Miklós – [B.] Kemény Zsigmondnak, 1844. aug. 2. = KEMÉNY, *Levelezése, i. m.*, 26–27.

68 *Uo.*, 46., 17. jegyzet.

69 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1844. okt. 25. = *Uo.*, 34.

70 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1844. okt. 17. = *Uo.*, 32.

71 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1844. okt. 25. = *Uo.*, 34.

72 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1845. jan. 19. = *Uo.*, 36–37.

73 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1845. jan. 28. = *Uo.*, 38–40.

Pártomból a' legjelesebb tekintélyek bekétlenkedtek rám. Nézeteim a' felső házban találtak ittott viszhangra, az alsóban épen nem. [...] [M]unkámból az elajándékozattakkal együtt alig kelt el 500 példány [...]. Te, mint Pálftól és Zeyk Jósitól hallattam, nekik jól lehordottál. [...] Rószalásod és a' fönnbbi okok természetesen ar-ra birtak, hogy munkámmal fölhagyjak [...]. Egyszersmint fölhagyék a' politikával is. Csak szükségből másoltam néhány vezércikket 's regényre fordítám minden időmet. Még vágytam ugyan – mint tudad veled együtt rövid érintéseket készíteni az unioról és urberről. De az már eszembe se jutott többé, hogy valaha követ, journalista, vagy rendes 's komolyabb studiumu politikai író legyek.⁷⁴

Politikai ambíciói azonban később újjáéledtek, amit levelében a Wesselényivel és Deákkal – tehát a reformellenzék meggyerendszert védelmező szárnyának két vezetőjével – 1845. május 5–15. között történt zsidói találkozóval indokol, amelyenn az ellenzéki vezetők közül Beöthy Ödön, valamint Vörösmarty Mihály is jelen volt.⁷⁵ Kemény magyarázatát azonban az 1845. március 15-én Jósika Miklóshoz írott levél cáfolja, hiszen már ebben hosszabb távú politikai tervekről számolt be. Kifejtette, hogy az Erdélyi Híradóba cikkeket szándékozik írni,⁷⁶ és ha íróbarátjától regényt, illetve Kovács Lajostól vezércikkeket kap, ingyen is elvállalja a lap szerkesztését, azaz még fizetés nélkül is politikai pályán maradna. Mindez azért meglepő, mert Jósikához írott leveleiben pénzügyi zavarokkal indokolta politikai cikkei publikálását.⁷⁷ Ugyanakkor igaz, hogy a lapba írt cikkeiért Kemény valószínűleg kapott volna honoráriumot. Ennek mértéke azonban jócskán elmaradhatott volna a szerkesztői tiszteletdíjtól, ráadásul a szerkesztés a pusztá cikkírásnál jóval több idejét foglalta volna le. Szépirodalmi munkáira így kevesebb ideje maradt volna. A levél olvastán mégis azt kell gondolnunk, hogy a szűkösen élő Kemény politikai ambíciói és pártja érdekében mégis vállalta volna a pénzügyi nehézségeket. Úgy vélte ugyanis, hogy „szabadelvünek ok nélkül híresztelt <szer> lapunk nem bir semmi iránnyal”,⁷⁸ így ténylegesen szabadelvűvé kívánta formálni az Erdélyi Híradót. Aligha hihető azonban, hogy a *Korteskedés* óta még az ellenzékkal is felemás viszonyban lévő Keménynek reális esélye lett volna arra, hogy megszerezze a lap vezetését. A terv végül meg is hiúsult, aminek pontos oka homályban maradt. Kemény ugyanakkor gyaníthatóan azért magyarázta politikai ambíciói újjáéledését a Wesselényivel és Deákkal való találkozással Wesselényi előtt, hogy politikai szerepvállalási szándékáért részben barátját tegye felelőssé, ezáltal politikai tervei fokozottabb támogatására bírja. Mindez azt is mutatja, hogy politikai terveit a municipalisták támogatásával vélte megvalósíthatónak, vélhetően mivel tisztában volt azzal, hogy a

74 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. márc. 14. = *Uo.*, 69–75; az idézet: 70.

75 *Uo.*, 69–75, 53–54, 1. jegyzet; PAPP, *i. m.*, 304–306.

76 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1845. márc. 15. = KEMÉNY, *Levelezése*, *i. m.*, 43–45. – A cikkek meg is jelentek: KEMÉNY, *Érintések*, *i. m.*; GYERŐ Jenő [KEMÉNY Zsigmond], *Polemia...*, *i. m.*; MALMY Ödön [KEMÉNY Zsigmond], *Kalászkok...*, *i. m.*

77 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1845. márc. 15. = KEMÉNY, *Levelezése*, *i. m.*, 43–45; [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1847. febr. 24. = *Uo.*, 85–86.

78 *Uo.*, 44.

mindössze néhány főből álló centralista csoporttal ellentétben a megyerendszer támogatói széles társadalmi bázissal rendelkeznek.

A fentebb már említett, Jósikához írt levélben Kemény már egy másik politikai utat is felvázolt arra az esetre, ha az Erdélyi Híradót nem szerezheti meg. „[É]n Pestre fogom küldeni dolgozataimat. [...] [S]zerkesztőségem óta minden Erdélyi törvényhatóság<gal>ban [...] néhány alkalmas egyénnel szorosabb ösmeretségben vagyok. Könnyen szerezhetek tehát tudomást a' legcsekélyebb mozgalmakról is. Nem volna é tehát czélszerű, folytonos levelezésre kötelezni magamat Erdélyi viszonyainkról?”⁷⁹ Egy magyar lappal való kapcsolatfelvételt már csak azért is szükségesnek tart, mivel ez a lap, ha az erdélyi viszonyokkal is foglalkozik, az „unionak egyik leghatalmasabb emeltyűjévé [értsd: előmozdítójává – G. K. J.] lesz”. Nem tudja viszont, terve milyen realitással bír, illetve hogy melyik lappal próbálhatna kapcsolatba lépni, így Jósika segítségét kéri. A Magyarország és Erdély közötti unió a Kemény által legfontosabbnak tartott kérdések egyike volt, melynek eldöntésével szűkebb hazájának érdekeit kívánta szolgálni. Már korábban több cikket írt a témáról, s később, Wesselényihez írott egyik levelében a magyarországi lapokkal tervezett kapcsolatfelvétel okául is az uniót nevezte meg: „[N]ekünk Erdélyi embereknek semmi szükségünk nincs sem jobbra sem balra döntögetni a' centralisatioi kérdéseket; míg ellenben nagyon érdekünkben fekszik, hogy a' reactio' emberei kényök szerint ne dögönyözzenek, 's hogy legyen lapunk, mellyben meggyőződéseinket és czáfolatainkat elmondhassuk, – mellyben az unionak, ezen egyetlen váltságának apostolai lehessünk”⁸⁰ Nem világos, hogy Kemény valóban mellékesnek tekintette-e ekkor a központosítás kérdéskörét, vagy csak igyekezett kiemelni a döntésében szerepet játszó indokok közül a Wesselényi számára is elfogadható érvet.

A szóban forgó időszakban tehát Kemény folyamatosan dédelgetett politikai terveket, így valószínűnek tűnik, hogy erre vonatkozó állításai ellenére sem akart felhagyni a politizálással. 1846. március 14-ei levelével vélhetően ismét csak arra kívánta rávenni Wesselényit, hogy követté választatásához nyújtson segítséget. A levélben kifejtette, hogy kénytelen választani a politika és az irodalom között, „mert megosztott erővel semmi fontosabbat” nem tudna előállítani. Ezért, ha sikerül követté választatnia magát, Kolozsvárról irányítja majd a Pesti Hírlap *Erdély* rovatát. Ha viszont nem választják követté, felhagy a politikával, s Pestre költözve végleg az irodalomnak szenteli magát. A folyamatos pénzzavarban lévő Kemény azonban Pestre költözése esetén sem hagyhatott volna fel a politikával, mivel szüksége lett volna a politikai cikkekért járó honoráriumra. Ahogy Wesselényinek írta: „otthonról jövedelemem csak szükségeim' kielégítésére elég; minden, mi kissé több kényelemre van számítva, nálam a' literatura által fedeztetik. [...] [É]n örvendeni, élvezni szeretek, 's <örömes> szívesen fáradok a' kényelemért. [...] Ennél fogva folytonosan kell munkálkodnam, hogy eleget szerezhessenek.”⁸¹ Literatura alatt itt Kemény a politikai irodalmat érthette, hiszen első regénye, a

79 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1845. márc. 15. = *Uo.*, 43–45.

80 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. márc. 15. = *Uo.*, 69–73.

81 *Uo.*, 71. Kemény pénzügyi gondjaira lásd még 77. jegyzet.

Gyulai Pál csak 1847-ben jelent meg. Ezt az értelmezést erősíti meg a fentebbi, Jósikához írott levélből származó idézet is, mely szerint Kemény „viszonyainál fogva” kénytelen időnként politikai cikkeket is írni.

III. Az Erdélyi Hiradótól a Pesti Hirlapig – a municipalistáktól a centralistákig

A magyarországi kapcsolatok kiépítése már 1845 januárja óta foglalkoztatta Keményt, hiszen már ekkor írta Wesselényinek, hogy jövő télre Pestre kíván költözni.⁸² Mind-ehhez egyedül Jósika segítségét vehette igénybe, hiszen közeli barátai közül egyedül ő tartózkodott Pesten. Ezt meg is írta Jósikának, s kérte, hogy regényét, *A hírlapszerkesztő naplóját* bármi áron adja el.⁸³ Jósika azonban nem talált kiadót a regény számára,⁸⁴ ami indokoltta tehette, hogy Kemény következő regénye értékesítéséhez egy másik elismert írótól is segítséget kérjenek. Erre még 1845 márciusa előtt kerülhetett sor, mivel Kemény e hónap 15-én keltezett levelében már utal arra, hogy *Gyulai Pál* című regényének Eötvös keres kiadót.⁸⁵ Erre valószínűleg Jósika kérte fel Eötvöst, hiszen Kemény Hartlebennel Eötvös által kötött szerződését ő juttatta el Keményhez.⁸⁶

Az Erdélyi Hiradóval kapcsolatos remények megghiúsulása is véglegesen a magyarországi lapok felé fordíthatták Kemény figyelmét. A magyar lapok közül leginkább a Pesti Hirlap lehetett alkalmas írásainak közlésére, hiszen a reformellenzék zömével való szembenállás ellenére az még mindig ellenzéki lapnak vallotta magát, és elveiben is közel állt az oppozícióhoz. Ezek az elvek több ponton is rokonságot mutattak Kemény *Korteskedésben* kifejtett eszméivel. Az irodalmi indíttatású kapcsolatfelvétel után pedig már Eötvös személye is a Pesti Hirlap felé orientálhatta az erdélyi író.

Kemény ahhoz a vitához is hozzászólt, amely 1845 márciusa és szeptembere között zajlott a központosítók és a reformellenzék zöme képviselői között az összefogás szükségességéről és lehetőségeiről, illetve a centralizációról.⁸⁷ Eötvösök a Pesti Hirlap, míg a megyerendszert védelmező ellenzékiek az Erdélyi Hiradó hasábjain fejtették ki nézeteiket. Mivel a vita lefolyását korábban már részletesen ismertettem, itt csak a legszükségesebbekre szorítkozom.⁸⁸ A több mint fél évig húzódó polémia során nyilvánvalóvá vált, hogy mindkét fél az általa jónak tartott rendszer mentén képzelte el az ellenzéki csoportosulások összefogását. Az Erdélyi Hiradó végül nemet mondott a centralisták közeledési kísérletére. A lapot vezető Teleki Domokos az elutasítás okát a centralisták

82 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1845. jan. 28. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 38–40.

83 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1845. febr. 7. = Uo., 41–42.

84 Uo., 42.

85 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1845. márc. 15. = Uo., 43–45.

86 [B.] Wesselényi Miklós – [B.] Kemény Zsigmondnak, 1845. júl. 1. = Uo., 54–55.

87 GYERŐ Jenő [KEMÉNY Zsigmond], *Polemia...*, i. m.

88 GÁBORI KOVÁCS, *A centralisták szerepe...*, i. m., 583–593; Uő, *Ellenzéki párttöredékek közeledése a publicisztika útján 1845-ben – A kincset csak fáradtsággal hozhatjuk napvilágra: Tanulmánykötet báró Eötvös József születésének 200. évfordulójára*, szerk. GÁNGÓ Gábor, Bp., ELTE Eötvös József Collegium, 2013, 261–271; ua. = *A sors kísértései*, i. m., 53–62.

eszméikhez való ragaszkodásában jelölte meg, ám írásai azt tükrözik, hogy elveiből ő sem volt hajlandó engedni.⁸⁹ A megegyezés elmaradásában szerepet játszhatott az is, hogy ellenzéken belüli vezető pozícióját egyik csoport sem kívánta kockára tenni engedékenységeivel.

Kemény a két ellenzéki csoport álláspontját Teleki választát követően próbálta közelíteni egymáshoz. Erre a konzervatívok és ellenzékiek közötti viszony kiéleződése nyújtott lehetőséget és esélyt. A konzervatív Budapesti Híradót szerkesztő Dessewffy Emil ugyanis olyan közös ellenségként tűnt fel a politikai porondon, akivel szemben szükségessé vált az összefogás. Az ellenzéki csoportosulások kompromisszumára azonban a helyzet ekkor még nem érett meg, így Kemény cikksorozata válasz nélkül maradt. Ugyanakkor e cikkek is azt mutatják, hogy Kemény ekkoriban a két ellenzéki párttöredék között állt. Ő ugyanis Teleki állásfoglalása ellenére a municipalisták lapjában próbálta közelíteni az álláspontokat. Egy ilyen manővert csakis az Erdélyi Híradóban kísérelhetett meg egy olyan személy, aki a két ellenzéki csoportosulás között állt. Egy Pesti Hírlap-beli írás ugyanis e lap reformellenzék zöme általi elutasítása következtében nem kelthetett volna ilyen hatást még talán akkor sem, ha egy municipalista vezető írta volna. Egy centralista pedig a köztük fennálló ellentét miatt nem védhette volna saját csoportját a municipalista lapban. Ráadásul az utasítások eltörlésének elvével – melynek védelme igazolhatta volna Kemény centralista-pártiságát – nem foglalkoznak a cikkek, csak a verificatio országgyűlésre bízásának kérdésével, amit a municipalisták is szükségesnek tartottak.

Keményt tehát még ekkor sem sorolhatjuk a centralisták közé annak ellenére, hogy cikksorozatában rokonszenvvel fordul Eötvösék felé. A centralista-municipalista vitában ugyanis láthatóan nem akar állást foglalni. Mint a cikksorozat második darabjában írja: „Én eddigi szavaimmal nem akartam sem dicséretet, sem gyalázatot mondani a centralistákra; de egyedül annyit törekedtem bebizonyítani, miként Dessewffy Emil gróf igen felületesen fogta föl közelebbi éveink küzdelmeit”.⁹⁰ Dessewffy szerint ugyanis a centralisták csakis azért fordultak a megyerendszer ellen, mert az ellenzék tevékenysége következtében megnőtt a megyei kicsapongások száma.⁹¹ Kemény viszont rámutat, hogy a rendbontások miatt a konzervatívokat legalább akkora felelősség terheli, mint az ellenzék. Eötvösék megyerendszer ellen fordulásában pedig a centralisták külföldi olvasmányai és a múlt országgyűlés történései – tudniillik, hogy ott több olyan eszme is felmerült, melyet a központosítási tantól kölcsönöztek – nagyobb szerepet játszottak, mint a kicsapongások. Kemény nem tagadja a megyerendszer hibá-

89 X. Z. [Gr. TELEKI Domokos], *Központosítás és önvédelem*, EH, 1845. júl. 29., 60. sz., 473–474; X. Z. [Uő], *Központosítás és önvédelem II*, EH, 1845. aug. 1., 61. sz., 461–462.

90 KEMÉNY Zsigmond, *Polémia a Budapesti Híradó ellen = Korkívánatok*, 395.

91 Kemény bevallása szerint: D [DESSEWFFY Emil], *A Pesti Hírlap legújabb vallomásai I–II*, Budapesti Híradó (a továbbiakban: BH), 1845. júl. 6., 210. sz., 13; 1845. júl. 8., 211. sz., 17; D [Uő], *A központosítók tévedései*, BH, 1845. júl. 11., 213. sz., 25–26; D [Uő], *Eszmetöredékek azon kérdés felett: vajon lehet-e nálunk az új P. Hírlap szerinti „parlamentaris kormány?”*, BH, 1845. júl. 13., 214. sz., 29; D [Uő], *Lehetne-e rajtunk igazítani?*, BH, 1845. júl. 18., 217. sz., 41. – Kemény kihagyott egy cikket a felsorolásból: D [Uő], *Miképp lehet magunkon igazítanunk?*, BH, 1845. júl. 17., 216. sz., 37.

it sem, ám ezeket csupán azért taglalja, hogy általuk bizonyítsa a konzervatívok és az ellenzék egyenlő felelősségét a kicsapongásokban. A centralisták eszméivel tehát nem mutat rokonságot a cikk.

Annak ellenére tehát, hogy Kemény eszméi nem egyeztek minden ponton a centralistákéival, a magyarországi lapok közül még mindig ez látszhatott a legalkalmasabbnak arra, hogy írjon bele. Magyarországon ugyanis Kossuth Pesti Hirlaptól való eltávolítása óta a reformellenzék zömének nem volt politikai orgánuma,⁹² így ellenzéki irányultságú politikai írások csak a centralista lapban jelenhettek meg. Valószínűleg ezért próbálhatta Kemény közelíteni a két ellenzéki csoportosulást. Célja Eötvösék rokonszenvének biztosítása mellett a centralista lap elfogadhatóvá tétele lehetett a municipalisták számára. Az Erdélyi Híradó ekkor tehát már nem cél, hanem csupán eszköz lehetett Kemény kezében, mellyel a Pesti Hirlaphoz való közeledését próbálhatta elősegíteni.

III. 1. Az *Erdély* rovat – Tervek és megvalósulás

Kemény a Hartlebennel 1845 tavaszán kötött alkut követően is kapcsolatban maradt Eötvössel, és rajta keresztül a Pesti Hirlappal is. Wesselényihez 1845. november 7-én írott levelének tanúsága szerint nemcsak arról volt tudomása, hogy az Erdélyi Híradó nem fogadná el Wesselényi úrbéri cikkeit, de arról is, hogy a Pesti Hirlap igen.⁹³ Ugyanabban az évben már az is szóba került, hogy Kemény a fővárosi lap munkatársa lesz.⁹⁴ 1846. január 9-ei levelében pedig arról ír Kemény Jósikának, hogy a Pesti Hirlapnál az erdélyi dolgok szerkesztését át fogja vállalni, ha „a’ hirlapirodalom szabadon fog mozogni ’s ha valahol követ” lehet.⁹⁵ Nem lehet véletlen az sem, hogy Kemény korábban ugyanabban a levélben írta le először a pesti lapokkal kapcsolatos terveit, amelyből először értesülünk Eötvössel való kapcsolatáról. Az itt kifejtett gondolatmenet ugyanúgy az unió elősegítésének szükségességével indokolja az Erdélynek szentelendő rovat indítását, mint Csengery a Pesti Hirlap *Törvényhatósági dolgok* rovatának első erdélyi tudósítását felvezető cikkében. Kemény szerint, mint írja: „Magyar ország nem ösmeri hazánkat. Az unionak egyik leghatalmasabb emeltyűje fog lenni, ha találkozik hirlap, melly mind két honnak organjává <leend> váland a’ haladási eszmék <re> körül és olvasóit Erdély sok részben sajátságos viszonyaiba is beavatja.”⁹⁶ Kemény korábbi publicistai tevékenysége során bizonyosodott meg arról, hogy a magyarországiak nincsenek tisztában Erdély politikai, gazdasági stb. körülményeivel,⁹⁷ és emiatt tartotta fontosnak

92 Kossuth Pesti Hirlaptól való eltávolításáról és új lap iránti küzdelméről bővebben lásd pl. *A magyar sajtó története: 1705–1848*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, I, 751–759 (a vonatkozó fejezetet Kosáry Domokos jegyzi); KOSÁRY, i. m., 304–311.

93 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1845. nov. 7. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 57–58.

94 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1846. jan. 9.; [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. márc. 14. = *Uo.*, 64–69, 69–75.

95 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1846. jan. 9. = *Uo.*, 64–69.

96 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1845. márc. 15. = *Uo.*, 43–45.

97 Lásd pl. fentebb Kossuthal való polémiáját 1844 nyarán.

tájékoztatásukat. Csengery szintén Erdély érdekeivel indokolta a rovat megindítását: „testvéreink’ bajaira, tul a’ királyhágón, legjobb, mondhatnók egyedüli, gyógyszernek az uniot ismerjük. ’S nem alaptalanul. A’ kis Erdélynek erőre van szüksége, ’s erőt egyesülés ad.” A szerkesztő emellett azt is elismeri, hogy: „[a]’ magyar lapokban Erdélynek pusztá nevéen kívül, melly a’ belügyek’ czimlapján áll, eddig alig volt szó a’ testvérhonról.” Most azonban „[a]’ Pesti Hirlap [...] ígérkezik, jövőre nézve jóvá tenni e’ hibáját”.⁹⁸

Hogy kinek az ötlete volt e rovat, nem lehet tudni. Kemény fentebb idézett levelében még nem köti konkrét laphoz a rovat tervét, így benne valószínűleg a centralisták-tól függetlenül merült fel az ötlet. Tény viszont, hogy mind ő, mind Eötvösék láttak perspektívát a rovatban. Csengery 1845 novemberében – jelenlegi ismereteink szerint Kemény segítségével nélkül – el is indította azt. Kemény Pestre költözése azonban még ezután is váratott magára, pedig, mint Jósikának írta, követte választására nem látott sok esélyt.⁹⁹ Politikai szerepvállalásra tehát Erdélyben már nemigen nyílt előtte tér, így ilyen irányú ambíciói Pestre szólíthaták. Érv lehetett a költözés mellett írói tevékenységének folytatása és a magyar főváros központi fekvése is. Egyik későbbi levelében írja, hogy aki

író akar lenni, [...] kénytelen leend előbb utobb Pestre költözni; mert Pest a’ szó magasabb értelmében capitulummá fog válni, miután István herczeg fejedelmi udvart szándékozik tartani, és gróf Széchenyi minden közlekedési tervet úgy készített, hogy minden derekasabb vonalnak Pesten legyen kiindulási pontja. [...] Ezekből semmi sem világosabb, mint h[ogy] nem kaphat Pesten kívül; mert minden capitulum ignorálni szokta azon tehetségeket, melyeket magához nem vont.¹⁰⁰

Kemény ugyanakkor nem indulhatott el anélkül, hogy erdélyi ügyeit lezárná. Emellett magyarországi megélhetését is biztosítania kellett, s a számára szinte ismeretlen Pesten még a költözés előtt meg kellett kezdenie kapcsolatrendszere kiépítését. Utóbbiakra csak egy előzetes pesti út nyújthatott alkalmat.

A szakirodalom szerint Kemény csatlakozása a Pesti Hirlaphoz 1845 végén a november 18-ai ellenzéki konferencián hozott határozatok okozta bizonytalanság miatt nem valósulhatott meg.¹⁰¹ Ezen a tárgyaláson ugyanis a résztvevők többsége amellet foglalt állást, hogy az ellenzék erőit jobban össze kell fogni, és ennek érdekében a Pesti

98 [CSENGERY Antal], *[Erdélynek rovatot nyitni]*, PH, 1845. nov. 6., 568. sz., 302.

99 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1846. jan. 9. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 64–69.

100 [B.] Kemény Zsigmond – ifj. Szász Károlynak, 1847. nov. 30. = Uo., 115–116. Lásd még PAIS Dezső, *Kemény Zsigmond és az irodalmi élet (Első közlemény)*, ItK, 21(1911), 32–57, különösen: 42–43.

101 PAPP, i. m., 314; MARTINKÓ András, *Báró Kemény Zsigmond pályafordulata*, Pécs, Kultúra Könyvnyomdai Műintézet, 1937, 7; FENYŐ, i. m., 355. Rigó László nem részletezi a tárgyalás megszakadásának okait, de megfogalmazása – 1846-ban „az Eötvös vezette centralista csoport is megújítja együttműködési készségét: költözzön Pestre Kemény, és legyen a *Pesti Hirlap* belső munkatársa” – azt sugallja, hogy a centralisták mondtak nemet Kemény ajánlatára. I. m., 490. Barla Gyula szerint Kemény „próbált mindent, hogy a Pesti Hirlaphoz [...] bejusson”, de az ezzel kapcsolatos tárgyalásokat nem elemzi. I. m., 112.

Hirlapnak újra az ellenzék közös lapjává kell válnia. A konferencia eltiltotta a lapot a centralista eszmék hirdetésétől, Eötvös és Trefort Ágoston pedig megfogadta, hogy egyelőre nem írnak a lapba. A Pesti Hirlap akkori szerkesztője, Csengery Antal később a lap 1846-os újratervezésében közös ellenzéki programot tett közzé,¹⁰² és vállalta, hogy a fontosabb kérdésekben konzultál az ellenzék vezetőivel (Batthyány Lajossal, Kossuth-tal, Teleki Lászlóval).¹⁰³ Véleményem szerint azonban a fentebb említett szakirodalmi megállapítás téves, mivel a lap *Erdély* rovata még az említett tárgyalás előtt, Kemény segítségével indult meg, ami azt sejteti, hogy végül Kemény nem vállalta a közreműködést. Erre az készíthette, hogy látta, a reformellenzék megerendszert védelmező szárnya a közeledési kísérletek dacára sem hajlandó szövetségre lépni Eötvösökkel. Az erdélyi politikában szinte teljesen elszigetelődött Kemény nem tehette kockára politikai karrierje újraindításának lehetőségét azzal, hogy egy szintén elszigetelődni látszó csoporthoz csatlakozik. Szorult helyzetéből csak akkor kerülhetett ki, ha a centralistákkal kapcsolatban marad, ám a lapban való szerepvállalását addig halogatja, míg az ellenzéki csoportok viszonya nem rendeződik. Mindezt alátámasztja, hogy Kemény a továbbiakban is a Pestre költözést tervezgette; ennek időpontját 1845. december 15-én azonban már 1846 telére tette.¹⁰⁴ Mindemellett még 1846 januárjában is a Pesti Hirlap *Erdély* rovatának átvételét tervezte.¹⁰⁵

1846 februárjára már láthatóvá vált, hogy Kemény elgondolása helyesnek bizonyult. Az ekkor tartott konferencián ugyanis az ellenzék feloldotta Eötvös és Trefort publikációs tilalmát, ami egyértelműen jelezte a centralisták és municipalisták közeledését.¹⁰⁶ Ezután már nem lett volna akadálya Kemény Pesti Hirlaphoz szerződésének. Ráadásul Csengerynek (két legjobb publicistája elvesztése miatt) a két értekezet közötti időszakban minden addiginál nagyobb szüksége lett volna Keményre. Nem valószínű tehát, hogy ő utasította vissza Keményt, ha az erdélyi politikus saját állításával megegyezően 1845 decemberében felajánlotta szolgálatát.¹⁰⁷

Kemény 1846. március 14-én Wesselényihez küldött levelében számol be az eseményekről, ám soraiból nem derül ki, hogy melyik fél függesztette fel a tárgyalásokat: „Eötvös írja, hogy örömmel adnak nekem részt a’ Pesti Hirlap szerkesztésébe és számolnak arra, mikép a’ dietai tudósításokat vinni fogom. [...] Ezen általános megállapodásról részletekre akartunk térni, midőn előjövénnek a’ Biharmegyei események¹⁰⁸ és a’

102 CSENERGY Antal, *[Új program]*, PH, 1846. jan. 1., 599. sz., 1.

103 A konferenciára lásd pl. FERENCZI Zoltán, *Báró Eötvös József: 1813–1871*, Bp., Athenaeum, 1903 (Magyar Történeti Életrajzok), 119–120; FENYŐ, *i. m.*, 323–324; GÁBORI KOVÁCS, *A centralisták szerepe...*, *i. m.*, 564, 598–602.

104 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1845. dec. 15. = KEMÉNY, *Levelezése*, *i. m.*, 59–60.

105 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1846. jan. 9. = *Uo.*, 64–69.

106 Az 1846 februári értekezletre lásd pl. FERENCZI, *i. m.*, 119–120; FENYŐ, *i. m.*, 324; GÁBORI KOVÁCS, *A centralisták szerepe...*, *i. m.*, 564, 603–605.

107 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. márc. 14. = KEMÉNY, *Levelezése*, *i. m.*, 69–75.

108 Bihar megyében az 1845. dec. 15-ei megyegyűlés alkalmával Tisza Lajos adminisztrátor hívei fegyverrel üzték szét az ellenzéket. Az esetről Kemény röpiratot is írt, mely saját korában nem jelent meg. – KEMÉNY Zsigmond, *A Biharmegyei 1845. december 15-iki gyűlés leírása*, bev. kiad. FERENCZI Zoltán, Budapesti Szemle, 116(1903), 322. sz., 127–141.

Pesti Hirlap új alakítását igen sürgető szükséggé tevék. [...] Eötvös és Trefort visszavonult. [...] De még az új emberek nem állanak elő, 's minden zavarban van. [...] Mi lesz az én projectumammal is az isten tudja.”¹⁰⁹ A levél keletkezésének idején már feloldották Eötvös és Trefort publikációs tilalmát, így elvileg nem volt akadálya Kemény csatlakozásának. Kérdés persze, hogy Kemény tudott-e a februári határozatról; erre vonatkozó adat azonban nem ismert. Mindenesetre Kemény megfogalmazása is azt sugallja, hogy amíg zavarosak a lap körüli ügyek, szeretne távol maradni a szerkesztéstől, és úgy vélem, irodalmi érdeklődése mellett ez lehetett a fő oka annak, hogy munkásságának súlypontját egy időre irodalmi térre helyezte, és 1845 szeptemberétől 1846 tavaszáig ideje nagy részét *Gyulai Pál* című regényére fordította.¹¹⁰

IV. 1846 nyara – Kemény Pesten

IV. 1. Az alternatívák megsokszorozódása

Kemény 1846 áprilisában Zsibóra utazott Wesselényihez, és kisebb-nagyobb megszakításokkal 1846 végéig ott élt.¹¹¹ Innen indult el később pesti útjára, és Wesselényi közreműködése révén itt találkozott Kovács Lajossal, aki időközben Széchenyi hívévé vált.¹¹² Széchenyi 1846-ban konzervatívok és ellenzékiek bevonásával egy olyan középpárt létrehozására törekedett, melynek Deák lett volna a vezetője,¹¹³ és Jelenkor című lapját Független néven e párt lapjává kívánta tenni.¹¹⁴ Ennek élére Kovács Lajos Keményt ajánlotta. Széchenyi beleegyezett Kemény felkérésébe, így Kovács értesítette korábbi szerkesztőtársát terveikről,¹¹⁵ akit azonban Wesselényi óvatosságra intett Széchenyi terveivel kapcsolatban.¹¹⁶

Az addig csak az Erdélyi Hiradóban és a Pesti Hirlapban gondolkodó Kemény előtt ekkor tehát feltárult egy harmadik lehetőség is, melyet rövidesen újabbak követtek. Az új ajánlatok kirajzolják a reformellenzéken belüli törésvonalak egy részét. Jól látszik, hogy a meggyerendszert védelmező reformellenzékiek az 1843–44-es és az 1847–48-as országgyűlés között csak a centralisták ellen alkottak egységes arcvonalat, egyébként egy vagy több, nagy tekintélyű személyiség körül csoportosultak. E csoportok modern értelemben vett politikai pártot csak 1847. június 7-én alapítottak, amikor az *Ellenzéki Nyilatkozat* aláírásával létrejött az Ellenzéki Párt. Az 1845. novemberi, illetve 1846. februári ellen-

109 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. márc. 14. = KEMÉNY, *Levelezése, i. m.*, 69–75.

110 PAPP, *i. m.*, 319. Lásd még [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1845. dec. 15.; [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1846. jan. 9.; [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. márc. 14. = *Uo.*, 59–60, 64–69, 69–75.

111 PAPP, *i. m.*, 321, 323. – Kemény ápr. 19-én érkezett Zsibóra.

112 [B.] Wesselényi Miklós – [B.] Kemény Zsigmondnak, 1846. márc. 29. = *Uo.*, 75–76.

113 RIGÓ, *i. m.*, 490.

114 KEMÉNY, *Levelezése, i. m.*, 78, 2. jegyzet.

115 KOVÁCS Lajos, *Gróf Széchenyi István közéletének három utolsó éve: 1846–1848 I*, Bp., Franklin, 1889, 116–119; PAPP, *i. m.*, 321.

116 [B.] Wesselényi Miklós – [B.] Kemény Zsigmondnak, 1846. márc. 29. = KEMÉNY, *Levelezése, i. m.*, 75–76.

zéki tanácskozások azonban már megvetették a későbbi ellenzéki összefogás alapját, és a reformellenzéken belül ekkoriban létrejött egy olyan politikai erő, mely alkalmasnak látszhatott Kemény megnyerésére. Deák ugyanis – akiről Kemény cikkeiben többször is kifejtette, hogy őt tartja legmegfelelőbbnek egy esetleges ellenzéki párt vezetői posztjára¹¹⁷ – Széchenyi helyett Kossuthot támogatta. Ha hű akart volna maradni korábban hangoztatott elképzeléséhez, Keménynek így szintén Kossuth hívévé kellett volna szegődnie. Erre buzdította őt Wesselényi is, aki az író-politikus Pestre utazása előtt, 1846. július 29-én Kossuthhoz szóló ajánlólevelet is írt számára.¹¹⁸ Kossuthhoz kapcsolhatta volna Keményt a korábban már említett elvi rokonság is. Ugyanakkor a Keménynek ajánlatot tevők sorába lépett nemsokára gróf Andrássy Gyula – a főúri ellenzék egyik vezére –, aki az ő vezetésével akart önálló lapot akart indítani,¹¹⁹ sőt a konzervatív Budapesti Híradót szerkesztő Dessewffy Emil is megkönyékezte Keményt.¹²⁰

Kemény 1842-ben az Erdélyi Híradóban többször is a centralizáció ellen nyilatkozott,¹²¹ és még a centralista Pesti Hírlap első néhány számának megjelenése után is azt írta egyik levelében Wesselényinek, hogy hírlapi vitába kíván bocsátkozni Eötvössel a centralizáció kérdésében.¹²² Mindezek ismeretében Kossuthék úgy gondolhatták, hogy a Pestre költözést tervezgető Keménynek nem maradt más választása, mint az alkalmat kihasználva Kossuth hívévé szegődni. Erre az 1846. februári ellenzéki értekezlet után a Wesselényit a konferencia eseményeiről levélben tájékoztató Teleki László Wesselényin keresztül fel is kérte Keményt. Teleki szerint Csengery szavát adta, hogy a lapot az ellenzék vezetőivel konzultálva vezeti, és azon kérdéseket, melyekben nem értenek egyet, „nyílt kérdéseknek tekintendi melyekre nézve a *pro* és *contra* irt cikkeket egyiránt – és pedig taglalo jegyzetek nélkül – béveendi”. Az ellenzék megerendszert védelmező szárnyának vezetői – Batthyány Lajos, Deák Ferenc, Szentkirályi Móric, Kossuth Lajos, Klauzál Gábor, Bezerédy István, Teleki László – reménykedtek abban, hogy „a Pesti hírlap az ellenzék organuma leendő”, és „mindnyajan úgy találták hogy így már a hírlap ügyét szellemileg lehet is kell is előmozdítani”. Tekintélyesebb ismerőseiket pedig felszólítják a lap támogatására. Teleki e döntés szellemében kérte Wesselényt, hogy írjon a Pesti Hírlapba, és erre Keményt is szólítsa fel.¹²³

Teleki leveléből kitűnik: a reformellenzék zömének vezetői úgy vélték, Kemény a Pesti Hírlapban csakis a municipalisták eszméit népszerűsítheti. Valószínűleg ezért

117 MALMY Ödön [KEMÉNY Zsigmond], *Körülményeink...*, i. m.

118 Wesselényi Miklós Kossuth Lajosnak, 1846. júl. 29. = B. WESSELÉNYI Miklós *Kiadatlan levelei Kossuth Lajoshoz: Harmadik közlemény*, kiad. FERENCZI Zoltán, TT, 4(1903), 321–354.

119 RIGÓ, i. m., 490; FENYŐ, i. m., 355; KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 159–160. Ez utóbbi szerint Andrássy Kemény munkásságára alapozva egy önálló pártot kívánt volna létrehozni.

120 RIGÓ, i. m., 490; FENYŐ, i. m., 355. – Kemény *Naplójában* Dessewffy ajánlatát 1845-re, a Budapesti Híradó szerkesztőjével folytatott vitát követő időszakra teszi. KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 149.

121 KEMÉNY Zsigmond, *A' codificatio és historiai iskola*, EH, 1842. jan. 4., 1. sz., 3–4; 1842. jan. 7., 2. sz., 7–8; 1842. jan. 11., 3. sz., 13–14; *ua.*, *A kodifikáció és históriai iskola* címmel = *Korkívánatok*, 18–32; UÓ, *A' választási jogok cseréje felől*, EH, 1842. jan. 25., 7. sz., 37–38; 1842. jan. 28., 8. sz., 45–46; 1842. febr. 1., 9. sz., 51; *ua.*, *A választási jogok cseréje felől* = *Korkívánatok*, 32–42.

122 Lásd fentebb.

123 Teleki László Wesselényi Miklóshoz, OSZK Kt., Levelestár, 1846. febr. 19.

szerették volna, ha az erdélyi író e laphoz szerződik, és nem zárható ki, hogy a lap belső ügyeiről is tőle vártak volna tájékoztatást.

IV. 2. Az alternatívák megfogalmazása

Kovács Lajos 1846 áprilisában Zsibón vázolta Keménynek Széchenyi tervét.¹²⁴ Kemény pontos válaszát nem ismerjük; Wesselényi egyik levelében mindössze annyit jegyzett meg, hogy Kovács nemrég járt nála.¹²⁵ Széchenyi 1846. május 6-án Kovács Lajoshoz írt levelében így reagált a történetekre: „Nagyon örvendek mindannak, a mit ön Kemény Zsigmondról ír. [...] Hogy Ön minden időben feljöhet és Kemény is kész magát velem érintkezésbe tenni, – azon igen örülök [...] és fogom is hasznát venni. [...] Minden esetre a nyárnak jó részét Önökkel óhajtom tölteni – részint a gőzösön, melyre ezennel meghívom Önt és Keményt, – részint Debreczenben és egész utam közt.”¹²⁶ Széchenyi soraiból úgy tűnik, hogy Kemény nem zárkózott el az ajánlat elől, s hajlandó volt találkozni vele.

Wesselényi ugyanakkor 1846. május 7-én arról értesítette Kossuthot, hogy Kemény „nem fogja a horogra helyezett vörös posztó után tátni száját”.¹²⁷ Kemény tehát más választ adott Széchenyinek, mint amelyet Wesselényi tudatott Kossuthtal. Később Wesselényi is megérezhette Kemény egyre fokozódó érdeklődését Széchenyi iránt,¹²⁸ ezért hívhatta fel aggódva 1846. június 13-án Kossuth figyelmét Kovács tevékenységére, aki több politikust is Széchenyi oldalára állított. Kovács ekkoriban újra Zsibón járt, és a levél keletkezése napján hagyta el Wesselényi otthonát, ahol újra találkozott Keménnyel,¹²⁹ akit ez idő tájt Széchenyi több más híve is megkörményezett.¹³⁰ Kovács ekkor adta át Keménynek Széchenyi meghívását Debreczenbe,¹³¹ amit Kemény elfogadott. Saját bevallása szerint azonban még Zsibón, a Széchenyi befolyásától őt óvni igyekvő Wesselényi kérdésére kijelentette, hogy körülményei miatt nem fogadhatja el Széchenyi ajánlatát, ám szeretne megismerkedni Wesselényi egykori barátjával.¹³² Ugyanakkor Wesselényi Ferenchez 1846. június 15-én írt levelében nem adott egyér-

124 PAPP, i. m., 321.

125 Wesselényi Miklós Eötvös Mihályhoz, 1846. máj. 1., MOL, Mikrofilmtár, 10119, 134–135.

126 Széchenyi István Kovács Lajoshoz, 1846. máj. 6. = Gróf SZÉCHENYI István *Levellei*, kiad. MAJLÁTH Béla, Bp., Athenaeum, 1891, III, 395–398.

127 Wesselényi Miklós Kossuth Lajoshoz, 1846. máj. 7. = WESSELÉNYI, *Kiadatlan levelei...*, i. m., 324–325. Véleményét Wesselényi Deákkal is tudatta. – Báró Wesselényi Miklós Deák Ferenchez, 1846. máj. 21. = B. WESSELÉNYI Miklós *Levellei Deák Ferenczhez 1841–1850: Második közlemény*, kiad. Dr. FERENCZI Zoltán, TT, 5(1904), 324–325.

128 „Egy független (quasi vero) ujság szerkesztésére néhány gazdag uraink, mint bizonyosan tudom, jó nagy összeget tettek egybe. Kemény Zsigót akarnák szerkesztőnek meghorgászni: kézalatti ajánlataik fényesek.” – Báró Wesselényi Miklós Deák Ferenczhez, 1846. júl. 20. = WESSELÉNYI, *Levellei Deák Ferenczhez...*, i. m., 326–327.

129 Wesselényi Miklós Kossuth Lajoshoz, 1846. jún. 13. = WESSELÉNYI, *Kiadatlan levelei...*, i. m., 325–326.

130 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Ferencnek, 1846. jún. 15., KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 77–78.

131 PAPP, i. m., 328.

132 KEMÉNY Zsigmond, *A két Wesselényi = Báró Kemény Zsigmond Munkáiból*, szerk., kiad. GYULAI Pál, Bp., Franklin Társulat, 1905 (Magyar Remekírók: A Magyar Irodalom Főművei, 32), 120.

telmő választ arra a kérdésre, hogy Széchenyi mellé fog-e állni. Úgy gondolta, hogy a döntés előtt még értekeznie kell Széchenyivel.¹³³ Wesselényi Miklós vélhetően nem ismerte a Wesselényi Ferenchez írott levél tartalmát, de a Keménnyel való beszélgetések során mégis érzékelhette barátja elbizonytalanodását. Nem lenne tehát meglepő, ha Kemény állításának megfelelően Wesselényi valóban pesti utazásra biztatta volna barátját – az utazás ötlete ugyanakkor a napló szerint Keménytől származott –, hogy ott Eötvösökkel hírlapi tárca fölött egyezkedjen.¹³⁴ Wesselényi ugyanekkor Kemény követté választatását is igyekezett elősegíteni,¹³⁵ és az indulása előtti napon Kossuth-hoz szóló ajánlólevelet írt a neves publicista számára.¹³⁶ Kemény naplójának tanúsága szerint a Wesselényi által erre kért Bethlen János a nála tartott tanácskozáson felvette Kemény követségének lehetőségét, mire a résztvevők el is határozták, hogy „ezt közérővel előmozdítani igyekeznek”.¹³⁷

Kemény július 30-án indult Pestre Zsibórról.¹³⁸ Naplója szerint augusztus 1-jén Teleki Lászlónál teázott, ahol Wesselényi Telekihez 1846. július 29-én írott levelével egyetértésben a közép-szolgai követség elvállalására biztatta Telekit.¹³⁹ Itt tudta meg Kemény a Bethlen Jánosnál tartott tanácskozás eredményét is.¹⁴⁰ Teleki választát a feltett kérdésre Kemény nem jegyzi le naplójába, de az ellenzéki vezetők részéről önmaga irányába mutatott jóindulat és a velük töltött kellemes órák – Telekinél állítólag Döbrentei Gábor

133 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Ferencnek, 1846. jún. 15., KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 77–78.

134 Lásd KEMÉNY Zsigmond *Naplója*, kiad., bev. BENKŐ Samu, Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1966, 141. – Kemény naplójának hitelességét kérdésessé teszi, hogy a szerző olyan megállapításokat tesz az egyes bejegyzésekben, melyeknek csak pesti utazása után lehetett tudatában. Az aug. 10-ei bejegyzésnél pl. megjegyzi, hogy Csengery pesti tartózkodása alatt végig vezetője volt; *uo.*, 171. Mivel Kemény aznap találkozott először Csengeryvel, még nem tudhatta, hogy így lesz. Ebből biztosra vehetjük, hogy a *Napló* Kemény magyarországi útja után született meg. A keletkezés időpontja azonban nem határozható meg ennél pontosabban. Elképzelhető, hogy Kemény rögtön Erdélybe való visszatérése után vetette papírra emlékeit. Nem kizárt azonban az sem, hogy a *Napló* a szabadságharc leverése után öngazolási céllal keletkezett, mivel a Széchenyiről és Kossuthról itt olvasható gondolatok (lásd IV. 2. *Az alternatívák megfigyatozása*) szoros rokonságot mutatnak Kemény szabadságharc után keletkezett röpirataival. Vö. KEMÉNY Zsigmond, *Forradalom után* = K. Zs., *Változatok a történelemre*, i. m., 181–375; Uő, *Még egy szó a forradalom után* = *Uo.*, 375–559. Nem lehetetlen viszont az sem, hogy Kemény véleménye az említett személyekről már 1846-ban a későbbi röpiratokkal megegyező irányban alakult. Mindenesetre az öngazolási szándékot valószínűsíti, hogy a *Napló* szerint Kemény csak Wesselényi 1846. július 29-ei kérésére vállalta a jelöltséget az 1846–47-es erdélyi országgyűlésre, holott leveleiben már 1845 decembere óta tervezgette megválasztatását. Vö. KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 140–141; [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, Pest, 1845. dec. 15.; [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1846. jan. 9.; [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1846. márc. 14. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 59–60, 64–69, 69–75. Jelenlegi ismereteink alapján a *Napló* keletkezési idejének kérdése nem dönthető el.

135 Wesselényi Miklós gróf Bethlen Jánoshoz, 1846. júl. 26., MOL Mikrofilmtár, 10119, 71–72; Wesselényi Miklós gróf Teleki Lászlóhoz, 1846. júl. 29., MOL Mikrofilmtár, 10119, 88–89.

136 Wesselényi Miklós Kossuth Lajosnak, 1846. júl. 29. = WESSELÉNYI, *Kiadatlan levelei...*, i. m., 321–354.

137 KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 146.

138 *Uo.*, 144.

139 Wesselényi Miklós gróf Teleki Lászlóhoz, 1846. júl. 29., MOL Mikrofilmtár, 10119, 88–89.

140 KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 146.

és Weér Farkas is jelen volt – szintén Széchenyi ajánlatának visszautasítására ösztönözhatték.

Augusztus 3-án Kemény megérkezett Debrecenbe. Széchenyivel a következő napon ismerkedett meg,¹⁴¹ s naplója szerint előre elhatározta, hogy legalábbis egyelőre nemet mond vendéglátója ajánlatára.¹⁴² Mielőtt augusztus 8-án útját folytatta volna Pest felé, Széchenyivel többször is beszélt, azonban konkrét ajánlatot csak az elutazása előtti napon kapott, mivel addig mindig ügyesen kitért ez elől.¹⁴³ Beszélgetésüket azonban ekkor is többször félbeszakították, így Kemény még a teljes ajánlatot sem ismerhette meg.¹⁴⁴ Széchenyinek és az akkor szintén Debrecenben tartózkodó Andrásynak ugyanakkor – úgy tűnik – csak általánosságban válaszolt, mivel úgy vélte, nem ígérhet nekik olyat, ami idő előtt megkötné a kezét.¹⁴⁵ A *Napló* alapján valószínű, hogy Kemény csak pesti útja, a körülmények megismerése és a lehetőségek körülmekintő felmérése után kívánt választani a lehetőségek közül. Ezt a feltevést Kovács Lajos Széchenyiről írott műve is megerősíti. Kovács szerint Kemény „ekkor még sokkal kevésbé volt tájékozva a magyarországi – nem politikai, de személyi – viszonyokban, hogy sem egyszerre magát elhatározni birta volna. Ekkor még a között is ingott, vajjon nem egészen a szépirodalmi pályát válassza-e mellőzve a politikai journalismust. [...] Ő még várni akart. Mi is kényszerülve vártunk, de ha ő hozzánk áll, lapunk 1847. január elsején bizonyosan megindul, mert más akadály alig volt.”¹⁴⁶ Kovács soraiból úgy tűnik, hogy Kemény a magyarországi viszonyokban való járatlanságára hivatkozva halogatta a válaszadást. Ez az indok megerősíti az általam fentebb levont következtetést. Kemény meg akarta várni, míg a magyarországi politikai viszonyok letisztulnak, és erről a jelek szerint pesti útja során kívánt megbizonyosodni; a számára tett ajánlatok közül csak ezután választott volna. Eljárását a magyarországi út során történetek is igazolták, hiszen ennek során Andrassy Gyulától olyan ajánlatot is kapott, melyre jelenlegi ismereteink szerint addig még utalás sem történt.¹⁴⁷

Kovács szerint Kemény ekkor még ingadozott a politikai és szépirodalmi pálya között. Fentebb Kemény választási kényszerre vonatkozó állításait cáfolni igyekeztem. Bárhogy legyen is azonban, egyértelmű, hogy Kemény politikai szempontból kényes szituációkban előszeretettel hangsúlyozta politikai pályafutásának folytatásával kapcsolatos kétségeit.

Kovács láthatóan Keményt okolja a lap megindulásának elmaradásáért. Kemény vonakodása azonban nyilvánvalóan nem az egyetlen oka volt a sikertelenségnek, hiszen a Deák köré tervezett új párt vezéralakja is inkább Kossuth mellé állt. Nem létező pártnak pedig lapot sincs értelme indítania. Nem lehet tudni ugyanakkor, hogy

141 Uo., 151; Gróf SZÉCHENYI István *Naplói*, kiad. Dr. VISZOTA Gyula, VI, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1939 (Magyarország Újabbkori Történetének Forrásai: Gróf Széchenyi István Összes Munkái, 15), 420.

142 KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 155; 159–160.

143 Uo., 161–162.

144 Uo., 162–168.

145 Uo., 159–160.

146 KOVÁCS Lajos, *Gróf Széchenyi István...*, i. m., 119.

147 KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 159–160.

Kemény komolyan fontolóra vette-e Széchenyi ajánlatát. Az események menete és az eddig ismertett adatok azonban arra engednek következtetni, hogy az erdélyi író inkább az ellenzékkel szimpatizált, de a körülmények pontos ismerete nélkül nem akart döntést hozni, s újonnan kialakult kapcsolatát sem kívánta elmérgesíteni a hírneves arisztokratával. Jellemző volt egyébként Kemény akkori magatartására, hogy régi és új ismerőseivel egyaránt igyekezett jó viszonyt ápolni, mivel nem tudhatta, hogy Pesten kivel fog szorosabb kapcsolatot fenntartani. Mindemellett Széchenyi nyilvánvalóan nagy hatást tett Keményre, aki még 1847-ben is rendszeresen megfordult nála,¹⁴⁸ és Széchenyi 1847 májusában Kemény Zsigmondon keresztül akart megjelentetni egy cikket a Pesti Hirlapban.¹⁴⁹

Az egyetlen lap, melynek az ajánlattevők közül esélye sem volt Kemény megszerzésére, Dessewffy Emilé volt. Kemény ugyanis Jósika Miklóshoz írt egyik levelében kifejtette, ő nem ellenzéki lapba még bírálatot sem küld, mivel „olly ember, ki politikai pályán is folytonosan akar hatni hirlapban és országgyűlésen, ha az ellenzékhez tartozik, sok szemrehányásokra lehet kitétetve, <ha> midőn Emil gróf lapját mozditja elő”.¹⁵⁰ Ez az elvhűséget hangsúlyozó nyilatkozat ugyanakkor azt is jelenti, hogy a Deák támogatását megnyerni nem tudó, a konzervatívok felé sodródó Széchenyinek az idő múlásával egyre kevesebb esélye volt arra, hogy Keményt maga mellé állítsa. Ezen még a kilátásba helyezett húszezer forintos évi szerkesztői díj sem tudott segíteni.¹⁵¹ Érv lehetett ugyanakkor az ellenzéki lapok mellett az is, hogy – mint arról Kemény pesti tartózkodása során meggyőződhetett – az írók túlnyomó többsége ellenzéki elveket vallott. A közjük való beilleszkedést tehát alaposan megnehezítette volna, ha Kemény egy konzervatív lap munkatársa lesz. Ugyancsak kevés esélye lehetett Kemény magához kötéséhez Andrássy Gyula lapjának, hiszen az még nem létezett. Az elutasítás jele is lehet, hogy Kemény mindössze egyszer tett említést az ajánlatról, és akkor is elég szűkszavúan nyilatkozott róla.¹⁵²

A *Napló* szerint Kemény augusztus 9-én délután érkezett meg Pestre.¹⁵³ Saját állítása szerint itt tartózkodása során nemcsak az irodalmi, hanem a politikai élet nagyságai-val is kötött ismeretségeket, barátságokat. Az irodalmárok közül Jósikával és Vörösmarty Mihállyal már régebből ismerték egymást, így nem lenne meglepő, ha Kemény valóban annyi időt töltött volna velük Pesten, mint a *Napló*ban állítja. Többször említi új ismerősei között az írók közül Petőfi, Pálffy Albert, Pákh Albert, Czákó Zsigmond és Irinyi József nevét, míg a lapszerkesztők közül Petrichevich Horváth Lázárt és Bajza Józsefet. A fennmaradt források szűkössége miatt még következtetni sem tudunk arra, hogy a Kemény által leírt találkozások és beszélgetések valóban úgy történtek-e, ahogyan a *Napló*ban olvashatók. Valószínű azonban, hogy az említett írókkal és szer-

148 SZÉCHENYI, *Naplói*, i. m., VI, 548, 552, 572, 583, 608, 623.

149 Széchenyi István Tasner Antalhoz, 1847. máj. 8. = SZÉCHENYI, *Levelei*, i. m., 523–524.

150 [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1846. jan. 9. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 64–67. Kemény naplója szerint Dessewffy bírálatot kért tőle, de a lehetőséget elutasította. KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 149.

151 Az ajánlott összeg nagyságára lásd PAPP, i. m., 322.

152 KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 159–160.

153 *Uo.*, 170.

kesztőkkel valóban találkozott, hiszen ha Pesten folytatni szeretne volna szépirodalmi tevékenységét, mindenképpen meg kellett ismernie az ottani irodalmi viszonyokat. Ráadásul a *Napló*ban említett írók jelentős része rendszeresen megfordult a Csengery által rendezett teadélutánokon,¹⁵⁴ melyeken saját bevallása szerint Kemény is részt vett.¹⁵⁵ Ráadásul a felsorolt írók közül Pákh és Irinyi ekkor már a Pesti Hirlap munkatársai voltak, Pállfy pedig később lett az,¹⁵⁶ így a Csengeryvel tárgyaló Keménynek találkoznia kellett velük. Hasonló a helyzet a Kemény által említett politikai szereplőkkel is. Az író-politikus saját bevallása szerint már a megérkezése utáni napon felkereste a centralisták közül Csengeryt, Trefortot és Eötvöst. A Kossuthnál tartott, illetve az augusztus 18–19-ei ellenzéki konferenciákra ezután már az ő révükön juthatott be, esetleg Kossuthén, akinek Wesselényitől ajánlólevelet is hozott.¹⁵⁷ A 19-ei értekezleten ugyanakkor jelen volt Teleki László is; ez minden bizonnyal növelte Kemény komfortérzetét, és emlékeztethette korábban vállalt kötelezettségeire. Ugyanott pedig Pulszky Ferenc felkérte Keményt egy röpirat megírására, mely az unió kérdésével foglalkozna.¹⁵⁸ E felkérés és a konferencia-meghívások minden bizonnyal azt a képzetet erősítették Keményben, hogy az ellenzék számít a közremunkálására. Ugyanezt a következtetést vonhatta le abból is, hogy Csengery szinte állandó útítársául szegődött, és hogy több, az ellenzékkel szimpatizáló író és politikus – a centralistákon, Jósikán és Vörösmartyn kívül például Petőfi, Czákó és Pállfy – szintén előszeretettel mutatkozott a társaságában. Mindennek szerepe lehetett abban, hogy Kemény néhány napra tervezett pesti tartózkodása elhúzódtott. Jósika Miklós egyenesen arról ír, hogy Keményt barátai lefogták, ezért maradt tovább Pesten.¹⁵⁹ A *Napló* tanúsága szerint írója a centralistákat rögtön megszerette, s az augusztus 16–18-ai naplóbejegyzés már barátinak nevezte viszonyát Eötvössel és Csengeryvel.¹⁶⁰ Ennek nagy szerepe lehetett abban, hogy a számos ajánlat közül a Pesti Hirlapét választotta – igaz, Pestre érkezése idejére már legfeljebb Csengery és Széchenyi lapja állhatott előtte lehetséges alternatívaként.

Ami Kossuth támogatását illeti: úgy tűnik, ez az eshetőség az augusztus 19-ei ellenzéki tárgyaláson szertefoszlott. Kossuth viselkedését ugyanis Kemény a városi ügy kapcsán kiábrándítónak találta, és erről hosszasan írt is naplójában:

Kossuth felhozván, hogy ő volt a koordinációval junctionnak első indítványozója, azonban most megtért, s külön akar belrendezést s még követküldési törvényt. Ez eddig helyesen és nemesen volt mondva. [...] Azonban – talán hogy a balsors jókor kiábrándítson

154 Csengery teadélutánjairól: SZÁNTÓ György Tibor, *Csengery Antal*, Bp., Akadémiai, 1984 (A Múlt Magyar Tudósai), 54–55; FENYŐ, i. m., 301.

155 KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 184, 193.

156 Irinyi, Pákh és Pállfy Pesti Hirlaphoz kerülésére lásd: FENYŐ, i. m., 283–284, 301–303, 303.

157 A konferenciák leírását lásd KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 177; 181–182; 188–193.

158 Uo., 189.

159 PAPP, i. m., 333; Jósika Miklós Wesselényi Miklóshoz, 1846. aug. 15., MOL Mikrofilmtár, 8393; Jósika Miklós Wesselényi Miklóshoz, 1846. aug. 22., MOL Mikrofilmtár, 8393; Jósika Miklós Wesselényi Miklóshoz, 1846. aug. 26., MOL Mikrofilmtár, 8393.

160 KEMÉNY, *Naplója*, i. m., 171–173; 187.

Kossuth organizáló tehetsége iránt – Perczel megtámadja Kossuthot ezen változékony-ságáért. S hogy e vádot elhárítsa, mit tőn Kossuth? Kimondá: hogy ő azért állott ezen új javaslatra, mert elő s hátra forgattatván a városi kérdés, reméli, hogy a census kihull belőle. Innön alkalmat veszen elmondani, hogy neki mi nézetei alkotmányos fejlődésünk szükséges stádiumairól. Beszél egy óráig igen szépen a legzöldebb dolgokról. A népnek tökéletes részvéte módjairól az alkotmányban minden census nélkül. A municipális szerkezetnek a felelősségre alapult képviseleti rendszerrel egyeztetéséről s más szép tárgyokról, melynek legkönnyebbike is bajosabb a circuli quadraturánál. [...] Ámulás miatt már azt se tudtam, hol áll fejem és a nemes gyülekezete.¹⁶¹

Az elméleti megalapozottságot nagyra tartó és az általános választójogot elvető Kemény érthetően idegenkedett Kossuth itt hallott eszméitől. Ha volt is addig esélye Kossuthnak, hogy maga mellé állítsa, ez most valószínűleg szertefoszlott. Széchenyiről Kemény ugyanakkor megállapította, hogy „ő a legirtóztatóbb zsarnok és a legkellemesebb ember”.¹⁶² A gróft praktikus főnek találta, míg a környezetében lévőket kontároknak, akik miatt többször is bosszankodásra kényszerült Debrecenben.¹⁶³ A legjobb benyomást tehát érezhetően a centralisták tették Keményre a pesti út során, akik szinte egy pillanatra sem hagyták magára az erdélyi író.

Wesselényi Kossuthhoz írt egyik levele szerint Kemény 1846. szeptember 1-jén érkezett vissza Zsibóra.¹⁶⁴ Azt, hogy mikor döntötte el végleg, hogy a centralista Pesti Hírlap munkatársa lesz, és mikor írta alá szerződését, nem lehet tudni. A Der Schmetterling már 1846. szeptember 28-ai számában arról tudósít, hogy Kemény a Pesti Hírlap munkatársa lesz.¹⁶⁵ Nem tudjuk azonban, hogy a német nyelvű lap milyen forrásból értesült erről. Az első hitelesnek tűnő híradás Kemény elszerződéséről Ferenci László Wesselényihez 1846. november 12-én írt levelében olvasható. Ferenci állítólag magától Csengerytől hallotta, hogy „Kemény Zsigmond báró télire s tehát jövőre a Pesti Hírlaphoz melléje jő”.¹⁶⁶ Keménynek és Csengerynek addigra tehát – ha a szerződést nem is írták még alá – mindenben meg kellett állapodnia. Erre utal az is, hogy Kemény első cikksorozata nem sokkal e kijelentés után, 1846 novemberében jelent meg a lapban.¹⁶⁷

Kemény döntésében a már a *Korteskedés és ellenszereiben* megmutatkozó elvi azonosság mellett szerepet játszhatott a centralisták iránt érzett személyes rokonszenve, valamint a Csengery által neki felajánlott mesésnek számító honorárium, mely évi 24 cikkért több mint 1000 forintot jelentett.¹⁶⁸ Ez a tiszteletdíj pontosan megegyezett azzal,

¹⁶¹ Uo., 192.

¹⁶² Uo., 157.

¹⁶³ Uo., 157–168.

¹⁶⁴ Wesselényi Miklós Kossuth Lajosnak, 1846. szept. 3. = WESSELÉNYI, *Kiadatlan levelei...*, i. m., 328–329.

¹⁶⁵ A. n., *Baron sigm. v. Kemény*, Der Schmetterling, 1846. szept. 28., 39. sz., 611. Lásd még FENYŐ, i. m., 355.

¹⁶⁶ Ferenci László Wesselényi Miklósnak, 1846. nov. 12. MOL Mikrofilmtár, 8368.

¹⁶⁷ KEMÉNY Zsigmond, *Igénytelen nézetek az erdélyi úrbér iránt*, PH, 1846. nov. 26., 785. sz., 349; 1846. nov. 27., 786. sz., 353–354; 1846. nov. 29., 787. sz., 357; ua. = *Korkívánatok*, 444–462.

¹⁶⁸ Kemény ezzel kapcsolatos gondolatait lásd [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1847. febr.

amennyit Eötvös és Trefort, tehát az ország egyik legjobb írója és közigazdásza kapott,¹⁶⁹ amivel Kemény egyértelműen a legnevesebb magyarországi hírlapírók sorába emelkedett. Ezenkívül Kemény több ellenzéki konferencián is részt vett, így láthatta, hogy a liberálisok milyen lázasan dolgoznak az Ellenzéki Párt létrehozásán, mely előreláthatólag valamennyi párttörődéküket egyesíteni fogja. Éppen ezért számíthatott arra, hogy ha a centralisták és municipalisták közti elvi viták nem is fognak teljesen elcsitulni, de már korántsem ütnek meg olyan éles hangnemet, mint korábban. Emellett az is várható volt, hogy a lényeges kérdésekben összhangba hozzák nézeteiket, így Kemény nem sokat kockáztatott azzal, hogy a hozzá elveikben és személyükben is közelebb álló centralistákat választotta munkatársaiul. Annál is inkább, mivel időközben biztossá vált, hogy a Pesti Hírlap a centralisták kezében marad, így Kemény bizony számíthatott cikkei megjelenésére és az értük járó honoráriumra.

Széchenyi lapja, a Jelenkor 1847 januárjában munkatársai neve közt Keményét is feltüntette,¹⁷⁰ aki ez ellen a Pesti Hírlapban tiltakozott.¹⁷¹ Széchenyi számára ekkor válhatott nyilvánvalóvá, hogy az erdélyi író nem csábíthatja lapjához. Kemény Pestre költözéséről 1847. március 9-én tudósított a Pesti Hírlap;¹⁷² a tényleges munkát az új munkatárs májusban kezdte meg. Pesti utazása után tehát több mint fél évet várt a költözéssel. Először az erdélyi országgyűlés követválasztási procedúrája foglalta le,¹⁷³ majd ennek sikertelensége után Zsibón Wesselényivel kívántak közös dolgozatot készíteni az unióról.¹⁷⁴ November elején a Pesti Hírlapban november végén megjelent *Igénytelen nézetek az erdélyi urbér iránt* című cikksorozatán dolgozott.¹⁷⁵ Időközben befejezte a *Gyulai Pált* is, s végül december 16-án hagyta el Zsibót.¹⁷⁶ Ezt követően ügyes-bajos dolgai intézésével és nagybeteg édesanyja ápolásával volt elfoglalva, így nem csoda, ha csak 1847. március elején érkezett meg Pestre.¹⁷⁷

Kemény Zsigmond Pesti Hírlaphoz kerülésében nagy szerepet játszott tehát a nemesi ellenzék támogatása, hiszen ez jócskán megkönnyítette számára a kínálkozó lapok közötti választást. Ez még akkor is igaz, ha Kemény végül nem az ő oldalukon avat-

24.; [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1847. máj. 11. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 85–86, 103–104.

169 Eötvös, Szalay és Trefort honoráriumára vonatkozólag lásd *uo.*; Szerződés Csengery Antal, Szalay László, Trefort Ágoston és báró Eötvös József között = SZALAY László *Levelei*, kiad. SZALAI Gábor, Bp., Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 1913, 113–114. Kemény véleményére lásd ezzel kapcsolatos gondolatait: [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1847. febr. 24.; [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Jósika Miklósnak, 1847. máj. 11. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 85–86, 103–104.

170 A' Jelenkor és Társalkodó szerkesztősége, A' „Jelenkor” és „Társalkodó” Programja, Jelenkor, 1847. jan. 2., 1. sz., 1.

171 KEMÉNY Zsigmond, *Nyilatkozat*, PH, 1847. jan. 22., 817. sz., 49.

172 *Fővárosi újdonságok*, PH, 1846. márc. 9., 843. sz., 161.

173 Kemény Kolozs megyében kívánta megválasztatni magát. KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 62.

174 PAPP, i. m., 337.

175 Wesselényi Miklós Kiss Károlyhoz, 1846. nov. 7., MOL Mikrofilmtár, 10119, 87–88; Wesselényi Miklós Kiss Károlyhoz, 1846. nov. 8., MOL Mikrofilmtár, 10119, 95–96.

176 PAPP, i. m., 340–341.

177 *Uo.*, 341–342. – Kemény Wesselényihez küldött egyik levelében írja le az ez idő alatt történeteket: [B.] Kemény Zsigmond – [B.] Wesselényi Miklósnak, 1847. febr. 9. = KEMÉNY, *Levelezése*, i. m., 82–84.

kozott a magyarországi politikai életbe, hanem a centralistákén. Ugyancsak hathatott Keményre az íróbarátok véleménye, akik szintén ellenzéki kötődésűek voltak. Mindez ugyanakkor azt is mutatja, hogy 1845 novembere óta a centralisták és a municipalisták kapcsolata jelentősen javult. Kemény ugyanis, aki 1845 végén még nem mert szerepet vállalni a Pesti Hírlap szerkesztésében, 1846-os pesti útja alkalmával már nyíltan tárgyalt Csengeryékkel. A központosítókkal való kapcsolat megújításában szerepet játszhattak azok a hírek, amelyek a centralisták és municipalisták közeledéséről érkeztek Wesselényihez,¹⁷⁸ s amelyeket ő minden bizonnyal megosztott Keménnyel. Ha Kemény az utazás előtt még nem határozta el végleg, melyik lap ajánlatát fogadja el, a pesti tapasztalatok mindenképp meggyőzhették arról, hogy a centralistákhoz kapcsolódva kiléphet politikai elszigeteltségéből – hiszen amellett, hogy hasonló elveket valló társakra tesz szert, a reformellenzék megerendszert védelmező szárnya is szövetségesként fog tekinteni rá.

178 Teleki László Wesselényi Miklóshoz, 1846. febr. 19., OSZK Kt., Levelestár.

BOGNÁR PÉTER

Pesti Gábor, az első magyar nyelven alkotó humanista költő

A bécsi humanista, Johannes Alexander Brassicanus köréhez tartozó Pesti Gábor 1536-ban Bécsben kiadott Aesopus-fordítása¹ 185 prózai formájú mesét tartalmaz, ezekhez csatol a szerző egy-egy verses formájú tanulságot. A tanulságok versformája számos tekintetben elüt a 16. század magyar nyelvű költészetének verselési megszokásaitól.

1) A versek jellemzően háromsorosak, tehát páratlan számú sorból épülnek fel.

2) A sorok szótagszáma szabályozatlan, a legrövidebb sor 9, a leghosszabb 17 szótagos.

3) A tanulságok nagy többsége végrímes, de a szerző három esetben belső rímes sorokat is használ.

4) Három vers tanulsága hosszabbra nyúlik, ezek rímszerkezete vagy tömörszerű, 3–5 soros egységekből épül fel vagy párrímes.

5) A megszokott morfémarímet olykor meglepően kimunkált fonémarím váltja (például *akar / vakar* [30], *szerencse / fereferencse / lencse* [33], *árt / kárt / akart* [35], *hattyú / fattyú / tarattyú* [93], *gőz / győz / főz* [101]).

Mivel a korabeli magyar nyelvű hagyományoktól idegen megoldással sem a fordítás alapjául szolgáló mesegyűjteményben,² sem a másik elterjedt, Steinhöwel-féle kiadásban³ nem találkozhatott, a tanulságok metrikai szerkezetét a szakirodalom Pesti leleményeként tartja számon. Két megközelítés ismert, a dolgozat egy harmadik hipotézist javasol megfontolásra.

* A szerző az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszékének tudományos segédmunkatársa. A dolgozat az OTKA 109127. sz. pályázatának támogatásával készült. A megfogalmazott hipotézis a szerző nagyobb, a régi magyar párrímköltészet német vonatkozásait vizsgáló gondolatmenetébe illeszkedik. Ennek egésze várhatóan az ELTE Régi Magyar Irodalom Tanszéke által kiadott *Arianna Könyvek Információtörténeti Poétika* c., hamarosan útjára induló alsorozatának köteteként jelenik meg. A tanulmány első változatának kritikus átolvasásáért a szerző Fölköli Gábornak és Utasi Csillának tartozik köszönettel.

1 PESTI Gábor, *Aesopi Phrygis fabulae Gabriele Pannonio Pethino interprete: Esopus fabulaji, mellijeket mastan wijionnan magijar nijelwre fordítot Pethij Gabriel*, Bécs, Singrenius, 1536; *Régi magyarországi nyomtatványok*, I, szerk. BORSA Gedeon, HERVAY Ferenc, HOLL Béla, KÁFER István, KELECSÉNYI Ákos, Bp., Akadémiai, 1971 (a továbbiakban: RMNy I), 17.

2 Pesti forrását (valamelyik – Martin Dorpius előszavával hagyományozódó – 1531. vagy 1533. évi, nürnbergi kiadás) Waldapfel József azonosította. Vö. WALDAFEL József, *Pesti Gáborról*, It, 25(1935), 14–20.

3 Előszőr: HEINRICH Steinhöwel, *Vita et Fabulae*, Ulm, Johann Zainer, 1476–1477; Gesamtkatalog der Wiegendrucke (a továbbiakban: GW) 00351. A középkori és kora újkori Aesopus-hagyomány legjobb magyar nyelvű áttekintése: UTASI Csilla, *Argumentum, fabula, história Heltai Gáspár műveiben*, Újvidék, Újvidéki Egyetem BTK, 2013, 63–154.

1. Középlatin sorfajták keveréke

Waldapfel József szerint az Aesopus-fordítás magyar nyelvű tanulságaiban Pesti középlatin sorfajták szabálytalan keverésével hozott létre egy, a korabeli magyar ritmusérzék számára megfelelő versformát. Konceptiója szerint négy leggyakoribb sorfajta (felező 12-es, vágáns 13-as, szapphói 11-es, 8+6 osztású 14-es) adja a sorok csaknem háromnegyed részét, ezek egészülnek ki az alap-sorfajták módosult (rövidült, bővült vagy metszet nélküli) alakjaival, illetve három rímes hexameterrel.⁴

Mivel a Waldapfel által felismerni vélt sorfajták a tanulságokon belül jellemzően nem mutatnak szabályos ismétlődést, ez a hipotézis nem ellenőrizhető. Minden beszédszakasz hossza leírható a beszédszakaszt alkotó szótagok számértékével, de a különböző szótagszámú egységek szabályos visszatérésének hiányában ez a nyelvi jelenség a metrikai szerkezet szempontjából irreleváns.

2. X+N

A másik értelmezés Vadai Istváné. Vadai a három belső rímes sort tartalmazó verset (7, 14, 149), mivel ezek esetleg „más rend szerint ritmizálándók”, kizárja a vizsgálatból, majd a fennmaradó 573 verssor közül kiválogatja azt a 145-öt, amelyet vessző tagol. A vesszővel tagolt sorok alapján Vadai úgy látja, hogy a Pesti által használt sorfaj mindig két részre bomlik: az első félsor szabad, a második kötött szótagszámú, jellemzően hat („X+6-os ritmus”), ritkábban négy, öt vagy hét szótagos. Ezt a metrumot nevezi a szerző „X+N-es metrumnak”.⁵

Ha nemcsak a vesszővel elválasztott sorokat vizsgáljuk, hanem a kiadvány összes verssorát, a következő eredményre jutunk. A belső rímes sorokat egy sornak számítva Pesti költői életműve 582 verssor, ezek a következő szótagszám-eloszlást mutatják (a sor szótagszáma [előfordulás darabszáma]): 9 [2], 10 [7], 11 [47], 12 [201], 13 [143], 14 [105], 15 [49], 16 [24], 17 [4]. A leggyakoribb sorhosszúság tehát a 12 szótagos, de a 12-es sorok csak a teljes anyag alig több mint egyharmadát adják. A szószünetek a következőképpen alakulnak. Az első szótagtól az utolsó felé haladva (a szószünetet megelőző szótag sor elejétől számított sorszáma [az előfordulás darabszáma]): 1 [360], 2 [300], 3 [302], 4 [260],

4 WALDAPFEL, i. m., 60. Vele ért egyet: HORVÁTH János, *A magyar vers* [1948] = H. J., *Verstani munkái*, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris, 2004, 481.; HORVÁTH János, *Rendszeres magyar verstan* [1951] = Uo., 573; VARJAS Béla, *Pesti Gábor = A magyar irodalom története*, 1, főszerk. SÖTÉR István, Bp., Akadémiai, 1964, 298; ÁCS Pál, *Pesti Gábor Fabulafordítása = Esopus fabulái Pesti Gábor szerint*, Bp., Magvető, 1980 (Magyar Hírmondó), 211; BOGNÁR Péter, *Az 1536-os év verstörténeti vonatkozásai = „Mielz valt mesure que ne fait estultie”: A hatvanéves Horváth Iván tiszteletére*, szerk. BARTÓK István, HEGEDÜS Béla, SZEGEDY-MASZÁK Mihály, SZENTPÉTERI Márton, SELÁF Levente, VERES András, Bp., Krónika Nova, 2008, 63; UTASI, i. m., 101.

5 VADAI István, *X+6 = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. CSÁSZTVAY Tünde, NYERGES Judit, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet–Balassi, 2009 (Humanizmus és Gratuláció), 493, 497. Egyetértőleg idézi: ÁCS Pál, *Pesti Gábor = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon: Középkor és kora újkor*, IX, főszerk. KÖSZEGHY Péter, Bp., Balassi, 2009, 147–148.

5 [202], 6 [350], 7 [311], 8 [308], 9 [289], 10 [245] 11 [144] 12 [60], 13 [24], 14 [9], 15 [0], 16 [0]. Az utolsó szótagtól az első felé haladva (a szószünetet megelőző szótag a sor végétől számított sorszáma [az előfordulás darabszáma]): 1 [16], 2 [208], 3 [281], 4 [327], 5 [254], 6 [471], 7 [162], 8 [243], 9 [291], 10 [306], 11 [290], 12 [169], 13 [89], 14 [44], 15 [15], 16 [2]. Az áttekintés jól mutatja, hogy Vadainak igaza van, a sorvég felől számított hatodik szótag minden más pozíciónál gyakrabban, 471-szer esik szókezdetre, ezek közül 294 sor olyan tanulságban fordul elő, amelyben a hatodik szótag előtt mind a három sorban szószünet figyelhető meg. A tanulságoknak tehát több mint fele, összesen 98 vers értelmezhető „x+6”-os metrumú szöveggént, az „x+N”-es versforma követelményeinek még ennél is több, összesen 126 tanulság – a teljes anyag majdnem 70%-a – felel meg.

A hipotézis érvényességét ugyanakkor csökkenti, hogy a Vadai által megfigyelt – önmagában is nagy szabadságot megengedő⁶ – tendencia 59 versre, vagyis a korpusz közel harmadára sehogyan sem illik rá.

3. Népnyelvű disztichon

Waldapfel és Vadai elméletének közös gyengéje, hogy a Pesti által megvalósított versformát rokontalan megoldásként kénytelenek leírni. A szótagszámláló sorfajták szabálytalan keverése idegen a középlatin költészet gyakorlatától; az a versforma tehát, amelyet Waldapfel leír, még akkor is további magyarázatra szorulna, ha a sorfajták meghatározása metrikai szempontból elfogadható volna. Vadai elméletével ugyanez a helyzet. Ha Pesti Gábort rokontalan versforma kidolgozójaként látatjuk, joggal merül fel a kérdés, hogy milyen poétikai hagyományba illeszkedik a szerző eredetiségre törekvő megoldása.

A következő összehasonlítás azt igyekszik bemutatni, hogy a 16. század elejéről ismerünk Pesti verseihez jól illeszkedő poétikai – tehát metrikai és műfaji szempontból egyaránt párhuzamként értelmezhető – modelleket, illetve a modellek együttes használatára épülő, az Aesopus-fordítással több szempontból párhuzamba állítható művet.

3.1. Poétikai modellek

A dolgozat hipotézise szerint Pesti Gábor az első magyar nyelven alkotó humanista költő, aki az Aesopus-fordítás tanulságaiban a magyar nyelvű epigrammaköltészet formakultúrájának megteremtésére tesz kísérletet.⁷ A kísérlet kettős mintát követ.

6 A 24. mese *Értelme* elvben megfelel az „x+N”-es metrum „x+4”-es változatának („Mit az szilék mondnak, abban légy | foglalatos, / Úgy leszen neked dolgoz | használatos, / És te életed mindenkor | állhatatos”), de ez a tagolás feltehetőleg inkább a véletlen műve, mivel az első sor szintaktikai alapon egy 6 és egy 7 szótagos részre tagolódik.

7 Az Aesopus-fordítás háromsoros tanulságait Varjas Béla hasonló műfaji környezethez köti. „E versek mintha a latin alkalmi költészetben olyannyira divatos epigrammákra emlékeztetnének, olykor a mesétől függetlenül, önállóan is találó kifejezői egy-egy erkölcsi igazságnak, humanista eszmének.” VARJAS, i. m., 298.

A sorok szintjét meghatározó metrikai réteg a rímes-ritmikus hexameter, a leoninus. Mivel a magyar költészet eszköztárának 1536-ban még nem része az időmértékes versrendszer, az epigramma kötelező versformáját, a disztichont Pesti a hasonló, rímes-ritmikus sorfaj segítségével imitálja.

A tanulságok metrikai szerkezetének második, a versegészet meghatározó rétegét a német párrímköltészet adja. A rímes-ritmikus hexameterekből a szerző metrikai értelemben zárt formát igyekszik létrehozni, ezért a német költészet által kidolgozott formát tekinti követendőnek, amelyben a párrímes szerkezet alapegysége, a rímes sorpár egy zárósorral egészül ki.

A fonémarímrre való törekvés – végül – mindkét hagyomány felől értelmezhető.

3.1.1. Leoninus

3.1.1.1. A szórványosan az antik költészetben is előforduló rímes hexameter (leoninus) a 9. századtól válik népszerűvé.⁸ A sorfaj két leggyakoribb változatában a sorvég vagy a cezúrát megelőző félsor végével, vagy a következő sorvéggel alkot rímpárt.

Mivel a 4. század táján a latin nyelv elveszti a hosszú–rövid szótagoppozíció természetes megkülönböztetésének képességét, az időmértékes verselés fokozatosan visszaszorul a tudós, iskolai versírás határai közé. A népszerű költészet e folyamattal párhuzamosan kiépülő, a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok ellentétén alapuló versrendszere – számos más sorfaj mellett – a hexameter szerkezetét imitálva is létrehoz egy ahhoz hasonló rímes sorfajt (ritmikus leoninus), amely már nem időmértékes verslábakból, hanem hangsúlyos ütemekből építkezik.⁹

Az új sorfaj két leggyakoribb rímképlete továbbra is az első és második félsort összekötő belső rím, illetve a sorokat párosával rímeltető végrím. A két megoldás keveredhet. Az első magyar nyelvű leoninusként számon tartott vers, az 1592-es kolozsvári *Cisio* mezőgazdasági segédlete (RPHA¹⁰ 1480) olykor belső rímes (6, 8, 12–13), olykor végrímes (4, 16), de legnagyobbrészt a két rímképletet a rím��avak fonetikai tartalmának ismétlésével egymásba játszó sorokból épül fel:

Vess buzát Egidii, árpát, zabot Benedicti,
Borsót Gregorii, lenczét, ledneket Philippi,
Hagyma magot Ambrosii, az mező zöldül Tiburtii,

8 T. V. F. BORGAN, *Leonine Rhyme, Verse = The New Princeton Encyclopedia of Poetry and Poetics*, eds. Alex PREMINGER, T. V. F. BROGAN, Princeton–New Jersey, Princeton University Press, 1993, 687.

9 T. V. F. BORGAN, *Hexameter = Uo.*, 526.

10 *Répertoire de la poésie hongroise ancienne*, I–II, eds. HORVÁTH Iván, H. HUBERT Gabriella, FONT Zsuzsa, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, GÁL György. RUTTNER Tamás, Paris, Le Nouvel Objet, 1992 (<http://rpha.elte.hu/>; a továbbiakban: RPHA). Az általam használt kiadás: *A régi magyar vers repertóriuma*, 3.2-es verzió, főszerk. HORVÁTH Iván, szerk. H. HUBERT Gabriella, mts. FONT Zsuzsanna, HERNER János, SZÖNYI Etelka, VADAI István, szövegrögzítés RUTTNER Tamás, programozás GÁL György, Bp., 1979–1999.

- Azomban el io az kakuk, certissimus nuncius veris,
 5 Kendert Vrbani, lent Viti, répamagot Kiliani,
 Ruffi téli búzát, Assumptionis mes mehet ha tart,
 [Pa]lánta magot Viti, vágd le az káposztát Colomanni,
 [Ab]don és Sennes fogad aratót, memor esto,
 [Húst sóz Lamberti,] kolbászt post festum Martini,
 10 Ludot süs Osvaldi, saitot végy Vincula Petri,
 Hordoz ölylüt Sixti, meny fürezni Bartholomei,
 Fát végy si velis, bizony meg kelletic Michaelis,
 Simonis és Iudae, szoktác mondani vae tibi nude,
 Szobádót tapaszt Calixti, aszt fücz be Natalis Christi,
 15 Egyél diszno hust Blasii, legy iámbor per circulum anni,
 Es iól lehet dolgod most és tempore omni.¹¹

3.1.1.2. Az Aesopus-fordítás tanulságainak verssorai közül hármat (7/1–2, 149/1) Waldapfel a leoninus időmérték nélküli, ritmikus változataként értelmez. Waldapfel e három sorra vonatkozó hipotézise valójában minden probléma nélkül kiterjeszthető a korpusz egészére. Eszerint Pesti epigrammái hol a belső rímet és a végrímet egymásba játszó ritmikus leoninusokból épülnek fel (pl. 14):

Jó az kegyelmesség, mert vele az segítség,
 Mint itt a kicsinség lőtt nagynak menetség,
 Mikor az ellenség jelen volt mint inség.¹²

– hol viszont váltogatják a kétféle megoldást (7):

Törtínik gyakorta, hogy kinek ember javát akarta,
 Attól gonoszt vegyen, mert ez világ ígyen megyen,
 Hogy a gonoszságnak benne helye legyen.¹³

– hol pedig – és ez a kiadvány egészére jellemző képlet – a leoninusok kizárólag sorvégi rímet kapnak:

11 *CISIO magyar nyeluen és az égh iarasánac és czillagoknac külömb külömb természetec follyasából valo practica, melyből gyermekeknek születéseknec természetec és az napoknak miuólta meg ismertetnec, az az magyar planetás könyw*, Kolozsvár, Heltai, 1592 (RMNy 684), M3. Kiadva: *Illyefalvi István, Cserényi Mihály, Csáktornyai Mátyás, Póli István, Beythe István, Baranyai Decsi János, Ceglédi Nyíri János, Munkácsi János és ismeretlen szerzők históriái, Telegdy Kata verses levele, Fortuna sorsvetőkönyv, naptárversek*, szerk. ORLOVSZKY Géza, Bp., Balassi, 2004 (Régi Magyar Költők Tára: 16. század, 12), 586.

12 ÁCS, *i. m.*, 45 (PESTI, *i. m.*, 15v; RPHA 679). Ilyen még: a 149. mese tanulsága (ÁCS, *i. m.*, 165; PESTI, *i. m.*, 73v–74r).

13 ÁCS, *i. m.*, 39 (PESTI, *i. m.*, 12v–13r; RPHA 2008).

A kakas minden bolond ember leszen,
Ki jó tudománt mint drága kő nem veszen,
No azért a bölcseknél nem keveset teszen.¹⁴

A hipotézis előnye, hogy a kiadvány verseinek a szótagszám tekintetében szabályos ismétlődést nem mutató, tehát nem szótagszámláló sorait egy, Pesti Gábor által biztosan ismert, hasonló metrikai paraméterekkel rendelkező poétikai hagyományon belül, szabályosan ismétlődő struktúraként képes értelmezni.

3.1.2. Német párrímköltészet

3.1.2.1. A német nyelvű, nem éneklésre, hanem felmondásra szánt versek a 9–16. században párrímes, nem strófikus szerkezetűek. A hagyomány két sortípust alakít ki. Az első, szótagot nem számláló megszokás a vizsgált időszak folyamán végig kimutatható. Az e csoportba sorolt versek egy részének sorhosszúsága szűkebb, 4–10 szótagos határértékek között mozog (9–11. század, majd a 12. század végétől a 14. század elejéig tartó időszak), más része ennyi kötöttséget sem mutat (1070–1170 között, illetve a 14–16. században).¹⁵ A második csoport a szótagszámláló sorfajtákból építkező verseket foglalja magába. E hagyomány elterjedtsége időben jóval korlátozottabb: a sorok szótagszámának szabályos visszatérését szem előtt tartó verselési technika csak a vizsgált korszak legvégén, a 14–16. században jelenik meg.¹⁶

A német párrímes hagyomány a szabályos rímszerkezetet olykor bokorrímes részekkel gazdagítja. A bokorrímes egységeket a szakirodalom két típusba sorolja. Azokban az esetekben, amelyekben a rímshó a párrímes szerkezet határait meghaladó ismétlése nem mutat szabályozottságot (*a, a, a, a, a, a...*), rímhalmozásról (Reimhäufung) beszél, megkülönböztetve ettől az ún. hármashó rímet (Dreireim), ahol a rímshó sorpár csak egy azonos végződésű sorral egészül ki. Ez utóbbi megoldás előfordul hosszabb szövegek belsejében (*Des Teufels Netz, Minnende Seele*,

14 ÁCS, *i. m.*, 33 (PESTI, *i. m.*, 10r; RPHA 16).

15 Andreas HEUSLER, *Deutsche Versgeschichte mit Einschluss des altenglischen und altnordischen Stabreimverses*, Berlin, Walter de Gruyter & Co., 1956, II, 43–55, 74–99, 99–135; III, 26–48.

16 *Uo.*, III, 48–60. A rímshó hexameter- és a német párrímköltészet hagyományait a dolgozat – az áttekinthetőség kedvéért – külön kezeli. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy az elterjedt német versforma és a leoninus összefüggést mutat. Vannak, akik szerint már az első német nyelvű rímshó vers – Otfrid von Weissenburg *Liber evangeliorum* (9. század) – is a leoninus népnyelvű változataként értelmezendő. A hagyományos megközelítéssel, amely Otfrid versében párosával rímshó négyütemes sorokat lát, Paul Hörmann fordul szembe. A *Liber evangeliorum* szerinte metszettel tagolt, hatütemes hosszú sort használ, amelynek mintája a hexameter; vö. Paul HÖRMANN, *Untersuchungen zur Verslehre Otfrids*, Freiburg, 1939. Az Otfrid-vers és a leoninus feltételezhető kapcsolatára először Friedrich Maurer mutat rá: Friedrich MAURER, *Über Langzeilen und Langzeilenstrophen in der ältesten deutschen Dichtung* = F. M., *Dichtung und Sprache des Mittelalters*, Bern–München, Francke Verlag, 1971, 174–194. A kérdéskör összefoglalásához lásd még: Dieter BREUER, *Deutsche Metrik und Versgeschichte*, München, Wilhelm Fink Verlag, 1981, 96–98; Werner HOFFMANN, *Altdeutsche Metrik*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1967, 40–41.

1420 k.), szolgálhat metrikai határjelölőként (Rheinauer Paulus, 1100 körül; *Summa theologiae* [De sancta trinitate], 1120 körül; Hermann von Sachsenheim, 1365–1458),¹⁷ de a hármas rímmel kiemelt egység epigrammaként, önállóan is megjelenhet.¹⁸ Ez utóbbi felhasználási mód Pesti Gábor költészetéhez tartalmi tekintetben is közeli példája Hans Sachs állatmeséiben figyelhető meg. A farkas és a bárány – Pesti gyűjteményében a második helyen szereplő – meséjének (*Fabel des wolffs mit dem lamb*, 1531) háromsoros tanulsága és első tíz sora:

Gewalt der geht gar oft für recht,
 Als ir inn diesem beyspiel secht.
 Das lamb dem wolff was viel zu schlecht.
 Ains mals dranck ein wolff und ein lamb
 Auß einem pechlein beyde-samb;
 Der wolff tranck oben auß dem pach,
 Das lamb tranck unden; der wolff sprach:
 Lamb, du betrübst das wasser mir.
 Das gut lamb sprach hinwider schir:
 Wie kann ichs wasser trüben dir?
 Fleust es doch von dir her zu mir!
 Der wolf der sprach an alle scham:
 Wie fluchst du mir, du zornigs lamb [...]¹⁹

17 A régi magyar verselés hasonló megoldására Vadai István mutatott rá: VADAI István, +1: *Metrikai határjelölések a régi magyar versben*, ItK, 95(1991), 351–369.

18 HEUSLER, i. m., II, 81; III, 28. A hármas rímre és rímhalmazos további eseteire is számos példa: Friedrich KAUFFMANN, *Deutsche Metrik nach ihrer geschichtlichen Entwicklung*, Marburg, N. G. Elwert'sche Verlags-Buchhandlung, 1897, 61–62. A párrímet felváltó, metrikai zárlatként elhelyezett rímhalmazos extrém esetét Fischarttól idézi, aki *Flöh Hatz* c. munkájának utolsó 17 sorát rimelteti egyféleképpen.

19 Hans SACHS, *Fabel des wolffs mit dem lamb* = Uő, *Werkem*, V, hg. Adelbert von KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 106), 80. Hasonló példák: *Fabel mit der löwin und iren jungen* = uo., 82; *Fabel mit dem frosch und der mausß* = uo., 84; *Fabel* = uo., 92.

A hármas rím további típusai Hans Sachs költészetében: 1) Epigramma funkcióban: *Die zwen und sibentzig namen Christi* = Hans SACHS, *Werke*, I, hg. Adelbert von KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 102), 326; *Der Abraham, Lott sampt der opfferung Isaac* = Hans SACHS, *Werke*, X, hg. Adelbert von KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1876 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 131), 56–57. 2) Metrikai határjelölő funkcióban: *Romulus und Remus* = Hans SACHS, *Werke*, XX, hg. Edmund GOETZE, Tübingen, H. Laupp, 1892 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 193), 140; *Tragedi deß fürsten Concerti* = Hans SACHS, *Werke* II, hg. Adelbert von KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 102), 25; *Fortunatus mit dem wunschseckel* = Hans SACHS, *Werke*, XII, hg. Adelbert von KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1879 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 140), 187; *Tragedia mit 23 personen, von der strengen lieb herr Tristrant mit der schönen königin Isalden* = SACHS, i. m., XII, 142; *Comedi, der könig Dagobertus* = Uo., 88. 3) Elbeszélő költeményben, egy szereplő megszólalását elkülönítendő: *Die drey todten, so Christus aufferwecket hat* = SACHS, i. m., I, 296, 26–28. 4) Szövegben funkció nélkül: *Kampff-gesprech zwischen Jupiter und Juno* = Hans SACHS, *Werke*, IV, hg. Adelbert von KELLER, Tübingen, H. Laupp, 1870 (Bibliothek des Litterarischen Vereins in Stuttgart, 105), 29, 2–4.

3.1.2.2. Hipotézisünk szerint Pesti 185 versének a versegészlet meghatározó alapformáját tehát a 115. mese tizennégy sorosra nyúlt tanulságának párrímes szerkezete őrzi:

Istenek akaratját senki nem tudhatja,
És mit ők akarnak, hátra nem hadhatja,
Azért mit ők adnak, egy aránt szeressük,
Hogy mit nem akarnánk, azt el ne vesszessük,
Mert az anyának, törtínik gyakorta,
Hogy az fiának, kinek javát inkább akarta,
Az jó halál az olyant ő tőle el vötte,
És az más világra lelkét röpitette.
De nem tudom, miért az anyától ilyen módon leszen,
Hogy ez ilyen gyermekhez szerelmet nagyot teszen,
Talán ugyan csodaképpen meg érzi,
És lelki ösmeret őt arra vezérli,
Hogy az nagy szerelem egyszersmind ahhoz legyen,
És annak utána keservesen búcsút tőle vegyen.²⁰

A kötetre jellemző, háromsoros forma e szerkezet zárt, az epigramma műfajához illeszkedő változata. A hipotézis előnye, hogy nemcsak a kiadvány egészét meghatározó, háromsoros alapformát képes egy könnyen hozzáférhető, egykorú poétikai hagyományához kötni, hanem az ettől való eltéréseket is.

3.1.3. Fonémarím

Míg a magyar nyelv a szavak grammatikai jelentését – az agglutináló nyelvekre jellemző módon – a szótőhöz illesztett toldalékok segítségével alakítja ki, addig a flektáló típusba sorolható latin és német nyelv ugyanezt a szóalakok megváltoztatásával oldja meg. A különbség verstani következménye, hogy míg a magyar nyelv hajlamos lesz a morfémarím használatára, addig a latin és a német nyelvű verselési hagyományokban ez a megoldás kevésbé válhat jellemzővé, a rím itt inkább fonéma szintű megfelelést jelent. Az Aesopus-fordítás rímtechnikájában megfigyelhető, a fonémarímet előnyben részesítő megoldás eszerint mind a latin, mind a német hagyomány felől értelmezhető.²¹

20 ÁCS, i. m., 130 (PESTI, i. m., 55v–56r; RPHA 601).

21 A Balassi előtti anyagról érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy a középleatin metrikai hagyománnyal összefüggésbe hozható versekben a fonémarím – arányait tekintve – ritka jelenség, míg viszont azokban a szövegekben, amelyek a német párrímköltészet formai megszokásaival állíthatók párhuzamba, viszonylag gyakori. Talán az előbbi hagyomány hatásával magyarázható a 15. század végére datálható Mátyás-emplékdal (*Néhai való jó Mátyás király*, RPHA 1060) 4. versszakának rímorozata; vö. *Középkori magyar verseink*, szerk. HORVÁTH Cyrill, Bp., MTA, 1921² (Régi Magyar Költők Tára, 1²; a továbbiakban RMKT 1), 481:

3.2. Sebastian Brant, *Das Narrenschiff*

A bázeli egyetem jogtudósa, Sebastian Brant 1494-ben jelenteti meg *Das Narrenschiff* (Bolondok hajója) című, az előszót nem számítva 112 fejezetből felépülő, fejezetenként jellemzően egy-egy emberi bolondságot megjelenítő verseskötetét.²² A fejezetek három részből állnak. A nyitott levélpár bal felső részén, tehát a verzó oldal tetején a tárgyalt bolond tulajdonságainak jellemzően háromsoros összefoglalása áll, ezt az epigrammát a bolond fametszetes képe és egy, általában harmincnégy soros, de mindenképp valamelyik következő rektó oldal alján végződő párrímes vers követi, amely részletesen kifejti a bolondságot. Az összefoglaló versek háromsoros alapformájától az első kiadás nyolc esetben tér el, az epigrammák itt négysorosak, közülük három bokorrímes, öt párrímes.²³

Brant műve a századforduló legnépszerűbb olvasmányai közé tartozik, 1536-ig számos kiadása, kalózkiadása jelenik meg, a latin fordítást (*Stultifera navis*, 1497) rövid időn belül francia, angol és holland követi.²⁴ Az első fejezet tanulsága és az epigramma latin fordítása:

Akkoron the lel oly igen draga,
theged kewanya che praga
meg herwadoz oth zep zeld aga,
nem kelemethes neky viraga

Inkább az utóbbi megszokás látszik érvényesülni az 1476 utánra datálható *Szabács viadalának* (RPHA 245) olykor az erőltettségig tiszta rímpárjaiban; *uo.*, 468, 1–6. sor:

De az fellywl mondot pal kenezy
Aroknak melyseget ygen nezy
Ki Sabach erews voltat elmelle
Honneg mynemw algyw kelmelle
Zorgosh megyen Nandorfeyer varra
Holy kyal errwl byzon hyrt vara [...]

továbbá a *Nagyenyedi-kódex* 1462 előtt, ill. a *Peer-kódextől* különválasztott töredék 1500 előtt keletkezett, párrímes csízióinak (RPHA 3041, 761) ehhez hasonló soraiban; *uo.*, 459:

Kys karachontol kerezth vyz
Lwth pal remethe mint nagh dyz [...]

vagy Heltai Gáspár 1571–1574 közé datálható gúnyversének hasonló megoldásaiban (HELTAI Gáspár, *Ponciánus császár históriája*, szerk. NEMESKÜRTY István, Bp., Magyar Helikon, 1976, 159):

Ez könyvecskének szép példáiért,
Kik mutatják benne az álnok vért.
Ők is Istennek teremtett állati:
De általok az ördeg igen ví [...]

22 Sebastian BRANT, *Das Narrenschiff*, Basel, Johann Bergmann von Olpe, 1494 (GW 5041).

23 Bokorrímek: *Uo.*, 99r, 153r, 146r; párrímek: 112v, 128r, 129r, 151r, 155r.

24 Német nyelvű kiadások (1536-ig, a teljesség igényével): Peter Wagner, Nürnberg, 1494 (GW 5042); Michael Greyff, Reutlingen, 1494 (GW 5043); Michael Greyff, Reutlingen, 1494 (GW 5044); Johann

Den vordantz hat man mir gelan
Dann ich on nutz vil bücher han
Die ich nit lyß, vnd nyt verstan²⁵

Inter precipuos pars est mihi reddita stultos
Prima: rego docili fastaq[ue] vela manu.
En ego possideo multos, quos raro libellos
Perlego: tum lectos negligo: nec sapio.²⁶

3.2.1. Elsőség

3.2.1.1. Pesti Gábor Aesopus-fordításának forrását Waldapfel József azonosította. Az előszó hivatkozásából kiindulva – amely a fordítás alapjául szolgáló munkát „a legkiválóbb szerzők igen gazdag gyűjteményéből kiválasztott és nagy tudású férfiaktól újabban sorrendbe állított”²⁷ gyűjteményként határozza meg – Pesti forrásszövegét

Schönsperger, Augsburg, 1494 (GW 5045); Johann Grüninger, Strassburg, 1494 (GW 5048); Johann Grüninger, Strassburg, 1494 [1496?] (GW 5050); Johann Bergmann, Basel, 1495 (GW 5046); Johann Schönsperger, Augsburg, 1495 (GW 5049); Hans van Ghetelen, Lübeck, 1497, niederdeutsch (GW 5053); Johann Grüninger, Strassburg, 1497 (GW 5051); Johann Schönsperger, Augsburg, 1498 (GW 5052). Johann Bergmann, Basel, 1499 (GW 5047); Nikolaus Lamparter, Basel, 1506 (VD 16 B 7065); Nikolaus Lamparter, Basel, 1509 (VD 16 B 7066); Matthias Hopfuff, Straßburg, 1512 (VD 16 B 7067); Ludwig Dietz, Rostock, 1519 (niederdeutsch, VD 16 B 7077). Latin nyelvű kiadások (1500-ig a teljesség igényével): Johann Bergmann, Basel, 1497 (GW 5054); Johann Bergmann [Georg Stuchs?], Basel [Nürnberg?] (GW 5055); Johann Schönsperger, Augsburg, 1497 (GW 5056); Johann Grüninger, Strassburg, 1497 (GW 5057); Johann Bergmann, Basel, 1499 (GW 5061); Johann Bergmann, Basel, 1498 (GW 5062); Jacques Sacon, Lyon, 1488 [1498?] (GW 5063); Geoffroi de Marnef, Paris, 1498/1499 (GW 5064); Nikolaus Lamparter, Basel, 1506 (VD 16 B 7078); Nikolaus Lamparter, Basel, 1507 (VD 16 B 7079). Francia nyelvű kiadások: Geoffroi de Marnef, Johann Philippi, Paris, 1497 (GW 5058); Guillaume Balsarin, Lyon, 1498 (GW 5059); Guillaume Balsarin, Lyon, 1499 (GW 5060); Geoffroi de Marnef [André Bocard?], Paris, 1499/1500 (GW 5065). Angol nyelvű kiadások: Richard Pynson, London, 1509 = *Encyclopedia of Literary Translatin into English*, 1. ed. Olive CLASSE, Fitzroy Dearborn, London–Chicago, 2000, 178; Wynkyn de Worde, London, 1509 = *Uo*. Holland nyelvű kiadás: Guy Marchant, Paris, 1500 (GW 5066).

Igaz ugyan, hogy a könyv ismerete a Magyar Királyság területén csak a 17. század elejétől mutatható ki – az első általam ismert adat: Eisenstadt, 1619, vö. *Lesestoffe in Westungarn, II, Köszege (Güns), Rust (Ruszt), Eisenstadt (Kismarton), Forchtenstein (Fraknó): 1535–1740*, hg. Tibor GRÜLL, Katalin KEVEHÁZI, Károly KOKAS, István MONOK, Péter ÖTVÖS, Harald PRICKLER, Szeged, Scriptum, 1996 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 18/2), 186 –, de a bécsi humanisták körében a mű jóval korábban ismert kellett hogy legyen; vö. pl. Zsámboky könyvtárának latin nyelvű példányával: *Bibliotheca Joannis Sambuci: Sámbooky János könyvtára*, szerk. GULYÁS Pál, Bp., magánkiadás, 1941, no. 753; újra kiadva: *A Zsámboky-könyvtár katalógusa 1587: Bibliothecae Ioannis Sambuci catalogus librorum 1587*, szerk. MONOK István, Szeged, Scriptum, 1992 (Adattár XVI–XVIII. Századi Szellemi Mozgalmaink Történetéhez, 12/2), 209.

25 BRANT, *i. m.*, 4v. „Bolond-táncban első én vagyok, / Mert könyv köröttem volna sok, / Mit nem értek s nem olvasok.” (Ford. Márton László.)

26 Sebastian BRANT, *Stultifera navis*, [ford.] Jacob LOCHER, Straßburg, Johann Grüninger, 1497 (BSB-Ink B-819 – GW 5057), B2v.

27 ÁCS, *i. m.*, 7.

valamelyik, az 1530-as évek elején megjelenő, a leuveni klasszikafileológus, Martin Dorpius előszavával hagyományozódó nürnbergi kiadásban találta meg.²⁸ A kiadástípus nem titkolt célja a középkor nyelvi és szemléletbeli tévedéseinek kigyomlálása, továbbá az antik mesehagyomány rekonstruálása. Az előszó szerzője külön kitér arra, hogy a kiadvány – a középkori hagyománnyal szembe fordítva – nem paraszti versekben (*carmine subrustice*), hanem az antik hagyományt hűen tolmácsoló prózában (*prosa oratione*) teszi hozzáférhetővé a fabulákat.²⁹ Mivel Pesti választása – a magyar fordítás előszavának tanúsága szerint – tudatos, s mivel a latin szöveget hűen, a humanista stíluseszmenyének megfelelő, dísztelen prózában fordítja, Pesti munkáját az irodalomtörténet az első magyar nyelvű, antik mintát követő, humanista kiadvánnyként tartja számon.³⁰

3.2.1.2. Ulrich Gaier számos adattal igazolja, hogy a kortárs humanisták Sebastian Brant személyében az első német nyelven alkotó humanista költőt, az antik szatíra műfaji hagyományának népnyelvű művelőjét tisztelték.

Művét Brant maga is szatíráként határozza meg, amikor Erasmus tiszteletére írt köszöntőversében *A balgaság dicséretét* és saját munkáját azonos műfajú, csak tematikai különbségeket mutató szövegekként értelmezi.³¹ Jacob Wimpfeling (1450–1528) a *Narrenschiff* fejezeteit német nyelvű szatíráknak nevezi („Sebastianus Brant [...] sathyras germanica lingua scripsit”), és a kiadványt iskolai használatra ajánlja. Johannes Trithemius (1462–1516) Brantot Dantéhoz hasonlítja, aki a komédia antik műfaját népnyelven művelte. A kiadvány címét bírálva megjegyzi, hogy nem annyira bolondok könyvének, mint inkább *Isteni szatírának* kellene nevezni a művet („ut non iure stultorum librum, sed divinam potius satyram opus illud appellasset”). Brant tanítványa, a munkát latinra fordító Jacob Locher (1471–1528) ugyanezt a véleményt képviseli, szerinte a szerző újszerűsége miatt választotta a jelenlegi címet („potuisset praesens hic noster libellus, non inconcinne satyra nuncupari: sed auctorem nouitas tituli delectavit”).³²

Habár a szatirikus hajlam a késő középkort is jellemzi, a Brant művét szatíráként értelmező kortársak egyértelműen az antik hagyománnyal hozzák összefüggésbe a *Narrenschiff*-et. Locher a nagy antik szatirikusokra – Luciliusra, Horatiusra, Persiusra és Juvenalisra – hivatkozik, s a *Narrenschiff* mintáját követő, a bolond nők témáját feldolgozó munkájának előszavában Jodocus Badius (1462–1535) ugyanezt a kapcsolatot hangsúlyozza, amikor Persius Horatiusra vonatkozó szavaival jellemzi Brantot.³³

28 WALDAPFEL, *i. m.*, 14–20.

29 „Aussum [...] fabellas Aesopicas rursus emittere, non carmine quidem illas subrustice scriptas, sed prosa oratione nimis quam lepide concinnatas.” Idézi WALDAPFEL, *i. m.*, 58.

30 Legutóbb: HORVÁTH Iván, *A magyar vers a reneszánsz és reformáció korában = A magyar irodalom története*, I, szerk. JANKOVITS László, ORLOVSZKY Géza, Bp., Gondolat, 2007, 236–249.

31 Míg a *Narrenschiff* a közönséges bolondokat (vulgares stultos) mutatja be, addig Erasmus műve az egyház és az állam magas rangú rétegeit teszi gúny tárgyává. Vö. Ulrich GAIER, *Sebastian Brant's "Narrenschiff" and the Humanists*, PMLA (Publications of the Modern Language Association of America), 1968, 268.

32 A cím Gaier szerint valóban félrevezető, mivel a hajó aligha értelmezhető a művet összefogó narratív allegóriaként, a *Narrenschiff* egységét – a szatírákra jellemző módon – sokkal inkább a beszélő folyamatosan érzékelhető jelenléte teremti meg. GAIER, *i. m.*, 266–268.

33 *Uo.*, 267.

Míg a latin munkák népnyelvre fordítása gyakori, addig az eredetileg népnyelven létrejött művek latinra való átültetése ritkább jelenség. Az a tény, hogy a *Narrenschiff* esetében népnyelven készült munka válik – röviddel utóbb – a tudós irodalom részévé, azt mutatja, hogy a mű természetes közege itt keresendő.³⁴

3.2.2. Metrikai újító

3.2.2.1. Pesti háromsoros verseinek metrikai szerkezetét Waldapfel a „magyar nép” ritmusérzékéhez való igazodás igényével magyarázza. „Nem lehet kétséges – írja –, mily céllal foglalta Pesti a tanulságokat rigmusokba. [...] Más célja nem lehetett, mint az, hogy könyvecskéjét kedvesebbé tegye a magyar nép szemében. Tudatában kellett tehát lennie annak, hogy a rímes versikékre szívesen hallgat a nép s csak olyan versekkel állhatott elő, amelyek ritmikája lényegében azonos vagy legalább rokon azokkal, amelyeket a nép ismer.”³⁵ Waldapfel hipotézisét ugyanakkor cáfolni látszik az a tény, hogy az Aesopus-fordítás tanulságai nem válnak népszerűvé (az RPHA nyilvántartása szerint a 17. század végéig senki sem akad, aki a 185 epigramma közül legalább egyet lemásolásra érdemesnek találja), továbbá az is, hogy hasonló metrikai adottságokkal rendelkező versek a 16. század végéig csak elvétve fordulnak elő.³⁶ Az epigrammák utóéletének beszédes hiánya – éppen ellenkezőleg – arra enged következtetni, hogy a tanulságok kevésbé illeszkedtek a kortárs befogadók megszokásaihoz, amit legkönnyebben a versforma egyediségével magyarázhatunk. Ha Pesti Gábort a népnyelvű epigrammaköltészet formakultúrájának megteremtésén fáradozó humanista költőként értelmezzük, ez az elszigeteltség a korszak magyar verstörténete felől könnyen érthetővé válik. Az Aesopus-kiadás megjelenését, tehát az 1536-os évet megelőző időszakból az RPHA nyilvántartása szerint mindössze négy, az időmértékes verseléssel kapcsolatba hozható szöveg maradt fenn. A Laskói Demeter által lejegyzett, 1433 előtt keletkezett ima a latin eredeti rímes-időmértékes hexameterait rímtelen, szabad szótagszámú és ritmikai szerkezetű sorokkal adja vissza, a verses jelleget tipográfiai megoldások (sörtördelés, nagybetűs sorkezdet), illetve a sorok a hexametert imitáló hossza és arányai

34 Uo.

35 WALDPAFEL. i. m., 58.

36 Ilyen a zay-ugróci levéltár epigrammája, vö. Szegedi Kis István, Sziráki Balázs, Armbrust Kristóf, Máday Mihály, Sarlóközi Névtelen, Ráskai Gáspár, Gyulai István, Heltai Gáspár, Tőke Ferenc, Szegedi András, Paniti János, Szepetneki János, Szegedi Gergely, Pap Benedek, Barát István, Nagyfalvi György, Vilmányi Libécz Mihály, Békési Balázs és névtelenek énekei, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., MTA, 1896 (Régi Magyar Költők Tára, 6), 383; RPHA 98:

Angyalnak tetszik az ember ha véle szóllasz,
De ha meghányod veted magadban, látod ötet hogy ravasz,
Dolgaiban változandó mint az tavasz,
Titkon téged ugyan megmar mint az nagy kuvasz.

És ilyen Armbrust Kristóf *Gonoz azzonyembereknek erkelchekroel vallo aeneke* (RMNy 80; RPHA 591; kiadva: uo., 22–30). A vers sorainak szótagszám-eloszlása (szótagszám [darabszám]): 10 [3], 11 [3], 12 [5], 13 [23], 14 [176], 15 [38], 16 [14], 17 [1], 20 [1].

erősítik.³⁷ Ugyanilyen eredeti, minden metrikai és tipográfiai kötöttséget nélkülöző fordítása marad fenn a Kaposmérői Mérey család 15–16. század fordulóján keletkezett jegyzőkönyvében, amely a *Jaksics Demeter veszedelméről* szóló éneket is megőrizte.³⁸ A *Döbrentei-kódex* (1508) időmértékes rendezettséget nem mutató *Argumentum verse* a disztichon verslábait optikailag igyekszik elkülöníteni egymástól: a páratlan sorszámú szavakat piros, a párosakat fekete színű tintával írja.³⁹ A *Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról* (1521) egyetlen soros Lucanus-fordítása – végre – mintha tényleg időmértékes rendezettséget mutatna.⁴⁰ Az áttekintés alapján világossá válik, amit eddig is tudtunk: az Aesopus-fordítás megjelenésének évében a magyar költészet eszköztárának még nem része az időmértékes versrendszer, azt öt évvel később majd a következő erasmista, Sylvester János fedezi fel. A dolgozat hipotéziseként megfogalmazott kísérlet eszerint egyrészt a korabeli magyar verselési hagyományoktól idegen megoldás, amely – másrészt – alig néhány év leforgása alatt elavulttá válik.

37 RPHA 3216. A verset közli: HOLL Béla, *Egy ismeretlen középkori iskoláskönyv és magyar verses nyelvmélek 1433-ból*, MKsz, 100(1984), 3–23. A latin eredeti és magyar fordítása:

Corpus ave Domini, salus et reparatio mundi,
Salve sancta caro, te nunc indignus adoro,
Ut me digneris in tempore pascere mortis.
O panis vive, confer mihi gaudia vitae,
Per te mundetur mens, sensus purificetur.

Oh ystenek teste ydesegh ez vilagnak otalma
O tisteletes test ma tegedet miltathlan ymadlak
hug engwmeth meltas halalomnak ydeyn eltethny
Oh elethnek kenere ag ennekem ewrek hereneth [‘örömet’]
Teged kerlek es wzunlak lelkemeth testemmel tisztahad

38 RPHA 1099. Kiadva: RMKT 1, 96. A latin eredeti és magyar fordítása:

O crux condigna super omnia ligna Benigna
tu me asigna ne moriar morte maligna.
O Dycheo kegelmes melthosagos keresth
ki menden fanal vagh nemesb:
the engem meg segez
hog ne haliach gonoz halallal.

39 RPHA 1376. Kiadva: *uo.*, 118; *Döbrentei-kódex: Halábori Bertalan keze írásával: A nyelvmélek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel*, szerk. ABAFFY Csilla, T. SZABÓ Csilla, Bp., Argumentum–Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995 (Régi Magyar Kódexek, 19), 128v. A kurzív szedés a piros, az álló a fekete színre utal.

Testben | elmeben | *halalra* | itiletre | *istennek* | iöveti
ez negy | adventi || *evangel-* | ivmba | *vagyon*.

40 RPHA 881. Kiadva: *Könyvecse az Szent Apostoloknak méltóságokról*, szerk. KOROMPAY Klára et al., Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1985 (Régi Magyar Kódexek, 1), 24r.: Mel nagy volt roma: az ő romlása yelenty.

3.2.2.2. Az első német nyelven alkotó humanista – Gaier által rekonstruált – portréja felől válik érthetővé az erősen túlzó kortársi értékelés, amely Brant verstechnikai újítását horatiusi jelentőséggel ruhazza fel.⁴¹ Ulrich von Hutten 1510-es, a német humanistákat köszöntő versének (*Ad Poetas Germanos*) 219–224. sorában metrikai újítóként ünnepli Brantot, aki a népnyelvű szavakat (*barbara verba*) kötött mértékű verslábakba (*in numeros ligatos*) rendezve új törvényt (*nova lex*) adott a német költészetnek:

Branthus ab iis paulum semotus considet oris,
Qui Germana nova carmina lege fecit,
Barbaraque in numeros compellit verba ligatos,
Edit et ingenio carmina facta novo:
Pulchre illi latum classis deducta per aequor
Convehit insipidos quolibet orbe viros.⁴²

A német szakirodalom egyetért abban, hogy a Hutten által „új törvény”-ként ünnevelt megoldás alatt a jambikus lejtés népnyelven való meghonosítására tett kísérletet kell érteni. Az előszó és az első negyven fejezet 2036 sorát elemezve Andreas Heusler ugyanakkor csak 233 (11,5%) jambikusként értelmezhető sort talál, nem csoda tehát, hogy megoldását már a követlen utókor sem tartotta kielégítőnek.⁴³

4. Összefoglalás

Pesti Gábor Aesopus-fordításának 185 verse kevésbé illeszkedik a 16. század magyar nyelvű versanyagának metrikai hagyományaihoz. A jelenség magyarázatára eddig két elmélet született. Ezek legfőbb gyengéje, hogy 1) a feltételezett versformák nem mutatnak szabályos ismétlődést, 2) hogy a vizsgált metrikai szerkezetet mindkét elmélet rokontalan megoldásként kénytelen leírni.

A dolgozat által megfogalmazott hipotézis Pesti Gábort humanista költőként látta, aki a mesék tanulságában a magyar nyelvű epigrammaköltészet formakultúrájának megteremtésén fáradozik. Megoldása kettős mintát követ. A sorok rimes-ritmikus hexameter (ezzel magyarázható a kötetlen szótagszám és az olykor megfigyelhető belső rím), a verségész viszont német mintájú hármas rím. A hipotézis előnye, hogy 1) megszünteti a versforma nyomasztó rokontalanságát, 2) a feltételezett metrum szabályos ismétlődést mutat.

A dolgozat Pesti Gábor Aesopus-fordításának és Sebastian Brant *Narrenschiff* című munkájának összehasonlításával zárul. Az összehasonlítás két területre koncentrált: 1) Ahogyan a kortársak szemében Sebastian Brant az első német nyelven alkotó hu-

41 „Dicar [...], princeps Aeolium carmen ad Italos / deduxisse modos.” Horatius, *Carmina*, III, 30, 10–14.

42 Ulrich von HUTTEN, *Eqvitis Germani Opera Qvae Reperiri Potvervnt Omnia 3: Poemata cvm corollariis*, hg. Eduard BÖCKING, Lipsiae, Teubner, 1862, 78–79.

43 HEUSLER, *i. m.*, III, 49–51. A német időmértékes verselés megteremtésére tett, 16. századi kísérletekről: BREUER, *i. m.*, 154–161.

manista költő, úgy Pesti Gábor fordítása a magyar nyelvű irodalom első, humanista szerző által kiadott verseskötete. 2) Miként Brant a német nyelvű időmértékes verselés meghonosítójaként vonult be a kortársi köztudatba, úgy Pesti versei is értelmezhetők az időmértékes versrendszer népnyelvű imitációjára tett kísérletként. A párhuzam azt igyekszik bemutatni, hogy a 16. század elején könnyen hozzáférhető volt a Pesti kiadványában felismerni vélt metrikai és műfaji konstrukcióhoz nagyon hasonló megoldással dolgozó poétikai modell.

VADERNA GÁBOR

A kizökkent idő

Vörösmarty Mihály *Dessewffy Aurél* című epigrammájának keletkezéséről

Gróf Dessewffy Aurél 1842. február 9-én, hajnali fél hatkor, 34 évesen hunyt el pesti lakásában. Az ifjú gróf, aki ekkor már komoly hivatali karriert tudhat maga mögött, s 1841 óta a Világ című lap szerkesztőjeként folytatott heves sajtóvitát Kossuth Lajos Pesti Hírlapjával,¹ január 27-én még hosszú levelet intézett édesanyjához, február 2-án még megjelent a Pest vármegyei gyűlésen.² Halálának hirtelensége megdöbbentette a kortársakat, s annak értelmezése – legalábbis első körben – szorosan összekapcsolódott a be nem futott pálya, a félbehagyott politikai és gondolkodói pályából koncipiált jövő leírásaival. A Világ már a haláleset napján közli az első nekrológot (Dessewffy hajnali fél hatkor halt meg, ám a cikket feltehetően már előkészítették), amelyben az ismeretlen szerző így fogalmaz: „Rövid ideig, de tündöklőleg és jóltevőleg ragyogott ezen első nagyságú csillag hazánk egén.”³ Másnap a Pesti Hírlapban maga Kossuth emlékezik meg a politikai ellenfélről: „Mennyi ész, mennyi akarat, mennyi tettvágy, milly lángoló érzelem, mennyi remények 's mi fényes jövőndő voltak e' névhez csatolva; 's néhány napi láz, és – vége mindennek! – Illy férfiú sirjánál jeges kezekkel ragadja meg ember kebelét a' semmiségnek érzete, 's a' merész lélek szárnyaszegetten törpül el a' mulandóság mutatójja előtt.”⁴

A kérdés már csak az, hogy a jövőndő elvesztegetésének e konkrét esetét miként értelmezzük. A Dessewffy-ről kialakuló kép egyik alapformáját az édesapa, gróf Dessewffy József magánlevelezésében találhatjuk meg. (Itt természetesen magándokumentumokról van szó, s talán ennek is köszönhető a sarkosabb fogalmazás.) 1842 júniusában írja Döbrentei Gábornak címzett fájdalmas levelében:

* A szerző az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének adjunktusa. A tanulmány az MTA Bolyai János Tudományos Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Dessewffy életéről, korabeli és későbbi politikai megítéléséről, konzervativizmusáról szóló irodalom részletes bibliográfiája: VADERNA Gábor, *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura), 65.

2 Az adatokat a Dessewffy Aurél öccsének, Dessewffy Marcellnek közlései alapján dolgozó Deák Farkas publikálta. DEÁK Farkas, *Gróf Dessewffy Aurél életrajza*, Pozsony, Stampfel Károly, 1885, 22–24. Az utolsó levél francia nyelvű szövege: *Aus den Papieren des Grafen Aurel DESSEWFFY*, gesammelt und herausgegeben durch einige seiner Freunde und Gleichgesinnte, Erster Band: Vermischte Aufsätze und Bruchstücke aus Briefen 1835–1842, Pesth, Landerer und Heckenast, 1843, 136–138.

3 [Név nélkül: Gyászhir], Világ, 1842. febr. 9., 89.

4 KOSSUTH [Lajos]: *Halálozás*, Pesti Hírlap, 1842. febr. 10., 93.

A' béhegedett bűn kevésbé karczó ereje van a' szomorú emlékezetnek, és így jól esett a' barátság' később vigasztalása, mivel amaz igen számos, nyomban a' csapás után érkező, a' veszteség' nagyságát még inkább eltüntetvén, csak sajnosabban könyeztetés a' mély fájdalmat, mely eleintén még könnycsöppek által sem enyhülhete, de minnyájan

inania morti
Munera dant lacrymas, et caesi [!] pectora palmis,
Non auditurum miseras Phaëtona querelas
Nocte dieque vocant.

És valóban úgy mint Phaëton a' Nap' szekerét kevés üdeig vezeté az elhúnt, noha szerencsésebben talán, több más, még most is gyújtani olykor inkább hogysen melegíteni igyeksző Faetontoskodóinknál.⁵

Az önféjű Phaeton sorsa azért torkollott tragédiába, mivel elvetette az atyai tanácsot, így e levél nemcsak a fiú, de az édesapa felelősségét is mérlegeli. Az idő előtt befejezett élet itt egyértelműen a rosszul felmért erő, a túl magasra törekvés következménye. Aurél fia – írja az apa Döbrentének – „nem ismerte izgékonyosságát, túlbecsülé vállainak erejét”,⁶ s élete összegezhető a következő plasztikus hasonlatban (melyet az emlékbeszédéhez adatokat kérő Császár Ferencnek írt): „A hüvelyből annyiszor sebesen, és mindig nem kevés időre kirántott, s ismét nehezebben abba visszatolt szélesen ragyogó kard éle, már alkalmasint összerongyolta volt a hüvely belsejét.”⁷ Bár tudjuk, hogy Császár nem használta fel megemlékezésében az apa levelét,⁸ s kevésbé valószínű, hogy bárki ismerte volna a Döbrentének írott leveleket, a kortársak és az utókor is ugyanilyen keretek között emlékeztek vissza Aurél halálára. „A gyöngé test, a lelki erők túlfeszítése következtében összeroskadván, Dessewffy Aurél, a legszebb remények közepette, a haza és király kipótolhatatlan veszteségére s minden pártszínezetű hazafi osztatlan, mély fájdalmára, rövid betegség után, ideglázban kimult” – olvashatjuk pél-

5 Gróf Dessewffy József Döbrentei Gábornak, Szmihály, 1842. jún. 4., MNL OL, P91 10. cs. 75. Az idézet: *Ovid, Met*, 2, 340–343. Magyarul:

a holtanak
már nem használó könnyel, s verdesve mellük,
szólítják Phaetont és s nap keseregeve, akit már
hangjuk nem serkent

Publius OVIDIUS Naso, *Átváltozások: Metamorphoses*, ford. DEVECSERI Gábor, Bp., Magyar Helikon, 1964, 49.

6 Gróf Dessewffy József Döbrentei Gábornak, Szmihály, 1842. jún. 4., MNL OL, P91 10. cs. 75.

7 Gróf Dessewffy József Császár Ferencnek, 1842. nov. = Gróf DESSEWFFY József *Levelei: 1812–1843*, s. a. r., jegyz. FERENCZY József, Bp., Méhner Vilmos, 1888, 310.

8 Gróf Dessewffy József Döbrentei Gábornak, SzentMihály, 1842. nov. 14., MNL OL, P91 10. cs. 75. Császár emlékbeszéde csak később jelent meg: CSÁSZÁR Ferencz, *Emlékbeszéd gróf Dessewffy Aurél lev. tag felett = A' Magyar Tudós Társaság' Évkönyvei*, Hatodik Kötet, Budán, A' Magyar Királyi Egyetem' Betüivel, 1845, 119–132.

dául Szőgyény Marich László visszaemlékezésében.⁹ Évekkel később Csengery Antal hasonlóan összegzi az ifjú gróf halálának okait: „Idegeit azonban elgyöngíté a test és léleknek örök izgatottsága.”¹⁰

Korántsem meglepő a nagy lélek izgatott teljesítménye nyomán leépülő gyöngé test toposza. Az apa szempontjából a mérték ezen elvesztése a fiú önféjűségének következményeként tűnt fel, egyéb visszaemlékezések az egyensúly megbomlásának érzékeny toposzával magyarázták az esetet. Az életvitel és a test felélésének ez a veszélye nemcsak az utólagos magyarázatok visszatérő eleme, de korábban – miként annyi kortársa – maga Desseffy Aurél is ennek segítségével próbálta meg értelmezni saját életének testi gondjait. A mindmáig legrészletesebb életrajz szerzője, Ferenczy József például egy báró Jósika Miklósnak 1839-ben írott magánlevélből idéz, s így Desseffy saját szavait használja fel, hogy alátámassza a test és lélek közötti ekkoriban közhelyes összefüggést: „Ich bin überhaupt seit einiger Zeit so fürchterlich überreizt, alle meine Nerven so überspannt, dass die kleinste neue Anregung mir das Gleichgewicht benimmt, das ich [!] nun nicht schlafen kann.”¹¹

A Desseffy-kultusznak egy másik ága lemond erről az antropológiai elemről, s az egyén helyett a politikai teljesítményt helyezi a középpontba. Így tesz például Desseffy fiatalabb öccse, Emil, aki jellemrajzában a legfontosabb státuszférfiúi erényekkel ruházza fel bátyját, de halálát csak véletlenszerűen bekövetkező sorstragédiaként értelmezi.¹² Ide sorolható gróf Széchenyi István is, aki Desseffy Aurélnak helyet szánt felállítandó „üdveldé”-jében (nemzeti panteonjában). Széchenyi, aki szavait voltaképpen az általa egykoron megsértett apához intézi, szintén a haza érdekében tett áldozat felől közelíti meg az esetet. Az ide kapcsolódó jellegzetes Széchenyi-mondatot idézem:

Ha nincs is hatalom, melly tőle és tőlünk elragadott fiát visszaadhatná, adjuk meg a' bús atyának legalább azon vigasztalást, mellyet adhatunk, 's melly lelkes ember előtt mint ő, nem lehet közönyös; 's emeljük az elhunynak tetemeit, a' haza körül általánosan elismert érdemeket szerzett honfitársaink kijelelendő díszhelyére; 's korántsem azért, mert Józsefnek fia volt, hanem mert hűn dobogott szíve honáért, 's mert bár rövid itt volta alatt, értelmi sulya által az örök valónak nem egy világ-sugarával ajándékozta meg a' hont, 's kivált utolsó országgyűlésünk alkalmával éjjel nappal fáradván, minden fénykeresés, hírkövetelés, és valódi köszönet nélkül sikeresebben járult kibékülési ügyünk

9 Idősb SZŐGYÉNY MARICH László országbíró *Emlékiratai: Első kötet: 1836–1848. december 2.*, kiadják fiai, Bp., Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, 1903, 21.

10 CSENERGI Antal, *Desseffy Aurél = Magyar szónokok és státuszférfiak: Politicai jellemrajzok*, kiad. CSENERGI Antal, Pest, Heckenast Gusztáv, 1851, 281.

11 FERENCZY József, *Gróf Desseffy Aurél életrajza* = Gróf DESSEFFY Aurél *Összes művei*, s. a. r., életrajz, jegyz. FERENCZY József, Bp., Méhner Vilmos, 1887, XXV. Vagy idézhetnénk az évréndben haladó életrajzi naplójegyzeteit, ahol az utolsó, 1841-es bejegyzés ez volt: „A' sok munka egészségemet alkalmasint ismét tönkre tette.” *Adatok gróf Desseffy Aurél életéhez, maga az elhunyt által írva = Néhány nevezetesebb darab gróf DESSEFFY Aurélnak hátrahagyott munkáiból és országgyűlési beszédeiből*, összeszedte gróf DESSEFFY Emil, Pest, Landerer és Heckenast, 1843, 24.

12 DESSEFFY Emil, *Jellemrajz = Koszorú gróf Desseffy Aurél emlékének*, füzék tisztelői és baráti, Pest, Heckenast Gusztáv, 1857, 1–48.

szerencsés bevégeztéhez, és némelly életbevágóbb ott alkotott törvényeink végképi létesítéséhez, mint nem egy, kinek ezen szerencsés és alig várt eredmények örvendetes fordulata bitorilag felette számos által lön tulajdonítva.¹³

A politikai eredmények értékelése természetesen már többféle irányba mutat. Dessewffy Emil öccse jellemrajzával az Aurél örökségként átvett, akkoriban éppen általa vezetett politikai irányt kívánta megtámogatni;¹⁴ Széchenyi a haza érdekét sokkal általánosabban értette (s némiképp a saját és Dessewffy József szerepét is újra kívánta pozicionálni);¹⁵ egyesek a Dessewffy Aurél után széthulló konzervatív pártról el-mélkedtek;¹⁶ mások az örökséget méltó módon folytató utódokról is megemlékeztek;¹⁷ megint mások a Dessewffy által keresett középút hiányáról és az akarva-akaratlan a kormányzat mellé sodródó konzervativizmusról értekeztek,¹⁸ s voltak, akik egészen a világosi fegyverletételig pillantottak előre.¹⁹

13 *Üdvlede: Gróf DESSEWFFY Aurél hátrahagyott némi iromány-töredékivel*, irta és közli gróf SZÉCHENYI István, Pest, Trattner-Károlyi betüivel, 1843, 122–123.

14 Szemléletileg rokon megközelítés: WIRKNER Lajos, *Élményeim: Néhány lap 1825-től 1852-ig terjedő, nyilvános pályám naplójegyzeteiből*, Pozsony, Stampfel Károly, 1879, 115.

15 Megjegyzem, a panteonizáció ötlete már Széchenyi szövege előtt felmerült Dessewffy Aurél kapcsán. Philip Schlesinger Bécsben megjelentetett alkalmi költeményében már korábban megjelenik a gondolat:

Ein Pantheon, ja einen Göttertempel,
Wohin das Volk in seinen Stürmen wallt,
Und hoffnungsvoll in drohenden Gefahren
Sich muthig einen Blumenhimmel mahlt;
Ja, einen Zauberborn, der Farb' und Leben,
In Fesseln selbst der Freiheit Glück kann geben;
Ein segenreiches, gold'nes Volkspanier,
Mit dem die Führer ihre Kämpfer werben,
Die alle schwören, thatenvoll zu sterben,
Den Helden gleich, zu Glanz und Ruhmeszier.

Philipp SCHLESINGER, *Erinnerungen an Aurelius Grafen Deseöffy: (Gestorben am 9. Februar 1842.)*, h. n. [Wien], Josef Stöckholzer von Hirschfeld, 1842. A ritka nyomtatvány megtalálható: OSZK 217.363.

16 Például HORVÁTH Mihály, *Huszonöt év Magyarország történelméből: 1823–1848: Második kötet*, Bp., Ráth Mór, 1886³, 276; RÉZ Mihály, *Gróf Dessewffy Aurél* = R. M., *Tanulmányok*, Bp., Pallas Részvénytársaság nyomdaja, 1909, 355. E megközelítés rokona a legutóbbi nagyszabású leírása Dessewffy szerepének: SCHLETT István, *A politikai gondolkodás története Magyarországon 1*, Bp., Századvég, 2009, 614–642.

17 PULSZKY Ferencz, *Gróf Dessewffy Aurél és társai* = P. F., *Jellemrajzok: Eötvös, Széchenyi, Deák, Dessewffy Aurél*, Bp., Aigner Lajos, é. n., 61–84.

18 VARGA János, *Helyét kereső Magyarország: Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*, Bp., Akadémiai, 1982, 141–185; ERDMANN Gyula, *A kormányzat előkészületei az 1839–40-es országgyűlésre = A magyar polgári átalakulás kérdései: Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*, szerk. DÉNES Iván Zoltán, GERGELY András, PAJKOSSY Gábor, Bp., ELTE Bölcsészettudományi Kara, 1984, 204.

19 ASBÓTH János, *Dessewffy Aurél és Széchenyi István* = A. J., *Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez*, Bp., Athenaeum R. Társulat, 1892, 96–119. Az ellentmondásos recepcióról – a kortársaktól származó vélekedések florilegiumával – lásd DÉNES Iván Zoltán, *Közügygy emelt kiváltságörzés: A magyar konzervatívok szerepe és értékvilága az 1840-es években*, Bp., Akadémiai, 1989, 28–31.

Összefoglalva az eddigieket elmondhatjuk, hogy a Dessewffy Aurél halála körül kialakuló diskurzusnak három elemét azonosítottuk: először – közvetlenül a haláleset utáni reakciókban – az elvesztegetett, be nem teljesedett, s be sem teljesíthető jövő felletti szánakozást; a későbbiekben pedig a közösség érdekében az egyéni élet mértékét elvétő érzékeny hős tragikus bukását; s végül a hazáért vállalt áldozat politikai értékeit. A három narratív minta merőben különbözik egymástól: a kizökent történelem, a testet legyűrő lélek egyéni és az áldozat mértékének megfelelő nagyszabású bukás tragédiája más-más forrásokból táplálkozik.

Vörösmarty Mihály *Dessewffy Aurél* című epigrammája ezekhez a diskurzusokhoz képest helyezhető el. Mielőtt azonban a költemény értelmezésébe kezdenénk, szükségesnek látszik egy pár szó annak szöveghagyományozódásáról.

A költeménynek eddig egy kézírata volt ismeretes: ez a Magyar Tudományos Akadémia Kézirattárában található, egy 20×12 cm nagyságú megsárgult lapon.²⁰ Az autográf tisztázatra valaki ceruzával ráírta, hogy „844. nyáron”. A kritikai kiadásban Tóth Dezső ezt a datálást fogadja el, s erre a következő érveket hozza: 1) szerinte maga Vörösmarty írta oda utólag a dátumot, hogy verseit kiadó barátait, Bajza Józsefet és Toldy Ferencet eligazítsa; 2) a verset a későbbi, Vörösmarty életében és utána megjelent összkiadások is ide helyezték; 3) e datálásnak volna politikatörténeti magyarázata is: „Maga a szöveg sem teszi nyilvánvalóvá, hogy közvetlenül Dessewffy halála után született, az 5. sor »most«-ja vonatkozhat esetleg a 43–44-es országgyűlésre is, amelynek konzervatív táborában ez időre sokkal inkább leleplezte már magát, mint Dessewffy idejében.”²¹ A harmadik érveléssel nem érdemes sokat foglalkozni: az ekkor már Dessewffy Emil vezette konzervatívok „lelepleződésére” vonatkozó történelmi állítás, mely már a 19. században felmerült, s utóbb a marxista történetírás kedvelt narratív poénja lett, ha igaz volna is, nem sokat nyomna a latban a keletkezést tekintve, hiszen e „lelepleződés” semmilyen formában nem mutatható ki a versben. Az első és a második érv szorosan összekapcsolódik: Tóth valószínűleg azért feltételezte, hogy maga Vörösmarty jegyezte rá a kézíratra a dátumot, mert arra gondolt, hogy ez a papírlap lehetett a Bajza–Toldy-féle első életműkiadás alapszövege. A kézirat alapján elmondható azonban, hogy valószínűleg nem Vörösmartyé a datálás, s elképzelhető egy fordított út is: valaki (talán Gyulai Pál?) épp a kiadások alapján jegyezte rá a papírlapra a vélhető datálást. Tovább gyengíti Tóth érveinek erejét, hogy a kritikai kiadás a Bajza–Toldy-féle verskronológiát maga is esetlegesnek gondolja,²² s számos vers esetében a sajtó alá rendező felül is írja az onnan sugalmazott keltezt.

A Dessewffy Aurél halálának időpontja és költemény eltérő helye a Vörösmarty-kötetek rendjében hosszabb távon is zavarba hozta a Vörösmarty-filológiát. Az 1845-ös első, majd az ennek nyomán születő 1847-es ún. „nemzeti kiadás” egyaránt az 1844-re

20 MTAK Kt, K 721/I. fol. 71r. A kritikai kiadásban még más jelzeten: LK I. 71r. Nem tudom, mikor került a kézirat az archívumba, mindenesetre Brisits Frigyes katalógusában még nem szerepel, vö. *A Magyar Tudományos Akadémia Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke*, összeáll. BRISITS FRIGYES, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1928.

21 A datálásról lásd VÖRÖSMARTY MIHÁLY, *Kisebb költemények III: (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH DEZSŐ, Bp., Akadémiai, 1962 (Vörösmarty Mihály Összes Művei, 3; a továbbiakban: VMÖM 3), 1962, 368–369; itt: 369.

22 *Uo.*, 205.

datálható költemények közé helyezik az epigrammát, egyéb epigrammák mellé (például *Hahnemann; Kölchsey*).²³ Gyulai Pál, amikor sajtó alá rendezte a Vörösmarty-verseket, először tette szóvá a dilemmát, s egy igen furcsa textológiai megoldást választott. A költeménynak ugyanis megőrizte az eredeti helyét, s akárcsak elődei, ő is az 1844-es versek közé illesztette, ám egy jegyzetben jelezte kételyeit: „Először hol jelent meg nem tudom; másodsor M. M. közt. Annyi bizonyos, hogy nem sokkal Dessewffy halála után írta.”²⁴ A kritikai kiadás – láttuk – végül az 1844-es datálást fogadta el, ám a zavar bizonyos tekintetben továbbra is fennállt. Egyfelől a kritikai kiadás után született népszerű kiadások átvették Tóth Dezső datálását, ám a dátum mögé illesztett kérdőjelet már megspórolták, így a feltételezett datálás ténnyé alakult át: „1844 nyarán (?)” helyett már csak „1844 nyarán” szerepel mind Martinkó András, mind Horváth Károly amúgy nagyon alapos és körültekintő kiadásaiiban.²⁵ Másfelől Tóth Dezső Vörösmarty-monográfiája, mely az életmű teljességének narratív leírására vállalkozott, e kérdésben igen zavarba ejtő, s a helyzet kuszaságára jellemző filológiai hibát vétett. Amikor *Az uri hölgyhöz* című vers kapcsán az arisztokráciához való viszony megváltozását regisztrálta (szerinte Vörösmarty „az osztályfelháborodás felemelt hangján szólt”), akkor említi meg, hogy „a konzervatív arisztokrata ellenzék 1844-ben elhunyt vezérének, Dessewffy Aurélnak halálára írt, respektussal is vegyes epigrammát.”²⁶ *Az uri hölgyhöz* datálása eleve bizonytalan, hiszen az 1839-es dátummal jelent meg eredetileg az Athenaeum 1842. január 4-ei számában.²⁷ Ebben az esetben Gyulai Pál feltételezése miatt datálták át a költeményt 1841 végére, az első megjelenés elé. Gyulai ezt írja róla: „Az 1839. évszám úgy hiszem, csak azért volt odaírva, hogy gyöngítse élességét, hogy gondolják az illetők, régebben iratván, a mostani viszonyokra már kevésbé illik. Biztos adat van rá, hogy Vörösmarty e költeményét 1841-ben írta.”²⁸ Sajnos a „biztos adat”-ot nem mondja meg, így feltételezés marad, hogy a költemény később született, mint ahová a szerző maga datálta, s Tóth Dezső ismét egész politikatörténeti krimet kreál e változtatás köré.²⁹ Akárhogy is van, ez a költemény vagy 1839-ben, vagy 1841-ben született, tehát semmiképpen sincs közvetlen kapcsolatban a vagy 1842-ben,

23 VÖRÖSMARTY' *Minden munkái*, kiadók barátai BAJZA J. és SCHEDEL Ferencz, Második kötet, Pesten, Kilián György' tulajdona, 1845, 316; *Nemzeti könyvtár: VÖRÖSMARTY Mihály Minden munkái*, Kiadók barátai BAJZA J. és SCHEDEL F., Második öszves kiadás, Pesten, Kilián György tulajdona, 1847, 244.

24 VÖRÖSMARTY *Minden munkái*, Rendezte és jegyzetekkel kísérte GYULAI Pál, Második kötet, Pest, Ráth Mór, 1864, 178; a jegyzet: 299. Később ezt szóról szóra megismételte következő, mérvadó kiadásában: VÖRÖSMARTY *Összes munkái: Teljes kiadás*, Rendezte és jegyzetekkel kísérte GYULAI Pál, Első kötet, Bp., Méhner Vilmos, 1884, 290; a jegyzet: 446.

25 VÖRÖSMARTY Mihály *Költői művei*, szöveggond. MARTINKÓ András, Bp., Szépirodalmi, 1987 (Nagy Klasszikusok), I, 401; VÖRÖSMARTY Mihály *Összes költeményei*, s. a. r. HORVÁTH Károly, Bp., Osiris, 1998 (Osiris Klasszikusok), 446.

26 TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Második, módosított kiadás, Bp., Akadémiai, 1974, 334. Ugyanez a hiba az első kiadásban is szerepel: TÓTH Dezső, *Vörösmarty Mihály*, Bp., Akadémiai, 1957 (Irodalomtörténeti Könyvtár, 1), 339.

27 VÖRÖSMARTY [Mihály], *Az uri hölgyhöz. 1839.*, Athenæum, 1842. jan. 4., 21–23.

28 VÖRÖSMARTY' *Minden munkái*, i. m., 291.

29 VMÖM 3, 252–254; a vers szövege: *uo.*, 32–35.

vagy 1844-ben született *Dessewffy Auréllal*, amelynek hőse ráadásul – szemben Tóth állításával – nem 1844-ben halt meg.

E kis filológiai nyomozás tétje annak az eldöntése, hogy Vörösmarty a Dessewffy Auréllal kapcsolatos reprezentációk közül melyikhez csatlakozik.

A szövegnek létezik egy másik, eddig a Vörösmarty-filológiában ismeretlen autográf változata. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában található kézirat³⁰ egy 11,5×14 cm-es szürkésfehér papírkivágotra van írva, fekete tintával.

Dessewffy Aurél

Kétes uton jártál, kevesektől értve 's ha czélod
Nagy vala, elfedezé azt kor előtti halál.
Dijzatlan ha jeles, meg nem büntetve ha vétkes,
Élve, temetve talány hagyta el a' honi tért.
Nem vesztenk-e nagyot? kérdjük most aggva magunkban,
'S a' szent nemzetiség' angyla súgja: Igen.

Vörösmarty.

Az akadémiai kézirat, a Bajza–Toldy-féle, valamint ez a változat szinte teljesen megegyezik. Csak a központozásban mutatkoznak eltérések, de ezekből nem állapítható meg a szövegek egymásból való leszármazása.

Az újonnan előkerült forrás az apa, Dessewffy József levelezésének anyagában található, ahol a levélszerzők szerint csoportosítva található meg az anyag. Ez a levéltári egység 1935-ben került át Csehszlovákiából, Fintáról (ma Fintice, Szlovákia) az Országos Levéltár állományába, s az 1960-as években Bakács István rendezte és katalogizálta azt.³¹ Nem valószínű, hogy a kézirat másutt szerepelt volna korábban, s Bakács helyezte volna ide (vannak olyan vegyes feljegyzéseket és kéziratföredékeket tartalmazó fondok, ahová berakhatta volna), inkább sejthető, hogy eredetileg is Dessewffy József levelezésének része volt. Ez pedig azt jelenti, hogy az epigrammát feltehetően Vörösmarty küldte el a gyászoló apának. Mivel Dessewffy József 1843. május 1-én meghalt, úgy sejthető, hogy a fiú és apja halála közötti bő egy évben készülhetett a vers, tehát még 1844 előtt. Az is valószínű, hogy a költeményt Vörösmarty egyfajta részvétnyilvánításként juttatta el az apához, s azért nem jelentette meg korábban, mivel e konkrét funkció betöltésére egy publikáció nem annyira alkalmas, mint egy személyes küldemény. (Ne feledjük, hogy bár Dessewffy és Vörösmarty feltehetően nem igazán kedvelték egymást, mégiscsak a Tudós Társaság – az Akadémia – tagjai voltak mind a ketten, s egy efféle tragikus esemény nyomán, lehetett számítani némi szolidaritásra.)³²

30 Jelzete: MNL OL, P91 53. tétel, No. 64.

31 Lásd *A Dessewffy család levéltára: Repertórium*, összeáll. BAKÁCS István, Bp., Művelődésügyi Minisztérium Levéltári Osztálya, 1967 (Levéltári Leltárak, 38: Magyar Országos Levéltár).

32 A Dessewffy József és Vörösmarty közötti feszült viszonyhoz: VADERNA, *i. m.*, 112, 138–139, 327. Kossuth is hasonló gesztussal élt: „Énnekem gróf Dessewffy Aurél politikai ellenem volt; de épen mivel az volt,

A költemény ilyenformán nem biztos, hogy a politikai álláspontok fokmérőjeként értelmezhető. Tóth Dezső „Vörösmarty epigrammájának kétkedéssel, elismeréssel vegyes hangját” említi, s mindezt a szerző és az elhunyt közötti politikai nézetek disszonanciájaként értelmezi.³³ Holott 1842-ben, közvetlenül Dessewffy Aurél halála után, az első reakciók más típusú érveket mozgósítottak. A vers elején szereplő „kétes út” ugyanis valószínűleg nem a ’kétséges’, ’gyanús’, ’vitatható’ értelemben szerepel itt, hanem egyszerűen azt jelenti, hogy az az út, melyen Dessewffy elindult, nem lett bejárva, ezért a kimenetele bizonytalan. A sorban szereplő „ha” kötőszó sem csupán feltételt fogalmaz meg, hanem egy finom ellentétre is utal (’bár’ jelentésében), tehát Dessewffy célja bár „Nagy vala”, az idő előtti halál ezt a nagy célt semmissé teszi. A 3–4. sorok valóban ezt a dilemmát fogalmazzák meg: Dessewffy ilyenformán „talány” marad, mivel nem lehet tudni, hogy „jeles”-e vagy „vétkes”, ám ezt a kérdést az utolsó két sor csattanója oldja meg. A várakozás (*Erwartung*) és felvilágosítás (*Aufschluss*) kettősségére épített szerkezet, mely Gotthold Ephraim Lessing óta az epigramma legfontosabb formai sajátosságának számít,³⁴ itt arra ad alkalmat Vörösmarty-nak, hogy egyértelmű választ adhasson: az aggódó hazafiaknak a „szent nemzetiség” anygala súgja: Dessewffy halála igenis óriási veszteség. Tehát ami dilemmának tűnt fel a vers első felében (a kétes úton járó kor előtti halálának megítélési nehézsége), a poentírozó zárlatban metafizikai megerősítést kap: a költő ily módon magának a nemzetnek szavát mondja vissza nekünk, amikor kételyeinket eloszlatja.

Vörösmarty verse felvillantja ugyan a Dessewffy-reprezentációk harmadik lehetőségét, ám Dessewffy itt nem áldozatot hoz, hanem a jövődőt viszi magával a sírba. A költemény datálását illetően tehát nemcsak az szól amellett, hogy feltehetően az apa halála előtt kellett íródnia, de az is, hogy a versben megfogalmazott dilemma rokona a Dessewffy-diskurzus első változatának (amennyiben a kikökönt idő problémáját veti fel). A Vörösmarty-vers azonban bizonyos tekintetben tovább is fogalmazza a kérdést. Azáltal ugyanis, hogy a „nemzet anygala” válaszol a bárdnak, voltaképpen nemcsak arról kapunk metafizikai megerősítést, hogy Dessewffy Aurél korának jeles személyisége volt, hanem arról is, hogy a céljai valóban nagyok voltak. Ily módon, bár a „kor előtti halál” majdnem „elfedezé” ezt a nagy célt, a bárd fülébe súgó angyal egyetlen szava annak az ékes bizonyítéka, hogy az egyén halála önmagában nem törölheti el, semmisítheti meg azt. Bár az egyén nem járta be útját, a tágabb értelemben vett közösség – épp a bárd megerősítésének hatására is – követheti ezt az utat. A válasz nemhogy disszonáns volna, hanem éppen ellenkezőleg: Dessewffy Aurél halála nem eltörölt egy jövőbeni lehetőséget, hanem azáltal, hogy felmutatta és létrehozta azt, példát is mutatott.

mély tiszteletem, mellyel értelmi felsőbbségének hódolék, nem elfogultságból eredett, 's a' kit így tisztelék életében, kit szeretni magamban ösztönt érezék, annak sirjánál mély bánattal mondom: »l e g y e n á l d o t t e m l é k e z e t e ! «” KOSSUTH, *i. m.*

33 VMÖM 3, 369. Hasonlóképpen tesz DÉNES, *i. m.*, 28.

34 Gotthold Ephraim LESSING, *Über das Epigramm* = G. E. L., *Gesammelte Werke*, Siebenter Band, [hg. Paul RILLA], Berlin, Aufbau-Verlag, 1956, 7–51.

Nyolcszáz esztendő a ferences rend

Tanulmányok a rend lelkiségéről, történeti hivatásáról és kulturális-művészeti szerepéről

Szerkesztette Medgyesy S. Norbert, Ötvös István, Őze Sándor, Budapest, Magyar Napló Kiadó–Írott Szó Alapítvány, 2013 (Művelődéstörténeti Műhely – Rendtörténeti Konferenciák, 8/1–2), 1314 l.

Az immár tizenegy éves múlttal rendelkező Művelődéstörténeti Műhely nemzetközi rendtörténeti konferenciáit a ferences renddel foglalkozó szimpózium nyitotta meg 2002. október 14–16-án Piliscsabán *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrája* címmel. Az ott elhangzott előadások 2005 júniusában jelentek meg a művelődéstörténeti sorozat első kötetében. Az elmúlt években a konferenciák sorozatában a jezsuita, domonkos, pálos, ciszterci, piarista és bencés rend művelődéstörténeti feltárása következett. 2009-ben Assisi Szent Ferenc rendje alapításának nyolcszáz esztendő évfordulóját ünnepelte, így hét év elteltével ismét a ferencesekről tartotak nemzetközi tanácskozást Piliscsabán és Budapesten, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kara és a Sapientia Szerzetesi Hittudományi Főiskola közreműködésével.

E szimpózium előadásai tanulmánykötetként 2013-ban láttak napvilágot. A hetvennégy írást tartalmazó gyűjtemény (melynek minden tanulmányát természetesen nem lehet itt bemutatni) az előző ferences kötetből már ismert tárgykörök szerinti csoportosítást vette alapul. Az első egységet a mai ferences rendtagok írásai alkotják, címe: *A rendi regula és ferences teológiai iskola*. A dolgozatok egyik központi kérdése, hogy a ferences eszmény hogyan tudta megőrizni a regu-

la által az eredetiségét. Vizsgálják, hogy Szent Ferencnek mint „Európa egyik legnagyobb szellemi építőjének” az eredeti szándékai hogyan egyeztethetők össze a világ kihívásaival és logikájával (Franz Lackner OFM, *Ferenc: Regula alá helyezett meghívás, avagy a szeretet tartóssága*, ford. Várnai Jakab OFM, 24). Paul Zahner OFM dolgozatában (ford. Daróczi László) röviden összefoglalja a III. Honorius pápa által jóváhagyott *Megerősített regulának*, a *Regulla bullatának* keletkezéstörténetét és alapszerkezetét; ez a mai napig a kisebb testvérek rendjének hivatalos regulája. A tanulmány kitér a szerkezeti felépítésére és regula jelentőségére, s a későbbi kutatók munkáját megkönnyítve a *Megerősített regula*val foglalkozó legújabb német nyelvű szakirodalmat is összegzi (40). A *Regula bullata* szövegének izgalmas hermeneutikai olvasatát Johannes Schneider OFM tárja fel írásában (ford. Daróczi László), regulaértelmezése során tovább is gondolja az első két tanulmányt abból a szempontból, hogy mennyire tekinthető zárt jogi vonatkozású szövegnek, vagy inkább az evangéliumi életformához szükséges kulcsként értelmezhető-e.

Varga Imre Kapisztrán OFM dolgozatában (*A ferences élet belső problémái a XIII. század második negyedében*) a ferences életforma egyik legalapvetőbb kérdéskörét, a szegénységet járja körbe. Azt vizsgálja, hogy miként tudták össze-

egyeztetni a 13. századi muraszemenyei ferencesek a mindennapi kolostori életet a regulával. A középkori magyar ferences-ség eddigi kutatói nem elemezték konkrét példán keresztül az életforma és körülmények közötti feszültséget (90).

A kötet legterjedelmesebb blokkja a *Ferences rend- és kolostortörténet* címet viseli, s a korai századoktól szinte napjainkig terjed. A 13–16. századi ferences házak vizsgálata során – a magyarországi középkori egyház- és művelődéstörténet szempontjából – megkerülhetetlen a somogyi középkori ferences kolostorok anyagának tanulmányozása (99). Magyar Kálmán *Ferences rendi, XIII–XVI. századi somogyi kolostorok a történeti és a régészeti kutatások alapján* című tanulmányában a címben említett területen lévő korai ferences kolostorok történeti és régészeti anyagának feltárását közli. A szerző körültekintő gondossággal mutatja be a kolostorokat, ami kutatástörténeti novum, hiszen eddig számszerűen nem tudtuk, hogy összesen hány kolostor volt Somogyban. A dolgozatból azt is megtudhatjuk, hogy a 13. századi kolostoralapításokra a mezővárostól távolabbi peremterületeket választották; az igali ferences kolostor helyét például – a pálosokra jellemző módon – az erdőben jelölték ki. Tanulmánya végén a szerző képekkel illusztrálja a konventuálisok és az obszervánsok középkori kolostorainak elhelyezkedését Magyarországon, illetve a dolgozatban bemutatott kolostorok és templomok régészeti alaprajzait, térképeit, fényképeit közli. Neumann Tibor *A soproni ferences kolostor a középkor végén* című tanulmányából a kolostor Mohács előtti számadásait, jövedelmeit, kiadásait ismerhetjük meg. A számadáskönyvek elemzésénél érdekes momentum, hogy a kolostor kiadásai között mennyiségileg elenyésző az oklevél átírása, liturgi-

kus célra szánt könyvadatot pedig egyáltalán nem találunk.

E tematikus blokk egyik legkiemelkedőbb dolgozatának Kertész Balázs *A magyarországi obszerváns ferencesek krónikájának szerzőségéhez* című tanulmányát tartom. Gondos, körültekintő filológiai munkával bizonyítja Laskai Osvát szerzőségét. A rendtörténettel párhuzamosan, világosan tárgyalja a krónika tartalmi, időbeli egységeit és az obszerváns szerzetesnek a vikária életében betöltött előkelő helyét. A témában már elért kutatási eredményeket is rendszerezve áttekinti az Osvát-opust és az általa kimutatható magyarországi historiográfiai művek közül felhasznált krónikákat és gesztákat. Őze Sándor *Török veszély és ferences apokaliptika a kora újkori Magyarországon* című tanulmányában a ferencesek szerepét elemzi az apokaliptikus történetszemlélet formálódásában. Ismerteti Joachim de Fiore apát jövődoléseinek modelljét és annak hatását, lévén hogy e minta nagyban meghatározta a ferences történetszemlélet későbbi fejlődését (198). Különböző aspektusokból világítja meg a ferences rend szerepét a török hódoltság ideje alatt. Kitér a korábban Bálint Sándor által elemzett „Napbaöltözött Asszony” ábrázolására és a török hódoltság viszonyára is. Megállapítása szerint az „apokaliptikus félholdat a török pogányság szimbólumának is érzik, amelyen azonban a Mária jelképezte kereszténység diadalt fog aratni” (210). Horváth József a végrendeleti hagyományokat ismerteti *Adalékok a győri ferencesek XVIII. századi működéséhez* című tanulmányában. A dolgozat példákön keresztül mutatja be a ferences rend népszerűségét a hagyományozottak között. Ezzel a szerző még inkább megerősíthette egy korábbi megállapítását:

„A szegények e korszakban általánosnak mondható támogatása mellett nagy szerepe lehetett annak is, hogy a Magyar Ispita kápolnájában a győri ferences rendház 1786. évi felosztásáig a ferencesek miséztek” (322). Gyulai Éva *A minoriták látványosságai a XVIII. századi Miskolcon* című munkájában hiánypótló adatokat közöl, hiszen sokáig mellőzött kutatási szempont volt a városi társadalom és a minoriták kapcsolata. „A minoriták megjelenése Miskolc várostörténetét tekintve valódi nóvumnak számított, ugyanis nem működtek szerzetesek a középkori mezővárosban.” (326.) A minoriták ünnepi processiói és flagelláns bűnbánati körmenetei, az áhítatgyakorlat nem szokványos reprezentációi újdonságnak számítottak a lakosság körében. A barokk katolikus vallásosságra jellemző devóció a köztereket is elfoglalta (346), s látványossága mellett a rekatalizáció egyik hatásos eszközének is bizonyult.

A kötet harmadik egysége, a *Zene- és liturgiátörténeti tanulmányok* fejezet bővült a 2005-ös tanulmánykötet hasonló tanulmánycsoportjához képest. Erre Liszt Ferenc születésének 200. évfordulója is okot adott. Kercza Asztrik OFM Assisi-béli Szent Ferenc alakja a liturgiában című tanulmányában Szent Ferenc személyének legfontosabb vonásait járja körbe a liturgiában. Gondosan válogatott szövegközlésekkel mutatja be a rend alapítójának jelentős helyét az imádságos korpuszokban. Kovács Andrea dolgozatában az 1980-ban előkerült csíksomlyói *Cantionale* részletes elemzését olvashatjuk. A Muckenhaupt Erzsébet tudományos eredményeire helyesen támaszkodó tanulmány egyik érdekes megfigyelése, hogy a kódex scriptora egyetlen tételben sem emlékezik meg a dinasztikus magyar szentekről:

„Az újabb kor szentjeit kizárólag Szent Ferenc képviseli” (548). Tanulmánya végén a szerző kottapéldákat ad, és a *Cantionale* felépítését is közli.

Bő évtizede annak, hogy Hubert Ildikó Szentes Mózes teológiai kéziratában magyar nyelvű énekeket talált. Kővári Réka *Népelemek Szentes Mózes kéziratában (1751–1752)* című tanulmányában e népekeket pontosítja, rendszerezi. Szentes Mózes nevével az ún. *Deák-Szentes-kéziratban* is találkozunk (592), ennek „szöveges függelékében olvashatjuk a Szentes-kéziratban lévő énekeket” (593). A kutató két kottás népelekről ejt szót, s betűhíven átírt részeket közöl Szentes Mózes kéziratából.

A ferences rendhez confráterként kötődő Liszt Ferencre a ferences lelkiség mindig is hatással volt. Kovács Imre tanulmányában *Liszt: Canticum del Sol di San Francesco d'Assisi* (602) kantátáját veszi górcső alá recepció- és kultusz történeti szempontból. Különböző aspektusból vizsgálja meg Liszt Szent Ferenc-recepciójának rekonstrukcióját. Dolgozatában a zeneszerző és a korabeli irodalom kapcsolatáról is olvashatunk. Eckhardt Mária szintén *Liszt és a ferencesek* viszonyával foglalkozik. A zeneszerző neveltetése, olvasmányélményei, levelezései, könyvtára, hagyatéka mind azt bizonyítják, hogy milyen komolyan vette „a lelki testvériségét Assisi Szent Ferenc rendjével” (629).

A következő nagy egység címe a *Ferencesek és a megélt vallásosság*. Ebben a fejezetben is számos színvonalas írást találunk, melyek többségükben a szakrális néprajz tárgykörébe tartoznak. S. Lackovits Emőke *Ferences szentek XVIII. századi oltalomleveleken* című dolgozatában alaposan megvizsgálja a fennmaradt oltalomlevelek (breverlék) kialakulását, felépítését, képi ábrázolását, a népi vallá-

sosságban betöltött funkcióját. Az emlékanyagok közötti kapcsolatokat is feltárja. Munkájából kiderül, hogy az oltalomleveleken legnagyobb számban ferences szentek szerepelnek (Assisi Szent Ferenc, Kapisztrán Szent János, Páduai Szent Antal, Sienai Szent Bernardin, Solanói Szent Ferenc). Ez összefüggésbe hozható a ferencesek népszerűségével a falusi közösségekben, a közbenjáró szerepükben való feltétlen bizalmat, tiszteletet jelenti (687). Horváth Sándor tanulmányában Mária Ágreda 17. századi spanyol Ferenc-rendi szerzetesnő írásának izgalmas recepciótörténetét mutatja be. Az *Isten misztikus városa* című mű többször került a katolikus egyházban indexre, Róma hivatalos állásfoglalása a mai napig nem kristályosodott ki, bár tilalmait feloldotta. A Szűz Mária életét bemutató, misztikus monográfiát számos nyelvre lefordították. Magyarországi recepciója mindeneddig ismeretlen volt, holott a ferencesek budai könyvtárából még egy horvát kivonat is előkerült, melyet Antun Bačić fordított. Horváth tanulmányában e könyvet ismerteti, mely a hazai kutatások látószögéből eddig kimaradt. Érdemes lenne a szövegek közötti viszony elemzése mellett a könyvek forrásait is a feltárni. Véleményem szerint ez újabb kutatási utakat nyithat meg a külföldi misztikusok hazai recepciótörténetének vizsgálatához.

E fejezet további tanulmányai a ferencesek búcsújárásokban, zarándoklatokban betöltött szerepét tárgyalják. Barna Gábor dolgozata a gyöngyösi Fájdalmas Anya szeptemberi búcsújának egyedi formájáról számol be. A zarándokünnep összekapcsolódott a hordozható körmeneti szobrok országos találkozásával. A hallgatói munkájára is támaszkodó szerző elemzi az ünnep indítékait, hátterét,

megjelenítését, s mindazt, „ami a látvány mögött van” (707). Vass Erika *Búcsújárás ferences kegyhelyekre a történelmi Magyarországon* című munkájában a búcsújárás passióhoz hasonló vonásait emeli ki. „Ez olyan elemekben nyilvánul meg, mint a gyalogos vezeklés, a keresztút elvégzése, a feszület megérintése és megcsókolása, a virrasztás vállalása és a bűnbocsánat keresése.” (728.)

Az ötödik tematikus egységben (*Ferencesek a képzőművészet szolgálatában*) szereplő tizenkét írásból három a restaurálással is foglalkozik. Tüskés Anna francia nyelvű dolgozata (amelyet – szemben a német nyelvű szövegekkel – nem fordítottak magyarra) Toulouse-i Szent Lajos ikonográfiai útját követi végig; eredetileg előadasként hangzott el 2010-ben Tours-ban. Wehli Tünde dolgozatában az Assisi-beli ferences konvent könyvtárában őrzött, magyarországi származású kódex, egy missale festett iniciáléinak motivikus összefüggéseit, stíluspárhuzamait tekinti át. Az itt bemutatott kutatási eredmények – az Árpád-kori könyvfestészet iniciáléinak vizsgálata – közelebb vihetnek minket a korszak könyvfestészeti képének teljesebb rekonstrukciójához, kodikológiai feltáráshoz is. A ferences spiritualitás ikonográfiára tett hatást vizsgálja Szabó Tekla *A ferences lelkiség szerepe Erdély XIV. század első harmadában* című dolgozatában. Az itt említett erdélyi freskók egyik érdekessége, hogy olyan településeken állnak, amelyekről a ferences kolostorok viszonylag nagy távolságra estek. Ez összefüggésbe hozható a ferences rend korai elterjedésével, illetve IV. Béla testvére, Szent Erzsébet alakjának népszerűségével, kultuszával is. A legnépszerűbb falképbábrázolások, melyek a koldulórend lelkiségét reprezentálják, elsősorban Szűz Mária életét (Mária

koronázása, mennybevétel, gyermeksege, Köpenyeges Mária), az utolsó ítéletet és a Passiót mutatják be. A szerző a gelencei és őraljboldogfalvai freskókat párhuzamba állítja a korabeli ábrázolásokkal, s kitér a legfontosabb és legújabb nemzetközi művészettörténeti kutatások eredményeire is.

Gyertyános Éva tanulmánya Szent Erzsébet Assisiben fellelhető tárgyi emlékeit veszi számba. A 13. század derekától már a ferences szentek között tartják számon Árpád-házi Szent Erzsébetet. A hagiográfia és az ikonográfia a ferences harmadrend tagjaként tekint rá. IX. Gergely az Assisi melletti Perugiában iktatta a szentek sorába (823). Ábrázolásainak feltérképezése során megkerülhetetlen e helyszíneken lévő anyagok rendszerezése. Igen öröndetes, hogy olyan emlékekről is beszámol a szerző, melyekkel idáig alig vagy egyáltalán nem foglalkozott a kutatás.

Esztergom a rendi káptalanjai és kimagasló szerzetesei (Temesvári Pelbárt, Tomori Pál) révén a török uralom kezdéig a ferences rend egyik központja volt. A 140 esztendőnyi oszmán fennhatóság alatt az esztergomi ferencesek bazilikája romhalmazzá vált. Prokopp Mária a 18. század elején újjáépített templom századi ikonográfiai programját mutatja be. A ferences Szent Anna-templom építéstörténeti áttekintése után rekonstruálja a templom 1717–1754 és 1754–1827 közötti oltárainak ábrázolását a protocollum feljegyzései segítségével, valamint a neves építész és festőművész, Lucas de Schram 1750-es terve alapján.

A kötet hatodik nagy egysége a *Lelkiség és irodalom: énekek, iskoladrámák és prédikációk*. K. Csízy Katalin tanulmánya Szent Ferenc *Cantico di Frate Sole* alkotását egy késő antik szerző, Iulianus Apostata Hélioszhoz szóló *Naphimnus*zával ha-

sonlítja össze. Elemzésében sorra veszi a művek keletkezéstörténetét, felépítését és közös motívumait (Nap-szimbolika, panteista szemlélet). A művek rokonításának alapja az, hogy „a ferences lelakiségtől nem állt távol az antik előzményekre visszatekintő *sympatheia*-felfogás” (924). Maczák Ibolya új szempontokkal gazdagította a minoriták nyírbátori templomában lévő Krucsay-oltár művelődéstörténeti hátterének vizsgálatát. A Kelemen Didák minorita szerzetes útmutatása alapján készült oltáron a passió részletes ábrázolását láthatjuk. Macczák Ibolya az ikonográfiai program kulcsát Didák *Búzafejek* című prédikációs kötetében találja meg. Itt szerepel az a nagypénteki prédikáció, amely Krisztus szenvedéstörténetét részletezi; a dolgozat kitér az oltár állításának izgalmas körülményeire, a Krucsay-perre is.

A 2005-ös ferences tanulmánykötet-hez képest jelen gyűjteményben kevés a klarisszák szerepét vizsgáló írás, ezért is fontos Hubert Ildikó tanulmánya, amely Virágh Aloysia, egy nagyszombati klarissza apáca ünnepélyes fogadalomtételére készített, elmélkedésre és imádkozásra serkentő, hiterősítő kötetét mutatja be, hivatkozva a tanulmányozott kötet szerzőjére, Gyalog[i] Jánosra vonatkozó korábbi kutatásokat (Knapp Éva, Gábor Csilla, Tüskés Gábor). Az iskoladrámákkal foglalkozó értekezések között szerepel Medgyesy S. Norbert *Úrnapi játék Csíksomlyón, a XVIII. században* című írása. Az úrnapi proceszsiók megjelenítésének áttekintése után közli a *Pro Festo Corporis Christi* című úrnapi játékot, melynek kézírata ugyanabban a drámakötetben található, amelyben az 1727-es passiójáték függelékéként olvasható eucharisztia-diskurzus. A színdarab alapszövegének részletes filológiai elemzése után ismerteti a korabeli jezsuiták és

piaristák eucharisztia-játékait is. Írásának egyik fő érdeme, hogy éppígy feltárja a 18. századi úrnapi játékok hasonlóságait és összefüggéseit.

A kötet hetedik egységében könyvészeti vonatkozású. Muckenhaupt Erzsébet mintaadó precizitással dolgozta fel a csíksomlyói ferences könyvtár ősnymotatvány-gyűjteményét. Írásában beszámol a páratlan értékű és viszontagságos múltú bibliotéka kutatásának új eredményeiről, kihívásairól, feladatairól. Az ősnymotatványok vizsgálata során megállapítja, hogy az állomány létrehozásának fő célja a ferencesek missziós tevékenységének és lelkipásztori szolgálatának segítése volt, ugyanis a „120 ősnymotatvány mind latin nyelvű munka és a középkori európai gondolkodás világának, kultúrájának a terméke. A művek a középkori egyházi kultúra csaknem minden ágát képviselik” (1151). A szerző a dolgozatban említett könyvekről készült fotókat is közzéteszi.

A záró, nyolcadik egységben a konferenciához kapcsolódó kulturális és lelkiségi programok leírását olvashatjuk.

A precízen szerkesztett, színvonalas kivitelezésű kiadvány használatát segíti a több mint ötven lapnyi személy- és helynévmutató. Egyedül talán a szerzőkre vonatkozó rövid biográfiák közlését hiányolhatjuk. A kötet meggyőzően bizonyítja, hogy az első ferences témájú konferencia és az abból készült tanulmánygyűjtemény óta eltelt években is komoly kutatások folytak a rend teológia- és lelkiségtörténeti, régészeti és társadalomtörténeti, művelődés-, irodalom- és művészettörténeti sajátosságairól. Indokolt tehát, hogy a ferences rend európai és magyarországi szerepének, hivatásának feltárása mind nemzetközi, mind hazai vonatkozásban a továbbiakban is számos szakterület érdeklődési centrumában kapjon helyet, s egyre többen végezzenek olyan, eddig kevésbé preferált kutatásokat, amelyek a ferencesek más szerzetesrendekkel való viszonyának sokrétű, interdiszciplináris megközelítésű feltárását tűzik ki célul.

Szamkó Eszter
egyetemi hallgató, DE

Radikale Reformation Die Unitarier in Siebenbürgen

Herausgeben von Ulrich A. Wien, Juliane Brandt und András F. Balogh,
Köln, Böhlau Verlag 2013, 397 l.

Az 1960-as évektől megerősödő magyarországi antitrinitarizmus-kutatás forráskiadványok sokaságában, nemzetközi kutatásokba való sokirányú bekapcsolódásban, tanulmánykötetekben mutatkozott meg. Dán Róbert és Pirnát Antal úttörő munkái máig alapját adják a további munkának, a nyomukba lépő Balázs Mi-

hálnak pedig meghatározó szerepe van abban, hogy a magyar kutatás eredményei (főként a *Bibliotheca Dissidentium* kötetei révén) immár a nemzetközi tudományos-ság számára is elérhetőek. A most ismertetendő tanulmánykötet e trendbe illeszkedik, az Erdélyi Tanulmányok Egyesülete, a müncheni Ludwig-Maximilian Egye-

temen működő Délkelet-Európai Német Kultúra és Történelem Intézet (Institut für Deutsche Kultur und Gesichte Süd-osteuropas), valamint a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem Német Nyelv- és Irodalomtudományi Tanszéke együttműködésének eredményeként jelent meg.

A kötet, amely tizenhét tanulmányt foglal magában, három nagy egységből épül fel. Az első rész fókuszában az erdélyi unitarizmus kezdeti fázisához köthető személyek és fejlődési folyamatok állnak. A második tartalmi egység az unitárius teológia néhány tanítását bontja ki. A záró tanulmányok az unitarizmus későbbi irodalmi recepciójával és néhány aktuális problémájával foglalkoznak.

Az előszót Balázs Mihály és Keserű Gizella tanulmánya követi: *Der siebenbürgische Unitarismus*. A szerzők áttekintik az erdélyi antitrinitarizmus kutatástörténetét, s összehasonlítják azt az unitarizmus lengyelországi kutatástörténetével. Megállapítják, hogy a lengyel kutatások hamarabb kezdődtek el, illetve dinamikusabban folytak, mint az itthoniak. Ennek hátterében bizonyos patrióta szellemiség állt, mivel a lengyel tudóstársadalom (főként az elnyomás korszakaiban) saját szellemi előképét, szabadságvágyának jelét látta a Sozzinik tanításaiban. A modern unitarizmus-kutatás kezdete Erdélyben a Keresztény Magvető című folyóirat 1861-es elindításához kapcsolható. Itt jelentek meg először unitárius egyháztörténeti források. A két világháború közötti időszakban megtört a munka folyamatossága. Az 1960–70-es évek hozták meg az újabb fellendülést. Főként Pirnát Antal, Keserű Bálint, Klaniczay Tibor, Dán Róbert és Varjas Béla kutatói teljesítményének köszönhetően sok unitárius művet vettek fel régi magyar irodalmi forrásokat tartalmazó kötetekbe (RMKT XVII. század, 4–5; RMPE 5 stb.). Az 1980-as évek-

ben immár maguk a tanulmány szerzői is bekapcsolódtak a kutatásba. A tudománytörténeti szempont hangsúlyozása mellett a tanulmány arra keresi a választ, hogy az erdélyi unitarizmus gondolkodói mechanikusan követték-e külföldi mintaképeiket, vagy szintetizálták azok gondolatvilágát. A szerzők álláspontja szerint Dávid Ferenc teológiája Servet, valamint Lelio és Fausto Sozzini tanításai egyéni szintézisének tekinthető.

Cora Dietl tanulmánya (*Eine Diskussion der Trinität in der Komödie: Johann Stammers Dyalogus de diversarum gentium sectis et mundi religionibus*) Johann Stammler kissingeni lelkésznek a Szentháromságról folytatott dramatikus vitát tartalmazó művét mutatja be. A szöveget 1508-ban Augsburgban nyomtatták ki első ízben. Johann Stammler humanizmus specielis, ugyanis nem akart szakítani az egyházi és a középkori irodalmi hagyományokkal, hanem a középkori és a humanista elemek sajátos módon lépnek kapcsolatba egymással gondolkodásában. E sajátos humanizmus forrása Stammler barátjának, Jacob Lochernek a gondolatvilága. Locher számára a teológia és a humanista költészet szoros kapcsolatban áll. E két műveltségi szféra összefüggése főként a *Dichtertheologe* fogalmában ragadható meg, aki a Szentháromságról szóló tanítást nem a ráció, hanem a költészet eszközeivel írja le. Stammler dialógusának középpontjában egy fogságból hazaszökött ifjú áll, aki rabsága alatt elvesztette hitét, édesapja azonban szeretné megtéríteni. A mű szereplői közti párbeszéd csakhamar disputációvá alakul. Ennek csúcspontján kerül meghatározásra a Szentháromság-tan, amelynek magyarázatához a mű szereplői a humanista költészetet hívják segítségül. A befejezésben

viszont tárgyilagos prózában, a skolasztikus *questio* szerkezetét mintázva cáfolják a különféle szekták tévedéseit.

Meglepő, de mindaddig nem állt a kutatás rendelkezésére életrajzi portré Dávid Ferencről. Balázs Mihály ezt pótolja *Franz Davidis: Ein biografischer Abriss* című tanulmányával, amely korábbi kutatások eredményeit összegzi, és számos új forrással gazdagítja azokat. Dávid élete során több felekezettel is kapcsolatba került, amíg neve össze nem forrott az unitarizmus radikális szárnyát képező nonadorantizmussal. Balázs rámutat, hogy Dávid még nem protestánsként, hanem mérsékelt reformerként érkezett Wittenbergbe. Az életrajz a források hiánya miatt csak hiányosan adatolható, de Balázs meggyőző feltételezésekkel szolgál a Dávid Ferenc gondolkodásában bekövetkező változások okairól. E változások eredményeképpen Dávid Ferenc – Miguel Servet, valamint Lelio és Fausto Sozzini tanításai alapján – önálló teológiai szintézist hozott létre. Ez új szemléletű értékelése az életműnek, amelyet a szakirodalom korábban hajlamos volt az említett antitrinitárius tanítások pusztá propagandájának tekinteni.

Martin Rothkegel *Iacobus Palaeologus und die Reformation: Antireformatorische Polemik in der verlorenen Schrift Pro Serveto contra Calvinum* című tanulmánya bemutatja, miképpen jutott el Palaeologus a radikális unitarizmusig. A szerző a dolgozat elején jelzi, hogy Palaeologus más korabeli unitárius teológusokkal ellentétben, nem a protestantizmus felől indult radikális tézisei irányába. Teológiájának forrása Levante kisebbségi katolicizmusában keresendő. A tanulmány első szakasza a kutatás által eddig figyelmen kívül hagyott forrásokat felhasználva felvázolja Palaeologus életraj-

zát. Művei számbavételekor megállapítja, hogy 1570 előtt született írásai ugyan elvesztek, de fennmaradtak olyan adatok, melyekből két korábbi munkájára is lehet következtetni. Az egyik a kerubok angyali mivoltát vonja kétségbe, a másik pedig a muszlimok megtérítésének gondolatát fejti ki. A tanulmány második egysége a *De tribus gentibus* (1572) című mű alapján megállapítja, hogy Palaeologus gondolatvilágában a keresztény és a muszlim vallás között nincs feloldhatatlan ellentét. Erre utal a *turci Christiani* fogalom, mellyel a reformátor a muszlimokat jelöli. Ezután az 1575-ben keletkezett *Pro Serveto contra Calvinum* című műből készült kivonat keletkezéstörténetének bemutatása és tartalmi ismertetése következik. Az irat valójában egy szakvélemény, amelyet Palaeologus letartóztatása után II. Rudolf császár készítettett magának Lambert Gruter és Johann Caspar bécsi és bécsújhelyi püspökökkel Palaeologus írásáról. Rothkegel szerint maga a mű egy Servet melletti, irodalmi értéket sem nélkülöző védőbeszéd lehetett. A tanulmány függelékében a *Pro Serveto contra Calvinum*-ról készített kivonat teljes szövege olvasható.

Kruppa Tamás a Báthoryak valláspolitikáját tekinti át *Die Religionspolitik der Báthorys in den 1580er Jahren: Ein Versuch zur Verhinderung der protestantischen Religionspraxis* címmel. A tanulmány rávilágít a fejedelemnek a katolikus restauráció jegyében alkalmazott politikai eszközeire. A szerző felhívja figyelmünket olyan jelenségekre, amelyek látszólag ellenkeznek a Báthory által folytatott, katolikus restaurációt segítő egyházpolitikával. Ezek háttérében az erdélyi állam felekezeten átívelő biztonságpolitikai szempontjai állnak. Az erdélyi uralkodó nem engedhette meg az

unitarizmus Dávid Ferenc által képviselt radikális ágának, a nonadorantizmusnak az érvényre jutását, hiszen az a vallási súlypont eltolódását jelentette volna. Kruppa szerint Báthory ezzel a lépéssel a fejedelemség pozícióját a Habsburgokkal és az Oszmán Birodalommal szemben határozta meg. Ez fontos volt, hiszen Erdélyt többször érte a törökösség vádja. Az „eltörökösödés” elvi veszélyének meglétét Márkházy Pál példáján keresztül szemlélteti a tanulmány, s a korábbi unitárius egyháztörténet-íráshoz képest újszerű értékelést ad Biandrata György szerepéről Dávid Ferenc perében. Utolsó része Báthory István és Báthory Kristóf politikájának protestáns recepcióját vizsgálja (Istvánt túlnyomórészt harci erényei alapján jellemezte, míg Kristófot a béke uralkodójaként jelenítette a hagyomány).

Keserű Gizella a kolozsvári szász unitárius gyülekezet több mint százötven éves történetéről ad áttekintést (*Klausenburger sächsische Unitarier im 16./17. Jahrhundert. Ein Entwurf*). Megállapítja, hogy az eddigi kutatás nem választotta el egymástól a magyar és a szász unitárius közösség történetét, így a rájuk vonatkozó források is erősen átfedik egymást. A legfontosabb forrás természetesen Kénosi-Tözsér János és Uzoni Fosztó István *Unitario-Ecclesiastica historia Transylvanica* című kétkötetes egyháztörténete, amely a közelmúltban magyar fordításban is megjelent (*Az Erdélyi Unitárius Egyház története I*, ford. MÁRKUS Albert, Bp., Balassi, 2005; *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II*, ford. MÁRKUS Albert, Bp., Balassi, 2009). A korábbi magyar nyelvű szakirodalom értékelése során a szerző felhívja az olvasó figyelmét az adott munka elfogultságaira (például: JAKAB Elek, *Kolozsvár története*, I–III, 1870–1888). Alapos ismertetést kapunk

azokról a tényezőkről, amelyek következtében Kolozsvárott az unitarizmus gyökeret tudott verni. Legmarkánsabb közülük a városnak a szász *Universitastól* való függetlenedése és a két *natio* közötti különböző hatalmi konfliktusok. Fontos megállapítás, hogy az 1590-es évekig az unitarizmus irányzatai azonos mértékben voltak jelen, később azonban a szászok inkább a mérsékelt ághoz csatlakoztak. Újdonsága még a tanulmánynak Valentin Radecke egyházszervező munkásságának bemutatása a *Disciplina ecclesiastica* (Kolozsvár, 1626) című művének elemzése alapján.

Kolozsvár 17. századi többnyelvűségével foglalkozik Szegedi Edit *Die Bedeutung des Ungarischen und Sächsischen im Klausenburg des 16. und 17. Jahrhunderts* című tanulmánya. A dolgozat a 17. század elején tapasztalható kétnyelvűség alapjait írja le. Kiinduló forrása Valentin Radecius (Radecke) Kolozsvár plébánosává való megválasztásának 1622-es, a kutatás által eddig figyelmen kívül hagyott jegyzőkönyve. Ezen kívül számos más forrást is tekintetbe vesz, melyek jól tükrözik az akkori nyelvi viszonyokat. A hétköznapi élet nyelve a magyar volt, a városi jegyzőkönyveket magyar nyelven vezették 1570-től kezdődően, s naplóikat még a német polgárok is magyarul írták. A német megmaradt a hit nyelvének: a városi templomban a prédikációk szász nyelven hangzottak el; unitárius énekeskönyveket, katekizmusokat főként német nyelven ismerünk ebből a korból. A többnyelvűség biztosította a politikai-társadalmi egyensúlyt Kolozsváron a szászok és a magyarság között. A város annak ellenére sem vált egynyelvűvé, hogy a szászok nagy része is magyarul nyilvánult meg a hétköznapiakban. Jó példa erre Dávid Ferenc személye, aki írásait magyar és latin

nyelven fogalmazta meg, de magát a százsz közösség tagjának tekintette.

A kötet második részének első tanulmányát Krista Zach jegyzi, *Ein ignorerter unitarischer Kinderkatechismus von 1620 aus Klausenburg* címmel, a már többször említett Radeckének tulajdonított, 1620-ban kinyomtatott katekizmust állítva a középpontba. A református egyháztörténet-írás érthető módon saját történetére összpontosított, s ezért a kutatás az eddigiekben figyelmen kívül hagyott sok, más felekezethez tartozó, nem magyar nyelvű, de fontos forrást, amelyek nélkül Kolozsvár felekezeti helyzetének kialakulása nem érthető meg teljes mélységében. Még nem került sor a Radeckének tulajdonított katekizmus alapos filológiai és tartalmi bemutatására sem; ezt a munkát végzi most el a tanulmány szerzője. Megállapítja, hogy a katekizmus címe Luther *Kis katekizmus*ára utal, amelyet unitárius körökben is elismertek. A *Kis katekizmus* anyaga (Credo, Tízparancsolat, Miatyánk) megtalálható Radecke munkájában is. A kolozsvári káté szövege mérsékelt unitárius felfogást sugall, egyszersmind izgalmas problémákat vet fel; kérdés például, hogy miért hiányzik mindkét ránk maradt példányból a negyedik, ötödik és hatodik parancsolat. A szerzőség kérdése sem tisztázott: sem az előszó, sem a címlap nem említi Radecke nevét. Bár a szakirodalom őt tekinti szerzőnek, ennek filológiai bizonyítása még nem történt meg.

Simon József tanulmánya (*Aristotelismus, Nominalismus und Trinitätskritik: Die philosophische Grundzüge der Explicationes locorum Veteris et Novi Testamenti von György Enyedi*) Enyedi György unitárius püspök egzegetikai, filozófiai gyakorlatának előfeltevéseit vizsgálja és helyezi el a

korszak hermeneutikai gondolkodásának történetében.

Kovács Sándor az unitárius úrvacsora-tan 16–17. századi értelmezéseit dolgozta fel: *Das Abendmahl in der unitarischen Liturgie des 16. und 17. Jahrhunderts*. Két eddig kiadatlan, kéziratot forrást is csatol tanulmányához. Dálnoki Nagy Mihály traktátusa (Kolozsvár, 1650 körül) a nonadorantista úrvacsora-magyarázat-hoz áll közel. Ennek értelmében az úrvacsora és a keresztség csupán külső jelek, amelyek megtartása adiaphoron. A második forrás Szent-Iványi Márkus Dániel (Kolozsvár 1672) szövege. Kovács megállapítja, hogy Márkus szakít a nonadorantista hagyománnyal: számára az úrvacsora áldozati jellegű, s Jézus segítségül hívását és imáadását vallja.

Gellérd Imre az úrvacsora-tan mai unitárius értelmezését mutatja be *Die unitarische Abendmahl-Liturgie* címmel. A szertartás során Jézus személyiségének egészére emlékezik a hívő és ez által hite növekszik. Ez önmegváltoztatásra készíteti, s az Istennel és a jelenlévőkkel való közösséget is megvalósítja. A tanulmány nagy figyelmet fordít a lelkésznek az úrvacsora alatt betöltött szerepére. A híveknek tartott bibliaórák, áhítatok, a lelki felkészülést segítik elő. Az úrvacsora-szertartás központi elve a Jézus személyiségének egészére való emlékezés. Fontos, hogy az úrvacsora vétele a hívőt emlékezésre ösztönözze, s kifejezze az Istennel és a közösség többi tagjával létesített szeretetkapcsolat kiteljesedését.

Gyémánt László tanulmánya (*Der Sabatarismus in Siebenbürgen*) az erdélyi szombatosok történetét dolgozza fel a kezdetektől, a 16. század elejétől a második világháború alatt bekövetkezett teljes pusztulásig, kiemelve a közösség legfon-

tosabb teológusait és tanításait. A reformáció radikális irányzatának terjedésével együtt Európa-szerte kialakultak judaizáló közösségek, melyek az Ótestamentumot fogadták el egyedüli hitforrásként, elutasították Jézus isteni mivoltát és a Szentháromságot, elfogadták viszont, hogy Jézus a Messiás, aki újra el fog jönni, és megváltja azokat, akik az Ótestamentum szerint éltek életüket. A közösség tagjai a körülmetélésen kívül minden zsidó rituális és étkezési szokáshoz tartották magukat. Gyémánt a szombatos gondolatok erdélyi megjelenését Eössi István székelykeresztúri nemes munkásságához köti. A mozgalom első nagy tekintélyű alakjával, Péchi Simonnal pedig részletesebben foglalkozik, a rá vonatkozó szakirodalomról alapos összefoglalást kapunk. Ezután következik a szombatosok üldöztetésének bemutatása az 1600-as évek közepétől (Péchi Simon halála) egészen a Habsburg-uralomig. Ekkor lehetőségük nyílt áttérni a zsidó hitre, és izraelita közösséget hozhattak létre. Ennek tagjait azonban 1944-ben deportálták.

Bíró Gyöngyi *Die Forschung zur Geschichte der unitarischen Lesestoffe im Siebenbürgen des 16. bis 18. Jahrhunderts: Quellen und Möglichkeiten der Rekonstruktion* című tanulmánya az erdélyi unitáriusokra irányuló olvasmánytörténeti kutatásokkal foglalkozik. Forrásanyagát az egykori unitárius kollégium könyvtárának anyaga alkotja, amelynek kutatói először a jegyzék- és katalógusszerű forrásokat tekintették át. Ennek eredményeképpen harminchat könyvjegyzéket regisztráltak, ezekről a Könyvtártörténeti Füzetek adtak tudósítást. A könyvek kézbevételeivel sor került a possesszori bejegyzések vizsgálatára, amelynek alapján száznegyven történeti magánkönyvtárat

lehetett rekonstruálni. A kutatás további lépése a Székelykeresztúri Unitárius Gimnázium könyvtárának feltárása lesz.

Az altdorfi egyetem és a kolozsvári unitáriusok között kialakult kapcsolatról számol be Balázs Mihály *Altdorf und die siebenbürgischen Unitarier* című írása. A 17. század elején (1608) Altdorfban megjelent egy kolozsvári unitárius fiatalokból álló csoport, amelynek tagjai tanulás és delegációs feladatok ellátása végett érkeztek ide. Balázs e közösség jelenlétét a tizenöt éves háborút követő, az unitáriusokat sújtó eseményekkel magyarázza. Az Altdorfba látogató unitáriusok közül legrészletesebben Varsolci János tevékenységével és teológiai gondolkodásával foglalkozik. Erre vonatkozóan új forrásokat vonultat fel. Bizonyítja, hogy az altdorfi unitárius közösség alapvetően szociniánus tanokat vallott, gondolkodásukban azonban felbukkantak ennél radikálisabb elemek is, amit Martin Seidel rövid itteni tartózkodása támaszt alá. Martin Seidel személye azért érdekes, mert *Origo et fundamenta religionis christianae* (1570) című írását a szakirodalom az egyik legradikálisabb unitárius műként értékeli. Seidel írása Balázs Mihály érvelése szerint Péchi Simon kérésére került Erdélybe.

Az unitarizmus recepciótörténetével foglalkozik Dukkon Ágnes tanulmánya (*Die Erbschaft des Späthumanismus: Der gelehrte Kalenderverfasser David Frölich*), amelyben főként azt vizsgálja, hogyan jelent meg az unitarizmus a konfesszionális viták körén kívül más vallású értelmiségiek gondolkodásában. Jó példa erre David Frölich személye, akiről Dukkon teljes szellemi arcképet rajzol. Az unitárius egyház szempontjából Frölichnek *Medulla Geographiae* című, 1639-ben Bátfán napvilágot látott írása érdekes. Ebben Frölich

megjegyzéseket tesz Erdély konfesszionális viszonyairól és *photiniánus*nak nevezi az unitáriusokat. E fogalomhasználat azt bizonyítja, hogy a felső-magyarországi protestantizmus nem rendelkezett jól kidolgozott, más felekezetekre vonatkozó, egyezményes terminológiával.

A recepciótörténet-írás eddig Jókai Mór *Egy az Isten* című regényét az unitárius egyházat magasztaló műnek tekintette. Juliane Brandt *Der unitarier – edler Wilder, Bürger und Patriot: Betrachtungen zum Werk Mór Jókais* című tanulmánya szerint azonban a regényből kibontható unitarizmus-kép nem ennyire egysíkú: az alapvetően pozitívnak ábrázolt kép mögött egyes esetekben ironia húzódik meg. Brandt szerint ez mégsem változtatja meg alapvetően a mű jelentését, csupán módosítja azt.

A kötet záró tanulmányában az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának történetét dolgozza fel Molnár Lehel *Die Sammlungen des Zentralarchivs der Unitarischen Kirche Siebenbürgens* címmel. Az intézmény története a 18. század első feléig vezethető vissza. Létrejött az egyház adminisztratív és döntéshozó szervei átszervezésének köszönhető, a megnövekedett iratanyagot ugyanis el

kellett raktározni. A dokumentumokat eleinte a püspöki rezidencián, később az Unitárius Kollégium épületében, végül az Unitárius Gimnáziumban tárolták. A levéltár anyaga az első világháború ideje alatt, valamint a rendszerváltást után bővült jelentősen. Az első világháborút követően született meg a Magyarországi Unitárius Egyházi Múzeum terve. Ez azonban még ma sem valósult meg politikai okok miatt.

A tanulmánykötet számos új adattal gazdagítja az elmúlt évtizedek erdélyi unitarizmus-kutatását, de tematikailag is kibővíti azt: nem csupán a 16. századi fénykort állítja középpontjába, hanem kiterjeszti figyelmét a későbbi évszázadokra is. Az unitarizmusról való gondolkodás horizontját is jelentősen szélesíti, hiszen nemcsak a teológiai különlegességek vagy szűkebb egyháztörténeti problémák szempontjából tekint az anyagra, hanem kulturális antropológiai, általánosabb történeti és filozófiai kérdéseket és szempontokat is vizsgálnak és érvényesítenek az egyes tanulmányok.

Illner Balázs
doktorandusz, ME

A sors kísértései

Tanulmányok Kemény Zsigmond munkásságáról születésének 200. évfordulójára

Szerkesztette Szegedy-Maszák Mihály, a szerkesztő munkatársai Dobás Kata és Pintér Borbála, Budapest, Ráció, 2014, 419 l.

A sors különös fintora, hogy Kemény Zsigmond születésének kétszázadik évfordulójáról azokon a kutatókon kívül, akik amúgy is foglalkoznak az életmű-

vével, senki nem emlékezett meg. Az itt tárgyalt gyűjteményes kötetrel közel egy időben adta közre Filep Tamás Gusztáv a Kemény 1846 utáni publicisztikai írá-

saiból készült válogatást, amely a Rigó László által kiadott, 1837 és 1846 közötti korszakot felölelő válogatás folytatásának tekinthető. A közreadott szövegek négy „súlyponti” évből valók (1847, 1848 és 1860–61); vö. KEMÉNY Zsigmond, *Eszmék és jámbor óhajtasok: Válogatott publicisztikai írások*, s. a. r. FILEP Tamás Gusztáv, Kolozsvár, Kriterion, 2014. Az idei évre áthúzódva jelent meg *Emlékezet és irodalom* címmel a Studia Litteraria Keményszáma Bényei Péter, Gönczy Monika és S. Varga Pál gondozásában (2014/3–4), amely az azonos címmel 2014. június 12–13-án a Debreceni Egyetemen tartott tudományos és emlékkonferencia előadásainak szerkesztett változatát tartalmazza.

A tömegművek éppen arról a magyar gondolkodóról hallgattak következetesen, aki a 19. század derekán talán a legtöbbet tudott a társadalmi és politikai nyilvánosság működéséről, és aki éppen ezt a tudását állította a Pesti Napló élén a polgárosodás lehetőségét megteremtő deáki politika szolgálatába. Talán szokatlan módon, de emiatt is szükséges a kötet ismertetését Dobás Kata záró tanulmányának tanulságaival kezdeni. A fiatal kutató a Kemény-centenárium szövegeit elemzi. A Kisfaludy Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia ünnepségeire készült emlékbeszédek – Berzeviczy Albert, Beöthy Zsolt, Rákosi Jenő, Ferenczy Zoltán szövegei, s nem utolsósorban a közös kiindulópontot jelentő emlékbeszéd, amelyet Gyulai Pál 1879. május 25-én olvasott fel a Magyar Tudományos Akadémián – tipológiai vizsgálatánál talán még beszédesebb az a „seregszemle”, amely ezután következik. Papp Ferenc az Akadémia támogatásával kiadja a pusztakamarási családi levéltárban őrzött kéziratos hagyatékek addig ismeretlen szövegeit. A Hétben

Kosztolányi tudósít a Kisfaludy Társaság ünnepségéről, s ennek kapcsán emlékezik meg Keményről. A Protestáns Szemlében Ravasz László szentel cikket az írónak, politikusnak és lapszerkesztőnek; a marosvásárhelyi Kemény Zsigmond Társaság ünnepi antológiával tiszteleg; az Új Nemzedék című lap pedig két részben terjedelmes interjút közöl Szegedy-Maszáék Hugóval, aki 1860-tól a Pesti Napló munkatársa, vagyis Kemény legendás szerkesztői korszakának első perctől szemtanúja, Kemény barátja volt.

Az elemzés az emlékbeszédek egyfajta kanonizációs nyelvi gesztusaként értelmezi azt a visszatérő retorikai eljárást, amely a kicsinyítés és a nagyítás egyidejűségével éri el hatását: a múltban született alkotás értékességét a jelen és a jövő perspektívájának szembeállításával érzékelteti. A múlt alkotása így olyan monumentumként jelenik meg a visszaemlékező jelen idejében, amely ellenáll a feltárulkozásnak, a jelen olvasója számára csak részlegesen hozzáférhető, s csupán a fejlődés távoli jövő ideje teremtheti meg azt a horizontot, amely a megértés eseményét lehetővé teszi – *majd*. A tavalyi bicentenárium aligha értelmezhető másképpen, mint az az elmúlt jövő, amelyet az 1914-es év visszaemlékezői saját jelenükkel állítottak szembe (és amelyet Ferenczy Zoltán „feledni sietőként” jellemezett). *A sors kísértései* arról győzi meg olvasóját, hogy Kemény műfajukat tekintve egymástól igen távol eső szövegei egyaránt párbeszédképesek a jelennel, sőt talán aktuálisabbak, mint valaha. Imre László nagy ívű, szubverzív tanulmányának felütése is ezt emeli ki: „Kemény Zsigmond műveinek újraolvasása újabban (is) váratlan jelentésgazdagodással jár, ami legnagyobb íróink közt is a legmaibbak

sorába emeli.” (95.) Ez még akkor is igaz, ha Kemény regényeit, különösen pedig esszéit ma sem olvassák többen, mint száz évvel ezelőtt. Az invenciózusan összeállított kötet egyfelől válogat a korábbi időszak szakirodalmi terméséből, másfelől – amint arra Szegedy-Maszák Mihály utal az előszóban – új, kifejezetten a kötet számára írt tanulmányokat is tartalmaz.

Az eredeti közlés adatait sajnos nem adják meg a szerkesztők, pedig ez nem lett volna haszontalan. Két tanulmány – Fehér M. István és Neumer Katalin írása – jelen formájában most olvasható először nyomtatásban; egy-egy lábjegyzet tisztázza a viszonyt a korábbi szövegelőzményekkel.^{*} Az újraközlések azért is üdvözlendők, mert az elmúlt évek tapasztalata azt mutatja, hogy az egyetemi képzésbe lényegesen nagyobb eséllyel kerülhetnek be tematikus, gyűjteményes kötetben szereplő írások, mint folyóiratcikkek. A közreadók ugyanakkor reagáltak arra a világhálónak köszönhető (és egyre gyakoribb) fejleményre is, hogy számos fontos szöveg már kéziratként, megjelenés előtt publikussá válik, vagyis kéziratként kerülnek „használatba”. Tematikus kereséssel viszont a hagyományos adatbázisokban nem (vagy nem könnyen) található meg. (Szajbély Mihály *Kemény és Jókai* című írása az MTA oldalán, a „Doktori előadások” menüpont alatt, Kucserka Zsófia és Pintér

Borbála itt közölt tanulmányai pedig doktori értekezésben, a PTE és az ELTE bölcsészettudományi karának adatbázisában voltak eddig, jobbára a szűkebb szakmai nyilvánosság számára elérhetők.)

A kötet nemcsak külsejében reprezentatív: szerzőgárdáját tekintve és tematikus értelemben, „szinoptikus” látásmódja okán is az. A válogatás első nyolc tanulmánya az értekező, politikus-publicista Kemény örökségét tárgyalja, tizenegy tanulmány a regényíró életművével foglalkozik. A hasonló szerkesztői döntések soha nem kockázatmentesek: a különféle műfajú és más-más diszciplínák érdeklődésére számot tartó tanulmányok egy kötetbe rendezése eredményezheti azt is, hogy a válogatás végül senkit nem szólít meg. A bicentenáriumi kötet esetében nem ez történt: a gyűjtemény egyik legnagyobb erénye éppen ennek a szinoptikus látásmódnak köszönhető, a tanulmányok egymásutánjában az életmű olyan belső, talán kevésbé szembeötlő összefüggéseire is rápillanthat az olvasó, amire egy klasszikus irodalom- vagy sajtótörténeti munka esetében aligha volna esélye. A Kemény értekezői és/vagy publicisztikai munkáival foglalkozó tanulmányok is többféle nézőpontból és módszertannal vizsgálják választott tárgyukat. A történettudomány, a filozófia, az eszmetörténet, a művelődéstörténet vagy az irodalomtu-

* A többi újraközölt írás első megjelenései: BENKŐ Samu, *Kemény Zsigmond műveltsége*, Utunk, 1975/50; GÁBORI KOVÁCS József, *Ellenzéki párttöredékek közlekedése a publicisztika útján 1845-ben = Doktoranduszok Fóruma Miskolc, 2010. november 10.*, szerk. FEKETÉNÉ PÁL Enikő, Miskolci Egyetem, [2011], 16–21; Thomas Ezekiel COOPER, *Zsigmond Kemény's Gyulai Pál: Novel as Subversion of Form*, Journal of Hungarian Studies, 5(2002), 16, 277–284; GÖNCZY Monika, *Az Özvegy és leánya elektronikus kiadásának egy lehetséges változatáról: Mi történik, ha egy kritikai kiadás igénye találkozik egy inter-/kontextuális olvasásmóddal és a digitalizációval?*, Studia Litteraria, 46(2008, „Mozgásban”), 78–95; Z. Kovács Zoltán, „Rögzött irány” és „háziélet”: *Kemény Zsigmond Férj és nő és Ködképek a kedély láthatárán című regényei mint etikai narratívák*, It, 2014/2, 175–185; HITES Sándor, *Apokalipszis és történetiség: a végidők nyelve A rajongókban*, Filológiai Közlöny, 2008/1–2, 98–115.

domány érdekeltségeit szem előtt tartó írások mindegyike igazolja azonban azt a tézist, amely nem csupán Benkő Samu írásának, hanem a kötet egészének egyik tételmondataként aktualizálható: „A történelemben uralkodó mozgástendenciák tanulmányozása győzte meg Keményt arról, hogy kora leglényegesebb kérdése a polgárosodás. Ez a nagy történelmi probléma s ezen belül az iparosodás, a termelés gépestése, a városiasodás, a gazdasági életpályák publicisztikájának gyakran visszatérő témái. Egyetlen kortársa sem tekintett ezekre a problémákra alaposabb politikai gazdaságtani iskolázottsággal, mint ő. Tudta, hogy a történelmi haladás ügye nem az eszmék, nem a filozófia birodalmában dől el, hanem a termelésben, az anyagi javak előállításában.” (14.)

Ezt támasztja alá Filep Tamás Gusztáv tanulmánya is, amikor az először Papp Ferenc által 1914-ben kiadott *Históriai tőredék* kapcsán rámutat: Kemény számára a soknemzetiségű Erdély problémái nem elsősorban az etnikai sokszínűségből és a kialakuló nemzettudat(ok) konfliktusából, hanem sokkal inkább a szociális és gazdasági feszültségek analizálásából kiindulva tűntek értelmezhetőnek. A Kemény politikai publicisztikáját vizsgáló írás behatóan elemzi azokat a szövegösszefüggéseket, amelyekben az először 1842 táján felbukkanó, s Kemény politikai írásait mindvégig domináló téma, a nemzeti kérdés a pálya egyes szakaszaiban megjelenik. Fehér M. István a *Forradalom után* és a *Még egy szó a forradalom után* kapcsán világít rá arra a kettősségre, amely Filep elemzését olvasva Kemény politikai publicisztikájára egészében kiterjeszthetőnek mutatkozik. Retorikai és gondolkodói módszerét (és teljesítményét) Fehér M. szerint az jellemzi, hogy nagyfokú

tudatossággal igyekszik elkerülni a rossz kérdésfelvetéseket, vagyis amennyiben komolyan vesszük, hogy „a filozófia a kérdés művészete” (64), úgy Kemény még azokban a szövegeiben sem mond le a filozófiai igényről, amelyeket hagyományosan a „réálpolitika megtestesüléseként” tartunk számon.

Politikai pragmatizmus és teoretikus igény, a kérdések helyes megválasztása és *ad absurdum* végiggondolása tehát egyszerre alakítja írásait, és éppen e két igény vagy irány együttállása teszi őket unikálissá. Veliky János idézi Kemény *Szemelvényi eljárásunk felől* című írásából azt a passzust, amely rávilágít Kemény ars poeticájára: „[r]ossz jelnek tartom, midőn minden nemzetben divattá válik azon rivalgás, hogy a gyakorlati élet ki-nevet minden teóriát. Hiszen mi egyéb az elmélet, mint a tapasztalat által szabály alá vont gyakorlat? És a gyakorlat más-e, mint alkalmazott elmélet? Azon követelés, hogy le kell mondani a teóriáról, mert a fonák teóriák nagy veszéllyel járnak, az emberiség kezéből éppen ezen veszélyek elleni orvosszert ragadja ki, s mivel káros a tévelygés, tehát betiltja az igazság keresését.” (32.) Veliky szerint persze Kemény politikai publicisztikájának hatásához mindenképpen hozzájárult, hogy az értekező és az elbeszélő diskurzus keveredik írásaiban (37), ennek mikéntjéről Kucserka Zsófia kiváló elemzéséből kaphat képet az olvasó. Kucserka a jellemrajz műfajának két csúcsteljesítményeként számon tartott írás, *A két Wesselényi Miklós*, és a *Széchenyi István* poétikai eljárásait vizsgálja. A jellemrajzok esetében Imre László azonban a regényszerűség funkcionalitását emeli ki (101): az „esszébe oltott mélylélektani dráma” a történetíró Kemény egyik fontos módszertani eszkö-

ze, amely nélkülözhetetlen a történelem alakítóinak, a történelmet alkotó cselekvő személyeknek a megértéséhez. A forradalom bukását értelmező 1850–51-ben írt Kemény-szövegek (*Forradalom után, Még egy szó a forradalom után, A két Wesselényi Miklós, Széchenyi István*) újraolvasásával Imre László nemcsak azt a történeti kontextust tárja fel, amelyben Kemény kompromisszumot nem ismerő, kritikus és önkritikus elemzései hosszú évtizedekre szükségszerűen szorultak ki a hivatalos nyilvánosságból, de rávilágít Kemény gondolkodói attitűdjének az imént említett kettősségére is. Gángó Gábor, amikor a *Forradalom után* igen alapos összehasonlító vizsgálatára vállalkozik, Kemény híres-hírhedt vitairatát hangsúlyozottan nem politikai, hanem történetírói munkaként vizsgálja, és legjelentősebb elméleti hozadékát nagyfokú eszmetörténeti tudatosságában jelöli ki, miközben arra is felhívja az olvasó figyelmét, hogy maga a szöveg többféle műfaj és látószög elegyítéséből, ütköztetéséből építkezik. Gábori Kovács József cikke ugyan a Kemény-publicisztika egy jóval korábbi szakaszára, az 1844–1845-ös, Gyerő Jenő álnéven jegyzett *Polémia a Budapesti Híradó ellen* című, az Erdélyi Híradóban megjelent cikksorozatra fókuszál, de már ebben, a két ellenzéki tábor, a centralisták és municipalisták közötti közvetítőszerep felvállalásában is az életmű későbbi sorsát eldöntő gondolkodói attitűd megnyilatkozását fedezhetjük fel.

Bár a tanulmányokat a szerkesztők nem rendezték blokkokba, a kötet második, terjedelmesebb része annyiban elválík az elsőtől, hogy az itt olvasható tizenegy tanulmány a regényíró Kemény munkásságával foglalkozik. Gönczy Monika az *Özvegy és leánya* elektronikus kiadásának

lehetőségeit mérlegelő dolgozata, annak ellenére, hogy számos technikai és filológiai kérdés tisztázására is vállalkozik, a regény kánonban tartására, a jövőben olvasók megnyerésére is több megfontolandó javaslatot tesz. Szegedy-Maszák Mihály szerkesztői előszavában is utal arra a sokszínűsége, amely a közreadott regényolvasatok elméleti és módszertani kiindulását jellemzi. A gazdag és sokszor újszerűségükben váratlan olvasati javaslatok (mindenekelőtt Eisemmann György, Bényei Péter és Pintér Borbála invenciózus szövegértelmezései) azzal szembesítenek, hogy Kemény szépirodalmi munkái ma sem csupán irodalomtörténeti anyagként jelenetek feladatát az újraolvasás számára; összetettségük annak a felrázó esztétikai tapasztalatnak lehet a forrása, amely a múlt műalkotásaihoz való visszatérésre inspirál. Ez azért is komoly teljesítménye a bicentenáriumi kötetnek, mivel Szegedy-Maszák Mihály 1989-es monográfiájából nem csupán Kemény Zsigmond regényeit tanulta meg olvasni és méltányolni a kilencvenes évtized egyetemi hallgatósága, de azt is, miként lehet és érdemes elbeszélő szövegeket értelmezni. Annak ellenére, hogy az azóta eltelt negyedszázadban számos fontos narratológiai munka vált hozzáférhetővé itthon is, a kortárs kritikában mára meghatározóvá vált az a tematikus és referenciális olvasásmód, amely eltekint a szövegek megalkotottságának nyelvi, retorikai, narrációs aspektusainak vizsgálatától; ez pedig azt jelzi, hogy a kilencvenes években felhalmozott tudás mára ismét csupán kevesek kiváltsága. A *sors kísértéseiben* közreadott tanulmányok arra szolgálnak bizonyítékkul, hogy a regények nyelvi strukturáltságának figyelembe vétele nem korlátozza, de éppenséggel tá-

mogatja, segíti a különféle érdekeltségű értelmezések létrejöttét. Neumer Katalin tanulmánya is azt támasztja alá, hogy a „klasszikus”, strukturalista narratológia módszerei nélkül aligha tudnánk bármit is a szövegek poétikájáról, szervezettségéről, romantikus, lélektani realista vagy modern sajátosságairól. Három regény, *A szív örvényei*, a *Ködképek a kedély láthatárán*, valamint *A rajongók* időszerkezetét és elbeszélésmódját veti össze, a történet és az elbeszélés időtengelyének egymáshoz való viszonyát, az elbeszélői időreflexiók gazdag hálózatát is vizsgálva.

Szegedy-Maszák Mihály a „történelmi regény” létezési módját vizsgáló írásában utal arra a nehezen megkerülhető örökségre, amelyet a történelmi regény példázatkénti olvasásának hagyománya jelent. A kötetben olvasható értelmezések jól érzékelhetően szakítanak ezzel a hagyománnyal. Az egyetlen kivétel Hites Sándor tanulmánya, amely *A rajongókat* – szemben a *Zord idő*vel, amely prognózis – a prófécia példázataként (385) kísérli meg újraolvasni, a modern történelemképzetet megalapozó eszkatológia szemantikájára építve. Szegedy-Maszák több szempontból is tanulságos történeti áttekintése nemcsak arra mutat rá, hogy Scott sikere a történelmi regény korábbi hagyományát felejtéssel sújtotta, hanem arra is, hogy a történelmi regény minden esetben a felhasznált hipotextusok átírásának tekinthető, vagyis teoretikus értelemben minden történelmi regény eredendően átírásként, újraírásként értelmezhető. Ez pedig előrevetíti a kötetben olvasható regényelemzések egyik legfontosabb tanulságát: a romantikus szövegalkotási stratégiák felértékelődésével, előtérbe kerülésével végérvényesen lebomlani látszik a „realista” Kemény sztereotípiája.

Szajbély Mihály éppen erre, a Kemény versus Jókai sztereotípiák módosítására tesz javaslatot, a két erdélyi tárgyú regény, *A rajongók* és az *Erdély aranykora* összevetésével, amikor Luhmann kategóriáira alapozva (*komplexitás, komplexitásredukció, elvárás, igény, csatlódás*), arra a következtetésre jut, hogy „Kemény hősei nagyon gyakran kerülnek szembe az őket körülvevő világ komplex befogadásának lehetetlenségével” (353). Eisemann György három történelmi regény, *A rajongók*, a *Zord idő* és az *Özveggy és leánya* egy-egy jelenetének bravúros elemzésével mutat rá arra a romantikus regény esetében kitüntetett eljárásra, amely a regényolvasás némaságának monotonizálásával szemben a befogadás folyamatában mintegy kikényszeríti az olvasóból azoknak a pszichotechnikai eljárásoknak az alkalmazását, amelyek segítségével a (belső) látás és hallás aktiválódik. Dajka püspök beszédének jelenetében például az elhangzó beszédet úgy viszi színre az elbeszélő, hogy a szónoklat deszemantizált zeneisége, a beszédfoszlányok értelemről megfosztott dallama váltja ki a hallgatóságban azokat a kollektív fantáziaképeket, amelyeknek köszönhetően a beszéd eléri megcélzott politikai hatását (334–335). A leírt és hangzó (felolvasott vagy parafrázelt) szövegek szemantikai távolságának kérdése fontos szerepet kap Kemény első befejezett regényének, a *Gyulai Pálnak* az értelmezésében is (Pintér Borbála). A kötetben két írás is foglalkozik ezzel a regénnyel, Thomas Cooper inkább komparatistikai távlatú, Pintér Borbála inkább retorikai, narratológiai irányultságú elemzése. Az a műfaji értelemben vett kollázs-technika, amelyről a jellemrajzok kapcsán a kötet első felében már több tanulmány említést tett, Cooper elemzésében szintén a szöveg egyik kitüntetett sajátosságaként tű-

nik fel. A műfajok szubverzív keveredése (dráma, elbeszélő költemény, napló, levél) szerint éppen az irodalmi reprezentáció megalkotottságát hivatott tudatosítani az olvasóban (185), vagyis olyan poétikai eljárás, amely a valóságillúzió kiépülése ellen dolgozik. Pintér Borbála azoknak a kommunikációs vagy beszédhelyzeteknek a színrevitelét vizsgálja, amelyeket az író-dó, illetve az olvasódó levél teremt meg a regény imaginárius világában. A levél a regény cselekményének meghatározó motívuma, a szöveg diegetikus szintjeinek strukturáló eleme, amely ugyanakkor a történelmi regény szövegszerűségét is láthatóvá teszi. A történetmondói szerepek megsokszorozódása azonban a történelmet magát is olyan elbeszélésként viszi színre, amelyben a történelem csinálói végső soron „megbízhatatlan” elbeszélőként válnak a história narrációjának szerzőivé.

A *Gyulai Pál* mellett a bicentenáriumi kötet a *Férj és nő* értelmezésében és értékelésében hozta talán a legjelentősebb változást. Z. Kovács Zoltán a *Ködképek a kedély láthatáránál* vetette össze, Hojdák Gergely Szász Károly nyomán a *Színművészetünk ügyében* és az *Eszmék a regény és dráma körül* műfaji megfontolásaiból kiindulva értelmezte a szöveget. Hojdák egyik végkövetkeztetése, hogy a regény nem csupán az elbeszélés tempóját a „reális” időhöz közelítő dialógusok, de az egyes karakterek megformáltsága okán sem áll távol a korszak melodramáitól. (Érdemes emlékeznünk rá, hogy a melodramatikus hagyomány, a hosszú párbeszéd a korabeli népszerű olvasmányok, a tárcaregény meghatározó jegyei is!) Bényei Péter erős olvasata annyiban is fordulatot hozhat, hogy felkeltheti a mai, fiatalabb közönség érdeklődését Kemény regénye iránt. Bényei értelmezésében a *Férj és nő* képzelt

világának előterében egy korszakváltás folyamatrajza beszélődik el (301), miközben Kolostory, aki végső soron haszonélvezője a társadalmi mobilitásnak (310), a modern férfi válságának megtestesítőjeként értelmezhető: „A *Férj és nő* olvashatjuk úgy is, mint a férfiszerepben való elbizonytalanodás egy korai vízióját, a modern kor férfireprezentációjának színrevitelét” (314). Kolostory, aki identikusan mozog a világban, és ezt nem csupán az olvasó, de a főhős környezetét alkotó karakterek is így értékelik, a kritikus élethelyzetekre rendre a bizonytalanság, a céltalanság és a passzivitás állapotával „válaszol”. A regény világában így válik ellenpontjává a fiatal és tehetséges arisztokratának a világpolgár Norbert Lipót, aki a válságok egymásutánját megoldandó és megoldható feladatként éli meg. (A két karakter szembeállítása Oblomov és Stolcz kettősére emlékeztet, Goncsarov először 1859-ben megjelent regényéből. Norbert Lipót figurájának sok tekintetben rokona Andrej Stolcz.)

A *Gyulai Pál*, valamint a *Férj és nő* újszerűségükben igen meggyőző értelmezései világosan jelzik, hogy a bicentenáriumi kötet több ponton is módosította az elbeszélő, publicista, értekező Keményről az irodalmi közgondolkodásban kialakult képet. A Kemény-szövegek újragondolása azonban óhatatlanul is hatással van arra, miként értelmezhetők a 19. század második felének irodalmi, szellemi folyamatai, romantika és modernség viszonya. Ezért is lenne lényeges, hogy a válogatás mielőbb bekerüljön az egyetemi curriculumok kötelező vagy ajánlott olvasmányainak sorába.

Hansági Ágnes
egyetemi docens, KGRE

Születésnap kalandok

A Krúdy Gyula születésének 135. évfordulója alkalmából rendezett konferencia szerkesztett előadásai

Szerkesztette Fráter Zoltán és Gintli Tibor, Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2014 (MIT-konferenciák, 1), 330 l.

A Magyar Irodalomtörténeti Társaság fokozódó tudományos aktivitását mutatja a 2013-ban, Krúdy Gyula születésének 135. évfordulója alkalmából rendezett konferencia. Az előadásokból szerkesztett tanulmánykötet – melynek címét az ünnepelettől kölcsönözték – egy konferencia- és könyvsorozat (MIT-konferenciák) kezdetét is jelzi. Az azóta megtartott Mórícz-konferenciából is kitűnik: az évente megrendezendő tudományos tanácskozások s az előadásokból összeálló kötetek egy-egy írói életmű újraértelmezését tűzik ki célul.

Jelen kötet hat csoportba rendezve közli a tanulmányokat. Az első háromba (*Irányzatok és beszédmódok; Az imitáció poétikája; Színház és teatralitás*) azok a dolgozatok kerültek, melyek értelmezési iránya a címben jelöltek szerint legalább egy ponton érintkezik. A következő két szövegcsoporthoz a Krúdy-életmű két leghangsúlyosabb műfajára, a regényre és a novellára koncentráltak, e tanulmányok egy-egy mű elemzésén vagy egy adott pályaszakaszban keletkezett alkotások interpretációján keresztül világítanak rá a Krúdy-próza sajátos poétikájára. Az *Utóélet* című záró ciklus mindössze egyetlen szöveget foglal magában: Scheibner Tamás írása Krúdy második világháború utáni recepciójának egy rövid szakaszát ismerteti.

A Krúdy-korpusz azért is lehet alkalmas egy újabb „újraolvasó”-sorozat nyitó darabjának, mivel – miként azt a kötet első tanulmányában a korábbi recepció-

ra vonatkozóan Szegedy-Maszáék Mihály is megjegyzi – „Krúdy beszédmódjának irodalomtörténeti elhelyezése nem igazán mondható sikeresnek” (12). Ez a kérdés azonban leginkább a különféle irodalmi irányzatok (Proust, impresszionizmus, szecesszió, szürrealizmus) szerinti interpretációk esetében merülhet fel, Krúdy pozíciója a magyar irodalomtörténeti kánonban aligha megkérdőjelezhető, s ennek egyik oka éppen ebben az elhelyezhetetlenségben ragadható meg. Pontosabban abban, ahogy Krúdy a 19. századi irodalmi hagyományhoz viszonyul, egyszerre nosztalgiával és ironikusan újraírva a Jókaitól és Mikszáthtól öröklött prózaírói tradíciót, ahogy fellazítja a regényszerkezetet. Ez a kortársakban esetenként a szerkesztetlenség benyomását keltette (erre mutat rá például *A vörös postakocsi* estében Fried István), a mai olvasó számára viszont (a nagy terjedelmű életmű némileg egyenetlen esztétikai színvonala ellenére is) kifejezetten modern karaktert ad a Krúdy-prózának.

Szegedy-Maszáék Mihály kötetnyitó tanulmánya könnyed eleganciával veszi számba a Krúdy-életműnek azokat a problematikus pontjait, melyek a korábbi évtizedek recepciójának központi kérdéseit adták, s melyekre a kötet további írásai is gyakran vissza-visszatérnek. A Krúdy-próza befogadás-történetének egyik sajátos vonása a nyelvészet fokozott érdeklődése a szövegek nyelvi-stilisztika jellemzői (mondatszerkezeti sajátossá-

gok, költői képalkotás, halmozás, modalitás), impresszionista, illetve szecessziós alapkaraktere iránt. „[A]z irodalmi impresszionizmus – állapítja meg Szegedy-Maszák – külföldön nem igazán elfogadott megjelölés, és a szecesszió (néhány országban Art Nouveau) is elsősorban képzőművészetben meghatározott fogalom.” (13.) A kötet két következő stilisztikai tárgyú tanulmánya válaszol Szegedy-Maszák Mihály problémafelvetésére: Kemény Gábor Krúdy impresszionizmusának kérdéséhez szól hozzá, Pethő József pedig a szecesszió és a biedermeier jelenlétét vizsgálja az író novelláiban. A két nyelvész elemzése vitathatatlanul szövegközeli, s nyelvstatistikai vizsgálataik kétséget sem hagynak az elemzések tudományos egzaktága felől. Ha mégis marad az olvasóban némi kétely, az éppen a vizsgálat tárgyából, a különböző stílusirányzatok definiálásának nehézségéből adódik.

A Krúdy-recepció másik fókuszpontja – még mindig Szegedy-Maszák Mihály felvezetésénél maradva – a narrációra vonatkozik: az elbeszélő és a szereplők távolságára (illetve közelségére), az ún. „belső látásra”, s Krúdy műveinek humorára. Részben tematikus, de az elbeszélésmóddal is összefüggő kérdés a kettős én és a hasonmás problematikája, valamint az álmok és a népi hiedelmek leírása. Több tanulmány érinti a narrátor és a szereplő nézőpontjának megkülönböztethetőségét, az elbeszélő önazonosságának kérdését, így Angyalosi Gergely írása is. Angyalosi azonban elsősorban a testnyelv fogalmának pontosítását tűzi ki célul egy konkrét szövegelemzés alapján, saját álláspontját a test irodalmi ábrázolását kutató kurrens elméletekkel vitázva fejt ki. Több ponton kapcsolódik a Szegedy-Maszák által felvetett kérdésirányokhoz Dobos István terje-

delmes, a Szindbád-novellákat sokrétűen körüljáró dolgozata. A Krúdy-szövegek retoricitását, az irodalmi jelhasználat mi-kéntjét elemezve Dobos olyan kulcsfogalmak újraértelmezését hajtja végre, melyek a korábbi befogadásnak is meghatározó motívumai voltak. „A szereplők azonos-ságának kérdését a szövegben megalkotott alakok és a narrátor metonimikus viszonyára áthelyezve az áttűnés, a jelöletlen nézőpont és szólamváltás a Szindbád-történetek elbeszélésmódjának alapvonása” – olvashatjuk például a Szegedy-Maszák felvetésével egybeeső megállapítást (64), de a Krúdy-művek humorára is rávilágít a pátosz és az ironia, illetve a tautológia és a paródia fogalomkettőseinek interpretációja. Az anekdota szövegalkotási szerepének értelmezése viszont már Gintli Tibor tanulmányára utal előre.

„Hogyan létesülhet kapcsolat a beszéd pragmatikus-mozzanatos retoricitása és az irodalmi följegyzés (archiválás) emlékeztető jellege között?” – teszi fel nyitó kérdésként Eisemann György (95), s a beszédaktus-elméletből kiindulva olyan szempontokat érvényesít elemzésében, melyek egyrészt tovább árnyalják a korábbi interpretációk kijelentéseit, másrészt pedig új fogalmakat vezetnek be. Ilyen a kötet adott szakaszának is címet adó „imitáció”, mely nemcsak a performáció és emlékezés egymástól különböző nyelvhasználatát „szervesíti”, de nyit a szó arisztotelészi jelentésén és a performativitás beszédaktus-elméleti koncepcióján keresztül a színház felé, s a szövegek egymáshoz való viszonyára vonatkoztatva az intertextualitás kérdését is exponálja. Elsősorban az utóbbihoz kapcsolódik, s a művek közötti szövegszerű és műfaji kapcsolatokat elemzi a fejezet másik három tanulmánya. Clara Royer a montázs fogalmán keresztül vizsgálja Krúdy idé-

zéstechnikáját, s dolgozatának zárlatában megállapítja: „A montázs fogalma olyan szövegekhez illeszkedik, amelyek részleteinek különfélesége elmosódik, szemben a kollázs részleteivel, amelyek jól elkülönülnek egymástól. Ahelyett hogy egymás mellé helyezné, összekapcsolja az idézeteket. Ahogy a különböző műalkotásokból és a saját szövegeiből idéz, kölcsönvesz és kedvére átformál, Krúdy olyan modern stilizációs hatást vált ki, ami ebben a vizualitást és előadást előtérbe helyező műben központi kérdés.” (116.) Kányádi András *A fogadósne vagy az elvarázsolt vendégek* című írást mint Homérosz-travesztiát olvassa, a travesztiát a tágabb értelemben vett imitáció fogalma alá rendeli, s olyan írói eljárásnak fogja fel, melyben „a közismert irodalmi mű tartalma más formát nyer, miközben alapfunkciója a tartalom és forma ütköztetéséből fakadó nevetséges hatáskeltés” (118). A novellának ez az adekvát megközelítésmódja a Krúdy-művek Szegedy-Maszák Mihály által a korábbi recepcióban hiányolt humorára szintén rávilágít. Steinmacher Kornélia dolgozata Krúdy meseimitációit a 19. századi romantikus hagyomány és a folklór felől értelmezi, s a recepció meghatározó szólamához csatlakozva megállapítja: amíg Krúdy művei sok szálon kötődnek az előző korszakok szöveghagyományaihoz, addig narrációjukban kifejezetten modern megszólalásmódot alakítanak ki.

Míg Krúdy prózájában a teatralitás, vagy a színház és a színpad mint tematikus elemek hangsúlyos szerepet kapnak, addig színdarabjai mind a mai napig az életművön belüli kánonon belül is háttérbe szorultak (az említés szintjén is alig előforduló publicisztikai írásokat nem számítva). Lényegében ezt bizonyítja a *Színház és teatralitás* című szövegcsoport

három tanulmánya is, melyek közül egyedül Bárdos László írása foglalkozik Krúdy *Az arany meg az asszony* című színművével, illetve a darabból készült operaátdolgozással. Írását Bárdos is ezzel a megállapítással kezdi: véleménye szerint Krúdy „teljes mértékben kudarcot vallott a színpadnak, a színpadra írás mesterségével” (159), majd a Krúdy-színmű, a Kenessey Jenő által írt operalibrettó és a 2001-ben CD-n újra kiadott zenemű összehasonlító elemzése végén némi rezignációval jegyzi meg: „[...] kár *Az arany meg az asszony* című Krúdy-darabért: bizony gyakrabban is megszólalhatna színpadon. De egy nagyon kicsikét immár az operáért is fájhat a szívünk: évtizedek óta nem játsszák, a rádióban sem hallható.” (166.) Fried István a színház problematikájának egészen más aspektusát vizsgálja *A vörös postakocsi* című regény elemzése során. A regényt mint a századforduló modernizációjának, a színház sajátos szubkultúrájának és a városnak („Budapest/Pest”) egymásba íródó történeteként olvassa, s a színházi utalások vizsgálatakor az intermedialitás elemzői szempontjait is érvényre juttatja. A teatralitás fogalmának egy másfajta értelmezésére épül fel Keserű József tanulmánya, aki nem tematikusan vagy „konceptuális metaforaként” értelmezi a *Napraforgó* című regényben a színpadiasság fogalmát, hanem Erika Fischer-Lichte szemiotikai elméletére alapozva olyan magatartásként fogja fel, mely adott helyzetben vagy kommunikációban „jelek jeleként” érthető meg. Ennek során ismét előkerül a teatralizált test, illetve a test performativitásának kérdése, mely más összefüggésben tárgyalja az Angyalosi Gergely által korábban felvetett „testnyelv”, s a Dobos István írásában részletezett performáció problematikáját.

A tanulmányok következő csoportja egy-egy Krúdy-regényre összpontosít. Részben a befogadás-történetben már érvényesített szempontokat vizsgálják a kiválasztott művek kapcsán (nézőpontok keveredése, szereplői-elbeszélői identitás kérdése, hagyomány újraírása, intertextualitás stb.), különösen Surányi Beáta tanulmánya simul bele ebbe a recepciós vonalba, részben pedig új szempontokat érvényesítenek. Margócsy István a *Napraforgó* kapcsán Krúdy szerelemfelfogását elemezve cáfolja azt a feltételezést, mely szerint „Krúdy, a platonikus értelemben vett ideális szerelem koncepciója érdekében, csupán »palástolja« a szexualitást” (178). Fráter Zoltán az *Őszi versenyek* kisregényének interpretációja során az álomleírás értelmezői kereteit szélesíti ki, Fleisz Katalin a kultusz nyelvének működését is vizsgálva közelít Krúdy *Ál-Petőfi* című regényéhez, Tverdota György a *Hét bagoly* és Flaubert *Érzelmek iskolája* között von párhuzamot Bourdieu-nek a modernség irodalmi mezejére vonatkozó elmélete segítségével, Fábri Anna pedig a társadalmi státusz, a személyes viszonyok és a regény térábrázolásának összefüggéseit tárja fel a *Boldogult úrfikoromban* kapcsán.

Az utóbbi évtized legjelentősebb teljesítménye a Krúdy-recepció szempontjából a Kalligram Kiadó gondozásában, Bezeczy Gábor és Kelecsényi László szerkesztésében megjelenő életműsorozat, mely a korai pályaszakaszából a kisebb prózai művek (novella, tárca) esetében mintegy ezres nagyságrendben közölt, a korábbi gyűjtemények számára ismeretlen, eddig csak korabeli lapokban publikált írásokat. Ennek köszönhető, hogy a korábbanál nagyobb figyelem esik a korai Krúdy-novellisztikára, annak ellenére, hogy – miként általában az értelmezők is leszögezik

– ezek a szövegek döntő részükben meg sem közelítik a későbbi művek esztétikai nívóját, s legfeljebb abból a szempontból számíthatnak kiemelt értelmezői figyelemre, amennyiben az „érett” Krúdy prózaművészetének előzményeit fedezhetjük fel bennük. Ebből indul ki a *Novellák és ciklusok* címet viselő szövegcsoporthoz első két tanulmányírója, Bengi László és Finta Gábor is. Finta az ismétlések és variációk megjelenését vizsgálja a Krúdy-zsengékben, míg Bengi igyekszik túllépni a fentebb hivatkozott alapviszonyon, s azt feltételezi: „a kései szövegek is összetettebben válnak érthetővé a korai alkotások kijelölte távlatból” (251). A többi tanulmány fókuszában már az „érett Krúdy” novellisztikája áll, bár Sturm László egy szintén kevésbé ismert 1913-as szöveg, a *Tél* elemzésére vállalkozik. Gintli Tibor is újítás és narratív hagyomány kettősségébe helyezve az életművet az anekdota rehabilitációjára tesz kísérletet: „Mivel az anekdotikussághoz a korszerűtlenség képzeke kapcsolódott, Krúdy értelmezői többnyire az anekdotikus formáktól való eltávolodást hangsúlyozták. Ennek következményeként született meg a pályaképnek az a konstrukciója, amely az anekdotikusságot elsősorban az úgynevezett korai művekhez rendelte, illetve a pálya vége felé keletkezett alkotások esetében az alkotóerő meggyengülésével hozta összefüggésbe.” (272.) Az *Iffjú évek* című novella elemzésének célja tehát nem pusztán az anekdota „korszerűségének”, kifejezetten modern szövegszerkesztési eljárásban játszott szerepének hangsúlyozása, hanem hogy a Krúdy-pályakép újraértékeléséhez is új szempontokat adjon. Étel, szerelem – ez a két tematikus irányt jelölő kulcsszó valamilyen módon valamennyi további elemzésben szerephez jut: Kelemen Zoltán Krúdy és Cholnoky László írásmű-

vészetének kapcsolódásait is bemutató, a *Zöld ász* című írást elemző dolgozatában, s Kosztolánczy Tibor *Az Élet Álom* kötetéről szóló tanulmányában egyaránt. Bednanics Gábor invenciózus elemzését azért emelem ki, mivel határozottan szakítani kíván a társadalomtörténeti-nosztalgikus, valamint a kulináris élvezeteket propagáló megközelítésekkel, s a nyelv és érzékelés összefüggéseit vizsgálva Angyalosi Gergelyhez hasonlóan ő is kitér a test ábrázolhatóságának problematikájára.

A mindössze egyetlen tanulmányt, Scheibner Tamás írását tartalmazó *Utóélet* című rész zárja a kötet. A többi, különböző irányú szövegelemzésekre alapozott írások után Scheibner a Krúdy halála után kialakult íróképpel, főként a Bednanics által társadalomtörténeti-nosztalgikusnak nevezett vonulatával, s a második világháború utáni Budapest újjáépítésének kérdésével foglalkozik. A tanulmány izgalmas recepciótörténeti adalékokkal szolgál Krúdy 1945 utáni befogadására, arra, hogy a kommunista kultúrpolitika változásának függvényében hogyan változott az író megítélése a hatalom részéről, s önmagában az sem érdektelen kérdés, hogy milyen tervek

születtek a háborúban lerombolt főváros újjáépítésére, s különösen is érdekesítő, hogy milyen tervei voltak a kommunista várostervezésnek a Vár funkcióváltására. Scheibner dolgozatában e két szál azonban időnként olyan messzire kanyarodik egymástól, hogy az összefüggések csak igen nehezen fedezhetők fel, ha egyáltalán felfedezhetők.

„Következésképpen ma is vállalni tudom egykori véleményemet [...]” (36); „Húsz évvel ezelőtt az ironikusan átalakított anekdota szubverzív potenciáljára hívtam fel a figyelmet Krúdy kapcsán. Összességében azonban ma is úgy látom [...]” (86–87). Kemény Gábor és Dobos István megjegyzései azért különösen tanulságosak, mert azt sugallják: az utóbbi két évtizedben sokkal inkább a kialakult konszenzusok s kevésbé a viták alakítják a Krúdy-recepciót. Ha a *Születésnap i ka-landok* címmel szerkesztett konferenciakötet, nem is kínál radikálisan új Krúdy-képet, ennek a termékeny diskurzusnak mindenképpen fontos dokumentuma.

Szénási Zoltán

tudományos munkatárs, MTA BTK ITI

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója
A kiadásban közreműködött az Editio Princeps Kiadó
Tördelte Szilágyi N. Zsuzsa
Budapest, 2015

Borítóterv: Szentes Éva
A nyomdai munkálatokat a Pannónia Print Kft. nyomdaüzeme végezte

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát. Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft